

ΔΟΚΙΜΙΑ

Κάθε γνήσιο αντίτυπο υπογράφεται
από τὸ μεταφραστή.

Σπύρος

IMMANUEL KANT

Δ Ο Κ Ι Μ Ι Α

Εἰσαγωγή — μετάφραση — σχόλια

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ «ΔΩΔΩΝΗ» Ε. Κ. ΛΑΖΟΥ

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 3 - ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 17—ΑΘΗΝΑ 1971

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	Σελ.	13
Εἰσαγωγή. Immanuel Kant	»	17
1. Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικὸ	»	24
2. Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμὸς	»	42
3. Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων	»	52
4. Τί σημαίνει: προσανατολίζομαι στὴ σκέψη	»	71
5. Ἡ ἀποτυχία ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν προσπαθειῶν στὴ θεοδικία	»	90
6. Ἀπάνω στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα: «Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὸ στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξη δὲν ἰσχύει»	»	111
7. Τὸ τέλος τῶν πάντων	»	160
8. [Πάλι τὸ ζήτημα] ἂν τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλῦτερο	»	178

ΔΟΚΙΜΙΑ

Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικό.
— Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός.—
Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων.— Τί σημαί-
νει: προσανατολίζομαι στὴ σκέψη.— Ἡ ἀποτυχία ὄλων
τῶν φιλοσοφικῶν προσπαθειῶν στὴ θεοδικία.— Ἀπάνω
στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα «Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὸ
στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξη δὲν ἰσχύει».— Τὸ τέ-
λος τῶν πάντων.— Ἄν τὸ ἀνθρώπινο γένος βρί-
σκεται σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο.

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου τούτου θὰ διατυπώσει ἴσως τὴν ἀπορία :

—“Ὅταν περιμένει ἀκόμη τὴ μετάφρασή της στὴν ἑλληνικὴ ἢ μεγάλη «Κριτικὴ» τοῦ *Immanuel Kant*, ἔργο κορυφαῖο στὴν παγκόσμια φιλοσοφικὴ γραμματεία, τί λόγος ὑπάρχει νὰ προηγηθεῖ ἢ δημοσίευση στὴ γλώσσα μας τῶν μικρῶν δοκιμίων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἢ ἐξῆς :

Ἡ ζωὴ μου ὑπῆρξε καὶ εἶναι, εὐτυχῶς, ἀκόμη φορτωμένη μὲ προσωπικὴ συγγραφικὴ καὶ ἄλλην ἐργασίαν· οὔτε χρόνος λοιπόν, οὔτε δυνάμεις μοῦ περισσεύουν γιὰ νὰ καταπιασθῶ τὴν ἀπόδοσιν στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ὄγκου (κατὰ τὴν ποσοτικὴν καὶ τὴν ποιοτικὴν σημασίαν τῆς λέξεως) πού λέγεται «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου», παρὰ τὸ μεγάλο θαυμασμὸ πού τῆς ἔχω. Κάποιος, κάποτε, πρέπει νὰ κάνει αὐτὸ τὸ ἔργο πρόγραμμα ζωῆς, καὶ ἂς εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ τὸν εὐγνωμονεῖ ἢ ἐθνικὴ μας παιδεία. Ἐγὼ «τόσο» χρόνο μπορούσα νὰ διαθέσω γιὰ μεταφραστικὴ δουλειά, καὶ τὸν ἔδωσα στὰ μικρὰ δοκίμια τοῦ *Kant*, ἐπειδὴ φοβοῦμαι ὅτι, καὶ ὅταν θὰ ἔχουν γίνει μὲ τὴ μεταγλώττιση προσιτὰ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ φιλοσόφου, ἴσως αὐτὰ ἐδῶ δὲν θὰ ἀξιωθοῦν νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ κάποιου εὐσυνείδητου μεταφραστῆ καὶ ἐκδότη καὶ ἔτσι εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μείνουν γιὰ πολὺν καιρὸ ἄγνωστα.

Ἐπειτα, μικρὰ μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν, τὸν ἀριθμὸν δηλαδὴ τῶν σελίδων, δὲν εἶναι ὅμως καθόλου μικρὰ κατὰ τὴ σπουδαιότητα, τὴν ἐσωτερικὴν τους ἀξίαν. Καὶ βάρος φιλοσοφικὸν ἔχει τὸ περιεχόμενον τους ὄχι τὸ κοινόν, καὶ διαφωτίζουν σὲ τέτοιο βαθμὸν τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα τους, ὥστε ἀσφαλῶς θὰ ζημιωθεῖ ἐκεῖνος πού θὰ παρα-

λείπει να τὰ μελετήσῃ περιορίζοντας τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ βλέμμα του στὰ μεγάλα καὶ πασίγνωστα ἔργα τοῦ φιλοσόφου. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ πρωτοτυπία τους ποὺ τὰ ἀναδείχνει, ἀκόμη καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν ἐπεξήγηση καὶ διευκρίνιση τῶν κύριων ἰδεῶν τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὁ πάντοτε ἐπίκαιρος χαρακτήρας τῶν θεμάτων ποὺ ἐξετάζουν, καθὼς καὶ ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία εἶναι γραμμένα, αὐτὸ τὸ κάπως ζεστὸ καὶ οἰκειὸ ὕφος ποὺ λείπει ἀπὸ τὶς συστηματικὲς πραγματεῖες τοῦ Kant. Ἐπειδὴ τὰ προόριζε γιὰ δημοσίευση σὲ περιοδικὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ πέσουν σὲ χέρια καὶ ἀναγνωστῶν ὄχι συνηθισμένων νὰ διαβάζουν σοβαρὰ φιλοσοφικὰ βιβλία, ὁ συγγραφέας τους προσπάθησε νὰ γίνῃ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο ἀντιληπτὸς καὶ εὐχάριστος.

Ἔτσι ὁ πανεπιστημιακὸς δάσκαλος τοῦ Königsberg ἔδειξε ὅτι, ἅμα ἤθελε, μποροῦσε νὰ γράφῃ (ὅπως ἄλλωστε καὶ μιλοῦσε στὶς παραδόσεις του) ὄχι μόνο μὲ ἐμβροίθεια, ἀλλὰ συνάμα μὲ χάρη καὶ χιοῦμορ.

Κοινὸ γνῶρισμα τῶν δοκιμίων αὐτοῦ τοῦ τόμου (ποὺ ὅλα εἶναι γραμμένα μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ τότε ποὺ ὁ Kant βρισκότανε σὲ προχωρημένη ἡλικία· τὰ μεγάλα ἔργα εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ καὶ ἀργά, ἀλλὰ σταθερά, εἶχαν ἀρχίσει νὰ τιμῶνται ἀπὸ τοὺς εἰδικούς) εἶναι ὁ εὐγενὴς ἰδεαλισμὸς ποὺ ἐμπνέει τὸ συγγραφέα τους, ἡ συγκρατημένη αἰσιοδοξία καὶ ἡ προοδευτικὴ γραμμὴ του. Ἡ ἀρετὴ πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς στόχους καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τοῦ Λόγου (τοῦ κριτικοῦ, ἰδίως κατὰ τὴν «πρακτικὴ» του λειτουργία) ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ προσδοκία μιᾶς φιλελεύθερης καὶ δίκαιης πολιτείας ποὺ θὰ ἐπιτρέφῃ στὸν ἄνθρωπο νὰ ζήσει εἰρηνικὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ προορισμὸ του, εἶναι οἱ δύο κολῶνες τοῦ καντιανοῦ οἰκοδομήματος. Τὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ ποὺ δίνει τὴν πνευματικὴ ὠριμότητα καὶ τὴν ἠθικὴ αὐθυπαρξία, καὶ τὴ δικαιοσύνη τοῦ νόμου ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία, κηρύττει ἐδῶ ὁ Kant. Καὶ τὴν κηρύττει μὲ ἓναν ἀληθινὰ συγκινητικὸ παλμὸ πίστεως καὶ μετρημένης ἐλπίδας. Παιδὶ καὶ φωνὴ τοῦ αἰῶνα του («αἰῶνα τῶν φώτων») πιστεύει στὴν πρόοδο τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ, καὶ τὴν περιμένει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴν ὅμως τὴ νομίζει δυνατὴν μόνο μέσα σὲ ἓνα φιλόνομο καὶ πειθαρχημένο κράτος ποὺ

κάποτε (ὅταν οἱ ἄνθρωποι διδαχτοῦν ἀπὸ τὰ παθήματά τους) θὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ θὰ γίνεῖ πολιτεία τοῦ κόσμου ὁλόκληρου, γιὰ νὰ λείψουν οἱ ὀλέθριες ρήξεις μεταξὺ ἐθνῶν καὶ νὰ ἀδελφωθοῦν ὅλοι οἱ λαοὶ μέσα στὸ εὐτυχισμένο βασίλειο τοῦ Λόγου.

Ποῦθενὰ ἄλλοῦ τὸ κήρυγμα τοῦ Kant δὲν ἀκούγεται τόσο καθαρὰ καὶ τόσο πειστικὰ ὅσο στὰ μικρὰ αὐτὰ δοκίμια. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν ἀπόφαση τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴ μεταγλώττισή τους καὶ νὰ τὰ δώσει στὸ ἐλληνικὸ κοινό, γιὰ νὰ χαροῦν ὅσοι τὰ διαβάσουν τὴ βαθειὰ σκέψη καὶ τὸν ἀγνὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ συγγραφέα τους - ἐνός, κατὰ γενικὴν ὁμολογία, ἀπὸ τὰ πλουσιότερα καὶ εὐγενέστερα πνεύματα ἀπ' ὅσα ἀνάδειξε ὁ εὐρωπαϊκὸς κόσμος.

Τὰ δοκίμια ποὺ δημοσιεύονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο, προσφέρονται ὁλόκληρα καὶ χωρὶς παραλείψεις ἢ περικοπές, ὅπως ἀκριβῶς βγήκαν ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Kant. (Δὲν εἶναι τὰ μόνα, θεωροῦνται ὅμως τὰ καλύτερα τοῦ εἴδους των, καὶ αὐτὰ συνήθως ἐκδίδονται μαζὶ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς γλώσσες τοῦ πολιτισμένου κόσμου). Εἶναι, νομίζω, περιττὸ νὰ σημειώσω πόσο βασανιστικὴ ἦταν γιὰ τὸ μεταφραστὴ ἢ μεταγλώττισή τους. Ὁ Kant γράφει δύσκολα ἀγαπᾷ τὸν μακροπερίοδο λόγο καὶ τὴ συνύφανση ἀλλεπάλληλων ἐξαρτημένων προτάσεων. (Γι' αὐτὸ εἶπαν τὸ ἕφος του «συμβολαιογραφικὸ»). Καὶ ἡ γλώσσα του εἶναι ἡ παλαικὴ γερμανικὴ τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὅσοι τὸν ἔχουν διαβάσει στὸ πρωτότυπο ξέρουν αὐτὲς τὶς δυσκολίες καὶ ἐξηγοῦν πῶς καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκδότες τῶν ἔργων του στέκονται μὲ πολλοὺς δισταγμοὺς μπροστὰ σὲ ὄχι λίγα χωρία καὶ ἀμφίβολες γραφές τους. Προσπάθησα νὰ ἀποδώσω τὸ κείμενο μὲ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια μένοντας πιστὸς καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ στὴ δομὴ τῆς δικῆς μας γλώσσας. Ὁχι παράφραση, μετάφραση φιλοδόξησα νὰ δώσω.

Ἄς προστέσω ἀκόμη ὅτι βοήθημα γιὰ τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτω στὶς ὑποσημειώσεις μου (χαρακτηρίζονται: Ὑποσημ. τοῦ Μεταφρ.) εἶχα κυρίως τὶς ἀντίστοιχες σελίδες τοῦ Karl Vorländer στὸν VII τόμο (γιὰ τὸ ἔργο «Der Streit der Fakultäten») καὶ τοῦ Heinrich Maiier στὸν VIII τόμο (γιὰ ὅλα τ' ἄλλα δοκίμια) τῆς μεγάλης ἔκδοσης:

«Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Koeniglich — Preussischen Akademie der Wissenschaften» Berlin — G. Reimer, ὁ VII τόμος ἔκδ. τοῦ 1917, ὁ VIII τόμος ἔκδ. τοῦ 1912.

Ἐπειδὴ ὁ τόμος αὐτὸς προορίζεται γιὰ τὸ πλατὺ κοινό, θεωρήσα σκόπιμο νὰ προτάξω μιὰ σύντομη ἔκθεσι τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Kant, πὺν χρήσιμο εἶναι νὰ τὶς γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ κατανοήσῃ εὐκολώτερα τὰ δοκίμια πὺν θὰ διαβάσει. Ἐλπίζω νὰ μὴ θεωρηθεῖ περιττή. Στὴ συγγραφικὴ παραγωγὴ ἐνὸς ἐκλεκτοῦ πνεύματος πάντοτε τὸ ἕνα προῖόν βοήθει νὰ καταλάβομε καὶ νὰ ἐκτιμήσομε τὸ ἄλλο. Καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα - ὄλα μαζί.

E.Π.Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

IMMANUEL KANT*

Ὁ Immanuel Kant εἶναι μιὰ κορυφαία μορφή τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῶν νέων χρόνων. Ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες σὲ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὑπάρχουν σοβαροὶ ἱστορικοὶ (π.χ. ὁ W. Windelband) ποὺ κοντὰ τῆς τοποθετοῦν — γιὰ τὸν κύκλο, φυσικά, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ — μόνο μιὰν ἀκόμη: τὸν Σωκράτη. Ὅ,τι ὑπῆρξε ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφική σκέψη — λέγουν — αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ Kant γιὰ τὴ νεώτερη: ἓνα μοναδικὸ στὸ ὕψος του ὄροσημο. Καὶ χωρίζουν τὴν ἀρχαία φιλοσοφία σὲ τρία κεφάλαια: προσωκρατική, σωκρατική, μετασωκρατική· τὴ νέα σὲ ἄλλα τρία: προκαντιανή, καντιανή, μετακαντιανή. Ἴσως νὰ εἶναι ὑπερβολικοί· καὶ ἄλλες τομῆς μποροῦν νὰ γίνουν στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ βάση τὸ ἔργο μεγάλων φιλοσόφων ποὺ ἔδωσε νέα τροπὴ στὸ ρεῦμα τῶν ἰδεῶν. (Τοῦ Πλάτωνα λ.χ. γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμος, καὶ τοῦ Descartes γιὰ τὸν νέο). Ὅπως δὴποτε ὅμως ἡ θέση τοῦ Kant παραμένει, μέσα στὸ πάνθεο τῶν μεγάλων στοχαστῶν, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες.

Γεννήθηκε στὸ Königsberg, πρωτεύουσα τότε τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, στὶς 22 Ἀπριλίου τοῦ 1724. Φτωχοὶ νοικοκυραῖοι, ἐνάρετοι καὶ ἐργατικοὶ ἄνθρωποι ἦσαν οἱ γονεῖς του. Ὁ πατέρας του (ἡ οἰκογένειά του εἶχε ἀποδημήσει ἀπὸ τὴ Σκωτία), σαμαρὰς τὸ ἐπάγγελμα, ἐργαζότανε σκληρὰ γιὰ νὰ συντηρήσει τὴν πολυμελὴ οἰκογένειά του. (Ὁ Ἐμμανουὴλ ἦταν τὸ τέταρτο μέσα σὲ ἑννιά παιδιά.) Ἡ μητέρα του, εὐσεβὴς καὶ ἑξυπνὴ γυναίκα, πέθανε νέα· σὲ ἡλικία δεκατριῶν χρόνων τὴν ἔχασε ὁ γιὸς τῆς (ἄφησε τὸ μικρότερο παιδί τῆς δύο χρόνων).

* Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Ἐποχές (Ἀθηνῶν), τεῦχος Μαΐου 1964.

Τὸν πατέρα του τὸν σεβότανε βαθιὰ ὁ Ἐμμανουήλ γιὰ τὴν ὑποδειγματικὴ του ἐντιμότητα, τὴν εὐψυχία, τὸ μόχθο του νὰ ἀναθρέψει καλὰ τὰ παιδιὰ του. Πρὸς τὴ μητέρα του ὅλη τὴ ζωὴ του διατηροῦσε ἀπεριόριστο θαυμασμὸ καὶ εὐγνωμοσύνη. «Ἐκείνη φύτεψε κ' ἔθρεψε μέσα μου» γράφει «τὸν πρῶτο σπόρο τοῦ καλοῦ· ξύπνησε καὶ ἄπλωσε τὶς ἐννοιές μου, καὶ ἡ διδαχὴ τῆς εἶχε ἀπάνω στὴ ζωὴ μου παντοτινὴ ἐπιρροή».

Καὶ τῶν δύο γονέων ἡ θρησκευτικὴ τοποθέτηση ἦταν ὁ εὐσεβισμὸς (pietismus), ἓνα μεγάλο ρεῦμα στὴν κίνηση τῶν προτεστάντικῶν ιδεῶν τοῦ 18ου αἰῶνα. Οἱ ὀπαδοί του, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦν τὶς βασικὲς ἀλήθειες τοῦ δόγματος, πίστευαν ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὑπόθεση τῆς καρδιάς, ὄχι τοῦ νοῦ, καὶ ἡ πραγματικὴ εὐλάβεια ἐκδηλώνεται στὴν πράξη, στὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦταν γι' αὐτοὺς οὔτε ὑπερβατικὴ λογικὴ αὐτόνομων ἀποδείξεων οὔτε μυστικὴ ἐνόραση ἀπρόσιτων ἀληθειῶν, ἀλλὰ ἀπλή καὶ καθαρὴ πίστη σ' ἓνα συνετὸ καὶ προνοητικὸ Θεό, πού ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς πρῶτο καὶ κύριο χρέος τὴν ἀρετὴ. Οἱ ιδέες αὐτὲς εἶχαν βαθειὰν ἀπήχηση στὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant.

Σὲ ἡλικία 8 χρονῶν (1732) ὁ Ἐμμανουήλ ἐγγράφεται σ' ἓνα ἀπὸ τὰ καλότερα σχολεῖα τοῦ Königsberg, στὸ Collegium Friedericianum, ὅπου θὰ κάνει τὶς ἐγκύκλιες καὶ γυμνασιακὲς σπουδές του. Διευθυντὴς τοῦ Κολλεγίου ἦταν τότε ὁ θεολόγος καθηγητῆς καὶ ἱεροκέρυκας Franz Albert Schultz, ἓνας φωτισμένος καὶ εὐσεβὴς ἄνθρωπος πού στάθηκε φίλος καὶ προστάτης τοῦ νεαροῦ Ἐμμανουήλ. Στὸ σχολεῖο ἀπὸ μικρὸς διακρίθηκε ὁ Kant· πρῶτος στὴν τάξη του πάντα, στὸ Γυμνάσιο μελέτησε συστηματικὰ τοὺς Λατίνους κλασικοὺς καὶ ἔμαθε νὰ γράφει τὴ λατινικὴ στὴν ἐντέλεια.

Τὸ 1740 ἐγγράφεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς πατρίδας του· σπουδάζει φιλοσοφία, μαθηματικὰ καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δάσκαλός του ὁ Καθηγητῆς Martin Knutzen πού τὸν εἰσάγει στὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff (ἦταν ἡ σχολὴ πού δέσποζε τότε στὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια) καὶ τὸν διευκολύνει νὰ διαβάσει στὴν πλούσια προσωπικὴ του βιβλιοθήκη. Ἐξὶ χρόνια ἀργότερα (1746) τελειώνει τὶς πανεπιστημιακὲς του σπου-

δὲς μὲ τῆ γραπτὴν ἐργασία του: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκτίμηση τῶν ζωντανῶν δυνάμεων» καὶ μπαίνει στὴ βιοπάλη. Γιὰ 10 περίπου χρόνια κερδίζει τὸ ψωμὶ του ὡς οἰκοδιδάσκαλος σὲ σπίτια ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, ἕως ὅτου παίρνει τὸ διδακτορικὸ του πτυχίον (1755). Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του («περὶ τοῦ πυρὸς») εἶναι, χαρακτηριστικὰ, παρμένο ἀπὸ τὴ Φυσικὴ· οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες τὸν ἀπασχολοῦσαν πάντοτε, ὅπως καὶ τὰ μαθηματικά. Τὸ ἴδιο ἔτος γίνεται ὑφηγητὴς καὶ ἀρχίζει τὴ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιον τῆς πατρίδας του. (Τακτικὸς καθηγητὴς ἔγινε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1770). Τὸ Königsberg δὲν θὰ τὸ ἐγκαταλείψει πιά ποτέ, σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Οὔτε θὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τὰ γενέθλια χῶματά του.

Σαράντα χρόνια δίδαξε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα ὁ Kant πολλὰ καὶ ποικίλα μαθήματα: Λογικὴ, Μεταφυσικὴ, Φυσικὴ, Θεολογία, Ἠθικὴ Φιλοσοφία καὶ Φυσικὸ Δίκαιο, Φιλοσοφικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Παιδαγωγικὴ, Μαθηματικά, Φυσικὴ Ἀνθρωπολογία καὶ Φυσικὴ Γεωγραφία. (Τὰ δύο τελευταῖα μὲ ξεχωριστὴ ἀγάπη καὶ ζῆλο). Ἡ ζωὴ του ἦταν μιὰ ἡσυχία, μετρημένη, τυπικὴ ζωὴ πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ μὲ μόνην ἀπασχόληση καὶ χαρὰ τῆ διδασκαλία καὶ τῆ συγγραφῆ. Οἰκογένεια δὲν ἔκανε· ἔζησε μόνος, μὲ λίγους φίλους, παραδομένος στὴ μελέτη καὶ στὴ σκέψη, ἕως τὰ βαθιὰ του γεράματα. Ζωὴ κανονισμένη ἕως τὶς λεπτομέρειές της· ὅταν ἔκανε τὸν ἀπογευματινὸ του περίπατον, οἱ νοικοκυρὲς τοῦ Königsberg διόρθωναν τὸ ρολοῖ τους. Μιὰ φορὰ μονάχα (λένε) βγῆκε ἀπὸ τὴν καθημερινὴ τροχιά — τὸν εἶχε συνεπάρει τὸ διάβασμα τοῦ «Emile» τοῦ J. J. Rousseau καὶ ἀποξεχάστηκε...

Ὁ Kant ὠρίμασε ἀργὰ καὶ τὰ μεγάλα του ἔργα τὰ ἔγραψε σὲ προχωρημένη ἡλικία. Πρὶν δημοσίευε μικρὲς, ἀλλὰ πάντοτε σημαντικὲς πραγματεῖες, ὅπως λ.χ. ἡ «Γενικὴ φυσικὴ ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ» (1755) ὅπου ὑποστηρίζεται, γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ σύμπαντος, ἡ καθαρὰ μηχανικὴ ὑπόθεση, ἡ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα θεωρία Kant - Laplace. Ὅταν ἔγινε τακτικὸς καθηγητὴς (1770), δημοσιεύει τὴ λατινικὴ διατριβὴ του «De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis» (Μορφή καὶ ἀρχὲς τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου) καὶ ἀπὸ τότε,

μέ μακρὰ κυφορία, γεννιοῦνται, τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο, τὰ μεγάλα καὶ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν του συγγράμματα:

1781, ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου».

1783, τὰ «Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ Μεταφυσικὴ ποὺ θὰ μπορέσει νὰ παρουσιαστεῖ σὰν ἐπιστήμη».

1785, ἡ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν».

1786, οἱ «Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης».

1788, ἡ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου».

1790, ἡ «Κριτικὴ τῆς δύνάμης τῆς κρίσης (κριτικότητος)».

1793, ἡ «Θρησκεία μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου». (Τοῦτο τὸ βιβλίον προκάλεσε σάλο καὶ ἔδωσε στὸν Kant μεγάλες στενοχώριες. Ἡ λογοκρισία ἀπαγόρευσε τὴν κυκλοφορία του καὶ ἡ ὑπερσυντηρητικὴ τότε Κυβέρνηση ἔκανε κάτι παραπάνω: διατάξε καὶ τὸν ἴδιο τὸν Kant καὶ ὅλους ὅσοι στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια εἶχαν ἐγκολπωθεῖ τὶς ἰδέες του, νὰ μὴ διδάσκουν πιά τὴ δική του φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἔδρα. Μόνο τὸ 1797 ἀνακλήθηκε αὐτὴ ἡ ἀπαγορευτικὴ διαταγή.)

1797, ἡ «Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν» («Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἀρετῆς»).

Παράλληλα πρὸς τὰ καθαυτὰ φιλοσοφικὰ ἔργα ὁ Kant δημοσίευσε καὶ σημαντικὰ γιὰ τὶς φιλελεύθερες καὶ πρωτότυπες ἰδέες του δοκίμια, μὲ ποικίλα περιεχόμενα, ποὺ δείχνουν τὸν ἀνοιχτὸ ὀρίζοντα καὶ τὴν εὐγένεια τοῦ πνεύματός του. Στὰ κύρια ἔργα τὸ γράψιμό του εἶναι βαρὺ, περίπλοκο, δύσκολο (στὺλ γραφειοκράτη ἢ συμβολαιογράφου, ὅπως θὰ τὸ χαρακτηρίσει ἀργότερα ὁ Nietzsche), γιὰτὶ ὅλη ἡ προσοχή του εἶναι συγκεντρωμένη στὸ λογικὸ ζετύλιγμα τῶν σκέψεων καὶ στὴν ἀκρίβεια τῶν διατυπώσεων. Ἀντίθετα, στὰ δοκίμιά του τὸ ὕφος εἶναι ἄνετο καὶ κομψό· οὔτε τὸ χιοῦμορ λείπει ἐδῶ, οὔτε ἡ χάρη.

Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: 1784, ἡ «Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικό». 1784, ἡ «Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός». 1786, ἡ «Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου». 1794, τὸ «Τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων». 1795, τὸ «Φιλοσοφικὸ σχέδιασμα γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη».

Τὸ ἔτος 1797 τὰ γράμματα ἔπεσαν βαρῶς ἀπάνω στὸ κατα-

φαγωμένο από την αδιάκοπη συλλογή σώμα του, και αναγκάζεται να σταματήσει τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο. Έπακολουθούν δύσκολα χρόνια σωματικού και πνευματικού μαρασμού. Και ο θάνατος έρχεται στις 12 Φεβρουαρίου του 1804.

Νοῦς ὀξύς, διεισδυτικός, μεθοδικός (συνδύαζε τὴ δεινότητα στὴν ἀνάλυση μὲ τὴν αὐστηρὴ πειθαρχία τοῦ λογισμοῦ)· πνεῦμα φιλελεύθερο, γεμάτο βαθύτερη ἀνθρωπιά (πίστη στὸν ἄνθρωπο, θαυμασμό πρὸς τὶς ἠθικὲς δυνάμεις του, ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον του)· σοβαρός, σεμνός, ὑψηλόφρων στοχαστής, ὁ Kant, καὶ ὅταν ἀκόμη ζοῦσε, ἀξιώθηκε νὰ ἰδεῖ πόσο ἡ σκέψη του, ὠραῖο ἄνθος ἑνὸς μεγάλου αἰώνα, τῆς ἐποχῆς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχε ἀρχίσει νὰ ὀργώνει τὶς συνειδήσεις καὶ νὰ δίνει στὴ φιλοσοφία ἕνα νέο προσανατολισμό. Ἐπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατό του τὸ ρεῦμα δυνάμωσε περισσότερο, στὴ Γερμανία πρῶτα, ὕστερα στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Ἀπὸ τότε ἀνήκει πιά στοὺς «κλασικούς», στοὺς φιλοσόφους ποὺ ἀποτύπωσαν βαθιὰ τὴ σφραγίδα τους ἀπάνω (ὄχι σὲ μιὰ κατὰ τόπο καὶ χρόνο περιορισμένη, ἀλλὰ) στὴν παγκόσμια σκέψη, μὲ ἀξιώσεις αἰωνιότητος. Εἶναι ὁ πατέρας τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας (τουλάχιστο κατὰ τὴ νεώτερη, τὴν ὀριμότερη μορφή της).

Γιὰ νὰ διαμορφώσει τὸ δικό του φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ νὰ χαράξει τὸ νέο δρόμο, τὸ δρόμο τοῦ «κριτικισμοῦ», ὑποχρέωθηκε νὰ κάνει ὁ Kant διμέτωπο ἀγώνα : πρὸς τὸν δογματισμὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ (Leibniz - Wolff) ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, πρὸς τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ (David Hume) ἀπὸ τὸ ἄλλο. Πρόγραμμά του ἔγινε ἡ διερεύνηση τῶν ὀρων τῆς ἔγκυρης γνώσης (μὲ σκοπὸ τὴ στέρεη θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης) καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὀρίων της (γιὰ ν' ἀναιρεθεῖ ἡ ἀβασάνιστη καὶ ἀνεύθυνη Μεταφυσική). Ἔτσι ἡ «Κριτικὴ» του ὀρθώθηκε πρῶτα καὶ κύρια σὰ μιὰ ρωμαλέα, καταλυτικὴ ἄρνηση. Πιὸ μεγάλα κάστρα γκρέμισε αὐτὸς ὁ Δάσκαλος ποὺ μόνον ὄπλο εἶχε τὴν ὀμπρέλα του — εἶπε μιὰ φορὰ ὁ Heine — ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 18ου αἰώνα· γιατί αὐτὲς κατάλυσαν ἐγκόσμιους βασιλιάδες, ἐνῶ ἐκεῖνος ἀνέβηκε στὸν οὐρανὸ καὶ ξεθρόνισε τὸν ἴδιο τὸ Θεό... Ποιὸ «Θεὸ» ὀμως γκρέμισε μὲ τὴν «Κριτικὴ» του ὁ Kant; Ὅχι τὸ Θεὸ τῆς καρ-

διᾶς, τὸ Θεὸ τῶν γονέων του, ἀλλὰ τὸ Θεὸ τοῦ δογματισμοῦ πού γιὰ νὰ «ὑπάρξει» εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ «λογικὲς ἀποδείξεις». Αὐτὸ εἶναι τὸ καίριο πρόβλημα στὴν ἑρμηνεία καὶ στὴν ἀξιολόγηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant: εἶναι τάχα ἀπλῶς ἓνας ἀντιμεταφυσικὸς ἀγνωστικισμὸς (ὅπως ἐπιμένουν μερικοὶ σχολιαστὲς του) ἢ μιὰ νέα ἀπόπειρα, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη, ν' ἀποκτήσει καὶ ἡ μεταφυσικὴ μιὰν ἄλλη, στερεὴ καὶ ἀκλόνητη θεμελίωση;

Τὸ ζήτημα τοῦτο τὸ ἐξετάζω διεξοδικὰ σὲ μιὰν ἄλλη πραγματεία μου¹. ἐκεῖ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη πού θέλει νὰ ἐγκύψει στὴ μελέτη του. Ἐδῶ θὰ συνοψίσω τὴν ἀπάντησή μου.

Ἡ πρώτη ἐντύπωση τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν ὀγκώδη «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» εἶναι ὅτι τὸ ἔργο τοῦτο μὲ τὴν ἀμείλικτη κριτικὴ του γκρεμίζει τὰ εἰδῶλα τῆς μεταφυσικῆς. Μιὰ πιὸ προσεχτικὴ ὅμως μελέτη τοῦ ἔργου θὰ τὸν ὀδηγήσει σὲ ἄλλα, πιὸ σωστά, συμπεράσματα. Ὁ Kant καμιάν ἀπὸ τὶς «ἀλήθειες» τῆς παραδομένης μεταφυσικῆς δὲν ἀμφισβητεῖ. Οὔτε στιγμὴ δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δημιουργικῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ· γιὰ τὴ διάκριση μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κόσμου τῶν ὄντως ὄντων· γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ψυχῆς ἐλεύθερης καὶ ὑπεύθυνης. Ὅπως ἡ ἀμφιβολία τοῦ Descartes (de omnibus dubitandum) δὲν ἀναφέρεται στὶς ἴδιες τὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες, ἀλλὰ στὸν τρόπο πού βεβαιώνονται καὶ ἐμπεδώνονται ἀπὸ τὴ σκέψη, δὲν εἶναι ἐπομένως ἀμφιβολία σκεπτικιστῆ, ἀλλὰ διανοούμενου πού ἀγωνίζεται νὰ ὑψωθεῖ μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ Λόγου ἕως τὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τῆς βεβαιότητος — ἔτσι καὶ ἡ «Κριτικὴ» τοῦ Kant δὲν θέλει νὰ δείξει τὸ ἀνυπόστατο τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, τὸ ἀσύστατο τῶν ἐννοιῶν τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου καὶ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τὴν ἀστοχία τῆς δογματικῆς μεταφυσικῆς στὸν τρόπο πού βεβαιώνει καὶ ἐμπεδώνει αὐτὲς τὶς ἀλήθειες, γιὰ νὰ φανεῖ στὸ τέλος ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν καὶ πῶςμποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν στερεά. Κατοχυρώνονται καὶ καταξιώνονται, λέγει ὁ Kant, ὄχι μὲ τὶς «ἀποδείξεις» τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, ἀλλὰ μὲ τοὺς

1. «Φιλοσοφία καὶ Παιδεία», Ἀθήνα 1958, σελ. 333 - 335.

νόμους και τις απαιτήσεις του πρακτικού Λόγου. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συνείδηση, τὰ παραγγέλματα και τις προσδοκίες της, περνάει ὁ δρόμος πὸ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν παραδοχὴ τοῦ Θεοῦ και τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ὄχι ἀπὸ τὴ λογικὴ σκέψη. Σκοπὸς λοιπὸν τοῦ Kant εἶναι ὄχι νὰ ἐκμηδενίσει τὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀνακαινίσει. Νὰ τὴν ἀναμορφώσει μὲ μιὰν ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς.

Παράλληλα, και μὲ τὰ ἴδια μέσα, ἡ προσπάθειά του ἔφτανε και σὲ ἓνα ἄλλο, σπουδαῖο ἀποτέλεσμα : καθὼς διευκρίνιζε τοὺς ὅρους τῆς βέβαιης γνώσης (ὅτι εἶναι κατὰ κανόνα προῖον οὔτε μόνο τῆς ἐμπειρίας οὔτε τῆς νόησης ἀποκλειστικά, ἀλλὰ και τῶν δύο, σὲ στενὴ και ἀδιάρρηκτη συνεργασία) και χάραζε τὰ ὅρια πὸ μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ ὁ θεωρητικὸς Λόγος, ἀποκτοῦσε και ἡ ἐπιστῆμη τοὺς τίτλους και τις ἐγγυήσεις της. Κύρια φροντίδα τοῦ Kant (πὸ σὰ γνήσιο παιδί τοῦ αἰῶνα τῶν Φώτων θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ Newton και τις φυσικὲς ἐπιστῆμες) ἦταν ἀκριβῶς νὰ ἀσφαλίσει τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἀπὸ τις ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ. Καὶ ὅταν, καθὼς ἐπεξεργάστηκε τὴν κριτικὰ ὀρθὴ και γόνιμη μέθοδό της, ἔφτασε στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ θεωρητικὴ γνώση μὲ τις ἀρχές και τὰ μέτρα της δὲν στεγάζει ὀλόκληρο τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἀπλώνεται μόνο σ' ἓνα στενὸ τομέα της, εἶδε σ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τὸ εὐπρόσδεκτο μήνυμα ὅτι μένουν ἄτροτοι ἀπὸ τὰ βέλη τῆς ἀμφιβολίας οἱ νόμοι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀδιάβλητες οἱ προσδοκίες τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, ἠθικες οἱ ἠθικὲς ἀξίες — και μὲ χαρὰ ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ και εὐλαβικὴ ψυχὴ του βεβαιώθηκε ὅτι ἡ φιλοσοφία του, ἀντὶ νὰ κλονίσει, στερεώνει ἰσχυρότερα τὰ βᾶθρα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπως τὴν ὀραματιζότανε ὁ βαθὺς και γνήσιος οὐμανισμὸς του : « Πράττε ἔτσι ὥστε τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο στὸ πρόσωπό σου ὅσο και στὸ πρόσωπο καθενὸς ἄλλου, πάντα νὰ τὴ μεταχειρίζεσαι ὡς σκοπὸ και ποτὲ μόνον ὡς μέσον » (Kant).

Ἡ ἀρετὴ πάνω ἀπ' ὅλα. Καὶ ἡ ἐλευθερία. Καὶ ἡ εἰρήνη — ἡ παγκόσμια εἰρήνη. Αὐτὲς εἶναι οἱ ὑψηλὲς ιδέες ὅπου ἀποκορυφώνεται ἡ βαθειὰ και ἀπόκρημνη φιλοσοφία του.

1. ΙΔΕΑ ΜΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΠΡΙΣΜΑ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΚΟ *

Ὅποιαδήποτε ἔννοια γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησης κι' ἂν σχηματίσει κανεὶς μὲ πρόθεση μεταφυσική, [θὰ παραδεχτεῖ ὅτι] οἱ ἐκδηλώσεις τῆς, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις, διακαθορίζονται σύμφωνα μὲ γενικούς φυσικούς νόμους, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο φυσικὸ δεδομένο. Ἡ Ἱστορία, πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀφήγηση αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων, ὅσο βαθιὰ κι' ἂν εἶναι κρυμμένες οἱ αἰτίες τους, παρέχει λοιπὸν τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἅμα θεωρεῖ στὶς μεγάλες γραμμὲς τοῦ τοῦ παιχνίδι τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης θέλησης, μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει μιὰ κανονικὴ πορεία τῆς καὶ ἔτσι ὅτι ἐκεῖνο πού ἀπάνω σὲ ξεχωριστὰ ὑποκείμενα δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ περίπλοκου καὶ τοῦ ἄτακτου, μπορεῖ ἀπάνω σὲ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ θεωρηθεῖ σὰ μιὰ σταθερὰ προχωροῦσα, ἂν καὶ ἀργὴ ἐξέλιξη τῶν ἀρχικῶν καταβολῶν του. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο οἱ γάμοι, οἱ γεννήσεις πού ἐπακολουθοῦν καὶ οἱ θάνατοι, ἐφόσον ἡ ἐλεύθερη βούληση τῶν ἀνθρώπων ἔχει ἀπάνω τους τόσο μεγάλην ἐπίδραση, φαίνεται ὅτι δὲν ὑπόκεινται σὲ κανένα κανόνα πού νὰ ἐπιτρέπει νὰ λογαριάζει κανεὶς ἀπὸ πρὶν τὸν ἀριθμὸ τους· καὶ ὅμως οἱ ἐτήσιοι [στατιστικοὶ] πίνακες πού συντάσσονται γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ σὲ μεγάλες χῶρες, ἀποδείχνουν ὅτι καὶ αὐτὰ γίνονται σύμφωνα μὲ σταθεροὺς φυσικούς νόμους, ὅπως οἱ τόσο ἀσταθεῖς καιρικὲς μεταβολές, πού μονωμένες δὲν μπορεῖ κανεὶς ἀπὸ πρὶν νὰ καθορίσει πότε θὰ ἐπισυμβοῦν, ἀλλὰ στὸ σύνολό τους ἐνεργοῦν ἔτσι ὥστε ἡ αὔξηση τῶν φυτῶν, ἡ ροὴ τῶν χειμάρρων καὶ ἄλλα φυσικὰ φαινόμενα νὰ βρίσκονται πάντα σὲ ὁμοιόμορφο, ἀδιάκοπο δρόμο. Οἱ καθέκαστον ἀνθρώποι,

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatschrift» τευχ. Νοεμβ. 1784.

ἀκόμη καὶ ὀλόκληροι λαοί, λίγο στοχάζονται ὅτι, καθὼς ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τῇ δικῇ του πρόθεσιν σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψή του, συχνὰ μάλιστα ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου, πορεύονται, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν, ἐκεῖ ὅπου κατευθύνει, νῆμα ὀδηγητικόν, ἢ πρόθεσιν τῆς Φύσεως ἢ ἄγνωστη σ' αὐτούς, καὶ ἐργάζονται γιὰ τὴν πραγματοποίησίν της, μὲ ὅλο πού, ἂν τυχὸν τὴν ἤξεραν, πολὺ λίγο θὰ τοὺς ἐνοιαζέ [νὰ τῇ βοηθήσουν νὰ γίνει].

Ἐπειδὴ γενικὰ οἱ ἄνθρωποι στὶς προσπάθειές τους δὲν ἐνεργοῦν καθαρὰ ἐνστιγματικά, ὅπως τὰ ζῶα, οὔτε ὅμως καὶ κατὰ ἓνα συμφωνημένο πρόγραμμα σὰν λογικοὶ πολῖτες τοῦ κόσμου, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι δυνατὴ γι' αὐτούς μιὰ προγραμματισμένη ἱστορία (ὅπως περίπου τῶν μελισσῶν ἢ τῶν καστόρων). "Ὅταν κανεὶς βλέπει νὰ ξετυλίγονται ἀπάνω στὴ μεγάλη σκηνὴ τοῦ κόσμου οἱ πράξεις καὶ οἱ παραλείψεις τους καὶ διαπιστώνει ὅτι, μὲ ὅλο πού ἐδῶ καὶ ἐκεῖ παρουσιάζεται στὰ ἐπιμέρους κάποια σοφία, ἐντούτοις ὅλα τελικὰ ἔχουν ὑφανθεῖ ἀπὸ μωρία, παιδιάστικη ματαιοδοξία, συχνὰ μάλιστα ἀπὸ παιδιάστικη βαναυσότητα καὶ μανία καταστροφῆς, ἔτσι πού στὸ τέλος δὲν ξέρει τί ἔννοια νὰ σχηματίσει γιὰ τὸ τόσο ὑπερηφανευόμενον γιὰ τὰ προτερήματά του γένος μας — δὲν μπορεῖ νὰ καταστείλει τὴ δυσαρέσκειά του. Πολλὰ πράγματα νὰ πληροφορηθεῖ ἀπὸ δῶ ὁ φιλόσοφος δὲν ἔχει, παρὰ μόνον, μιὰ πού στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὸ παιχνίδι τους, στὶς γενικὲς γραμμές, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ προὔποθέσει καμιὰ δική τους λογικὴ πρόθεσιν, νὰ ψάξει μήπως μπορέσει νὰ ἀνακαλύψει μέσα σ' αὐτὴ τὴν παράλογη πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων μιὰ πρόθεσιν τῆς Φύσεως, ἔτσι ὥστε μὲ αὐτὴν ὡς βάση νὰ εἶναι δυνατὴ, γιὰ πλάσματα πού ἐνεργοῦν χωρὶς τὸ δικό τους πρόγραμμα, μιὰ Ἱστορία [ἀναπτυσσόμενη] σύμφωνα μὲ ὀρισμένο πρόγραμμα τῆς Φύσεως. — Θὰ ἰδοῦμε ἂν θὰ σταθοῦμε τυχεροὶ νὰ βροῦμε τὸ νῆμα πού θὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ μιὰ τέτοια Ἱστορία. ἔπειτα θὰ ἀναθέσομε στὴ Φύσιν νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπον τὸν ἱκανὸ νὰ τῇ συλλάβει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο. "Ἐτσι γένησε κάποτε ἓναν Kepler πού κατὰ τρόπον ἀπροσδόκητον ὑπόταξε σὲ ὀρισμένους νόμους τὶς ἐκκεντρικὲς τροχιὰς τῶν πλανητῶν, καὶ ἓνα Newton πού ἐξήγησε αὐτούς τοὺς νόμους ἀπὸ μιὰ γενικὴ φυσικὴ αἰτία.

Πρώτη Πρόταση: Όλες οι φυσικές καταβολές ενός πλάσματος προορίζονται να ξετυλιχτούν κάποτε με πληρότητα και σκοπιμότητα. Τοῦτο τὸ ἐπιβεβαιώνει σὲ ὅλα τὰ ζῶα ἡ ἐξωτερικὴ ὅπως καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἢ ἀναλυτικὴ παρατήρηση. Ἐνα ὄργανο ποῦ δὲν πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθεῖ, μιὰ κατάταξη ποῦ δὲν πετυχαίνει τὸ σκοπὸ της, εἶναι μιὰ ἀντίφαση μέσα στὴν τελολογικὴ θεωρία τῆς Φύσης. Γιατί, ὅταν ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀρχή, τότε ἔχομε ὄχι μιὰ Φύση ὑποταγμένη σὲ νόμους, ἀλλὰ μιὰ Φύση ποῦ παίζει ἄσκοπα καὶ ἡ ἀπελπιστικὴ τυχαιότητα μπαίνει στὴ θέση τοῦ ὀδηγητικοῦ νήματος τοῦ Λόγου.

Δεύτερη Πρόταση: Στὸν ἄνθρωπο (ποῦ εἶναι τὸ μόνο ἔλλογο πλάσμα τῆς Γῆς) οἱ φυσικὲς καταβολές ποῦ σκοπὸ ἔχουν νὰ τὸν κάνουν νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ Λόγο [= λογικό] του, προορίζονται νὰ ἐξελιχτοῦν τελείως μόνο μέσα στὸ γένος, ὄχι μέσα στὸ ἄτομο. Ὁ Λόγος μέσα σ' ἓνα πλάσμα εἶναι ἡ ἰκανότητα νὰ ἐπεκτείνει τοὺς κανόνες καὶ τὶς προθέσεις τῆς χρήσης ὅλων τῶν δυνάμεών του πολὺ πέρα ἀπὸ [τὸ σημεῖο ποῦ φτάνει] τὸ φυσικὸ ἐνστικτο, καὶ δὲν γνωρίζει ὅρια στὶς ἀπόπειρές του. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν ἐνεργεῖ ἐνστιγματικά· χρειάζεται δοκιμές, ἄσκηση καὶ διδασχὴ, γιὰ νὰ προχωρεῖ σιγά-σιγά ἀπὸ τὴ μιὰ βαθμίδα τῆς νόησης στὴν ἄλλη. Γιὰ τοῦτο κάθε ἄνθρωπος θὰ ἔπρεπε νὰ ζήσει μιὰν ὑπερβολικὰ μακρὰ ζωὴ, γιὰ νὰ μάθει πῶς νὰ χρησιμοποιεῖ τελείως ὅλες τὶς φυσικὲς του καταβολές· ἢ ἐὰν ἡ Φύση ἔχει ὀρίσει μικρὰ περιθώρια χρόνου στὴ ζωὴ του (ὅπως πραγματικὰ συμβαίνει), τότε χρειάζεται ἴσως [ἡ Φύση] μιὰν ἀπέραντη σειρὰ πλασμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα θὰ παραδίνει στὸ ἄλλο τὶς ἐπινοήσεις του, γιὰ νὰ προωθήσει ἐπιτέλους τὰ σπέρματά της μέσα στὸ γένος μας ἕως ἐκείνη τὴ βαθμίδα ἐξέλιξης ποῦ ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὶς προθέσεις της. Καὶ τοῦτο τὸ σημεῖο τοῦ χρόνου πρέπει τουλάχιστο στὴν ιδέα τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι ὁ στόχος τῶν ἐπιδιώξεών του, γιατί διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε οἱ φυσικὲς καταβολές κατὰ μεγάλο μέρος νὰ θεωροῦνται μάταιες καὶ ἄσκοπες· πράγμα ποῦ θὰ ἀνέτρεπε ὅλες τὶς πρακτικὲς [= ἠθικὲς] ἀρχές καὶ ἔτσι ἡ Φύση, ποῦ ἡ σοφία της πρέπει νὰ χρησιμεύει ὡς βασικὴ ἀρχὴ στὴν κρίση ὅλων

τῶν ἄλλων ἰδρυμάτων της, μόνο στὸν ἄνθρωπο θὰ ἔδινε τὴν ὑποψία ὅτι κάνει ἓνα παιδιάστικο παιχνίδι.

Τρίτη Πρόταση : Ἡ Φύση θέλησε : ὁ ἄνθρωπος νὰ παράγει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὅλα ὅσα ξεπερνοῦν τὴ μηχανικὴν ὀργάνωση τῆς ζωώδικης ὑπαρξῆς του καὶ σὲ καμιὰν ἄλλη εὐδαιμονία ἢ τελειότητα νὰ παίρνει μέρος παρὰ μόνο σ' ἐκείνη πού ὁ ἴδιος δίνει στὸν ἑαυτό του μὲ τὸ δικό του λογικό, ἐλεύθερο ἀπὸ τὸ ἔνστικτο. Δηλαδή ἡ Φύση δὲν κάνει τίποτα περιττὸ καὶ δὲν εἶναι σπάταλη στὰ μέσα πού μεταχειρίζεται γιὰ νὰ φτάνει στοὺς σκοπούς της. Ἀφοῦ ἔδωσε στὸν ἄνθρωπο Λόγο καὶ ἐλευθερία τῆς βούλησης πού θεμελιώνεται ἀπάνω σ' αὐτόν, μὲ τοῦτο δείχνει ἤδη καθαρὰ ποιὰ ἦτανε στὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ πρόθεσή της. Σημαίνει δηλαδή ὅτι δὲν θὰ ὀδηγεῖται ἀπὸ ἔνστικτο οὔτε θὰ ἱκανοποιεῖ τις ἀνάγκες του καὶ θὰ διδάσκεται μὲ ἐπίκτητη γνώση· ἀλλὰ ὅλα θὰ τὰ παράγει ἀπὸ μέσα του. Ἡ ἐξέυρεση τῶν μέσων γιὰ τὴ διατροφή, τὸ ντύσιμο, τὴν ἐξωτερικὴ του ἀσφάλεια καὶ ἄμυνα (γιὰ τοὺς σκοπούς αὐτοὺς δὲν τοῦ ἔδωσε οὔτε τὰ κέρατα τοῦ ταύρου, οὔτε τὰ νύχια τοῦ λιονταριοῦ, οὔτε τὰ δόντια τοῦ σκύλου, ἀλλὰ μόνο χέρια), κάθε διασκέδαση, πού μπορεῖ νὰ κάνει εὐχάριστη τὴ ζωὴ, ἀκόμα καὶ ἡ νόησή του καὶ ἡ ἐξυπνάδα του καὶ αὐτὴ ἡ καλοσύνη τῆς βούλησός του πρέπει νὰ εἶναι δικό του ἐντελῶς ἔργο. Ἡ Φύση δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔδῳ ἔκανε τις πολὺ μεγάλες οἰκονομίες της καὶ ἔκοψε τὴ ζωικὴ της κατασκευὴ ἴσα - ἴσα καὶ μὲ ἀκρίβεια ἀπάνω στὰ μέτρα τῶν πιὸ μεγάλων ἀναγκῶν μιᾶς ὑπαρξῆς στὶς ἀπαρχές της, σὰ νὰ ἤθελε : ὁ ἄνθρωπος, ἅμα ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη βαρβαρότητα στὴν πιὸ μεγάλη ἐπιδεξιότητα, στὴν ἐσωτερικὴ τελειότητα τοῦ λογισμοῦ καὶ μέσον αὐτοῦ (ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατὸν ἀπάνω στὴ γῆ) στὴν εὐδαιμονία, τὴν τιμὴ γιὰ τὸ κατόρθωμα τοῦτο νὰ τὴν ἔχει ἐντελῶς μόνος του καὶ μόνο στὸν ἑαυτό του νὰ χρωστάει αὐτὴ τὴν πρόοδο· σὰ νὰ ἔχει θεμελιώσει τὸ ἔργο τοῦτο περισσότερο στὴν ἔλλογη αὐτοεκτίμησή του παρὰ στὴν καλοπέραση. Γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων ὑπάρχει ἓνα ὀλόκληρο στράτευμα ἀπὸ δυσκολίες καὶ μόχθους πού περιμένουν τὸν ἄνθρωπο. Φαίνεται

ὅμως ὅτι ἡ Φύση καθόλου δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ νὰ ζεῖ ὁ ἄνθρωπος καλὰ· παρὰ μόνο γιὰ νὰ δουλεύει καὶ νὰ προκόβει σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε μὲ τὴ διαγωγή του νὰ κάνει τὸν ἑαυτό του ἄξιο τῆς ζωῆς καὶ τῆς καλοπέρασης. Πάντως παραμένει σὰν κάτι τὸ παράξενο τοῦτο : ὅτι οἱ παλαιότερες γενεές φαίνεται πῶς δούλεψαν ἐπίμονα γιὰ τὸ χατήρι τῶν νεώτερων, δηλαδή γιὰ νὰ τοὺς ἐτοιμάσουν ἓνα σκαλοπάτι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν αὐτὲς νὰ φέρουν ὑψηλότερα τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἡ Φύση ἔχει τὴν πρόθεση νὰ χτίσει· καθὼς καὶ ὅτι μόνο οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἔχουν τὸ εὐτύχημα νὰ κατοικήσουν μέσα στὸ οἰκοδόμημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐργάστηκε μιὰ μακρὰ σειρά προγόνων τους (βέβαια χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἡ πρόθεσή τους), δίχως ὅμως οἱ ἴδιοι νὰ μπορούν νὰ λάβουν μέρος στὴν εὐτυχία ποὺ παρασκεύασαν. "Ὅσο κι' ἂν εἶναι τοῦτο αἰνιγματικό, εἶναι ἄλλο τόσο καὶ ἀναγκαῖο ἅμα παραδεχτεῖ κανεὶς ὅτι ἓνα εἶδος ζώων ἔχει Λόγο καὶ ὡς τάξιν ἔλλογων ὄντων, ποὺ ὅλα πεθαίνουν ἀλλὰ τὸ γένος τους εἶναι ἀθάνατο, ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναπτύξει στὴν ἐντέλεια τὶς [φυσικὲς] καταβολές του.

Τέταρτη Πρόταση : Τὸ μέσον ποὺ μεταχειρίζεται ἡ Φύση, γιὰ νὰ προκαλεῖ τὴν ἐξέλιξιν ὅλων τῶν καταβολῶν της, εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς τους μέσα στὴν κοινωνία, ἐνόσω αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς γίνεται γι' αὐτὴν [τὴν κοινωνία] στὸ τέλος αἰτία μιᾶς ἔννομης τάξης. Μὲ ἀνταγωνισμὸ ἐννοῶ ἐδῶ τὴν ἀντικοινωνικὴ κοινωνικὴ φύσιν τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τὴν τάσιν τους νὰ ζοῦν μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, τάσιν ὅμως ποὺ συνδέεται μὲ μιὰν ἔμμονη ἀντίσταση ποὺ διαρκῶς ἀπειλεῖ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴν κοινωνία. Γι' αὐτὲς τὶς τάσεις ὀλοφάνερα ὑπάρχει μιὰ [φυσικὴ] καταβολὴ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύσιν. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν κλίση νὰ ζεῖ μαζὶ μὲ ἄλλους, γιὰτὶ μέσα σὲ μιὰ τέτοια κατάστασιν αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του περισσότερο ἄνθρωπο, ἐξελίσσει δηλαδή τὶς φυσικὲς του καταβολές. Ἐχει ὅμως καὶ μιὰ δυνατὴ ὁρμὴ νὰ ἀπομονώνεται, γιὰτὶ μέσα του ταυτόχρονα συναντᾷ τὴν ἀντικοινωνικὴν ἰδιότητα ὅλα νὰ θέλει νὰ τὰ κάνει κατὰ τὴ δικὴν του ἀντίληψιν, καὶ γιὰ τοῦτο περιμένει ἀπὸ παντοῦ ἀντίσταση, ὅπως ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ξέρει ὅτι ὁ ἴδιος ἔχει τὴν

κλίση νὰ ἀντιστέκεται στοὺς ἄλλους. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀντίσταση, πού ξυπνάει ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑπερνικᾷ τὴν τάση του πρὸς τὴν ὀκνηρία καὶ σπρωγμένος ἀπὸ φιλοτιμία, φιλοπρωτία ἢ φιλοχρηματία νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς συνανθρώπους του, πού βέβαια δὲν τοὺς ἀνέχεται, ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς αὐτούς. Τότε γίνονται πᾶ τὰ πρῶτα ἀληθινὰ βήματα ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα πρὸς τὸν πολιτισμό, πού κυρίως ἔγκειται στὴν κοινωνικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἐξελίσσονται λίγο - λίγο ὅλα τὰ ταλέντα, μορφώνεται τὸ γοῦστο καὶ γίνεται μὲ συνεχῆ διαφωτισμὸ ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴ θεμελίωση ἑνὸς λογισμοῦ πού μπορεῖ μὲ τὸν καιρὸ τὴ φυσικὴ καταβολὴ γιὰ ἠθικὲς διακρίσεις νὰ μετατρέψῃ σὲ ὀρισμένες πρακτικὲς [= ἠθικὲς] ἀρχές, καὶ ἔτσι τέλος νὰ μεταβάλλῃ σὲ ἠθικὴν ὁλότητα μιὰ κοινωνικὴ συμβίωση πού ἔχει συντελεσθεῖ μὲ παθολογικὰ [= συναισθηματικὰ] μέσα ἐξαναγκασμοῦ. Χωρὶς ἐκεῖνες, τὶς καθ' ἑαυτὲς βέβαια καθόλου ἀξιαγάπητες ιδιότητες τῆς ἀκοινωνησίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πηγάζει ἡ ἀντίσταση πού κατ' ἀνάγκη συναντᾷ ὁ καθένας μὲ τὶς ἐγωιστικὲς ἀξιώσεις του, ὅλα τὰ ταλέντα θὰ ἔμεναν αἰώνια κλεισμένα στὰ σπέρματά τους, ἂν ἡ ζωὴ εἶχε τὸν τύπο τοῦ ἀρκαδικοῦ ποιμενικοῦ εἰδύλλιου καὶ οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν μέσα σὲ τέλειαν ὁμόνοια, ἐπάρκεια καὶ ἀμοιβαίαν ἀγάπη· ἀγαθοὶ σὰν τὰ πρόβατα πού βόσκουν, δὲν θὰ ἔδιναν τότε στὴν ὑπαρξὴ τους μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ κείνην πού ἔχουν τὰ κατοικίδια ζῶα τους καὶ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ γεμίσουν τὴν κενότητα τῆς δημιουργίας ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ πού ὄφειλε νὰ ἔχει ὡς ἔλλογη Φύση. Ἄς εὐγνωμονοῦμε λοιπὸν τὴ Φύση πού μᾶς ἔπλασε ἀσυνεννόητους, ματαιόδοξους καὶ ἐριστικούς, ἀδιάκοπα διψαλέους γιὰ ὑλικά ἀγαθὰ ἢ καὶ γιὰ κυριαρχία! Χωρὶς αὐτὲς τὶς ιδιότητες ὅλες οἱ ἐξαίρετες καταβολές πού ὑπάρχουν μέσα στὴν ἀνθρωπότητα, θὰ ἔμεναν βυθισμένες σὲ αἰώνιο λήθαργο, ἀνεξέλικτες. Ὁ ἄνθρωπος θέλει ὁμόνοια· ἀλλὰ ἡ Φύση ξέρεи καλύτερα τί εἶναι καλὸ γιὰ τὸ γένος του : αὐτὴ θέλει τὴ διένεξη. Ἐκεῖνος θέλει νὰ ζεῖ ἄνετα καὶ εὐχάριστα· ἡ Φύση ὅμως θέλει τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸ νὰ πετάει ἀπὸ πάνω του τὴ μαλθακότητα καὶ τὴν ἀδρανὴ ἐπάρκεια καὶ νὰ ὀρμάει στὴν ἐργασία καὶ σὲ τὶς δυσκολίες, γιὰ νὰ βρῖσκει τὰ μέσα πού θὰ τὸν

βοηθήσουν νὰ γλυτώσει ἔξυπνα ἀπ' αὐτές. Τὰ φυσικὰ κίνητρα πρὸς αὐτές τὶς διαθέσεις, οἱ πηγές τῆς ἀκοινωνησίας καὶ τῆς γενικῆς ἀντίστασης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τόσα δεινὰ ἀναβλύζουν, οἱ ὁποῖες ὅμως πάλι παρορμοῦν τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐντείνει διαρκῶς τὶς δυνάμεις του καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐξελίσσει περισσότερο τὶς φυσικὲς του καταβολές, μαρτυροῦν τὴν τάξην ἑνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ — καὶ ὄχι τὸ χέρι τάχα ἑνὸς πονηροῦ πνεύματος ποῦ χώθηκε μέσα στὴν ἐξάίσια δημιουργία του ἢ τὴ χάλασε ἀπὸ φθόνο.

Πέμπτη Πρόταση : Τὸ μέγιστο πρόβλημα γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος ποῦ ἡ Φύση ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπο νὰ τὸ λύσει, εἶναι τὸ πῶς θὰ φτάσει σὲ μιὰ κοινωνία πολιτῶν ποῦ θ' ἀπονέμει γενικὰ τὸ δίκαιο. Ἀφοῦ μόνο στὴν κοινωνία, καὶ μάλιστα σ' ἐκείνη τὴν κοινωνία ποῦ ἔχει τὴν πιὸ μεγάλη ἐλευθερία, μαζὶ κ' ἕνα γενικὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν μελῶν τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ καὶ τὴν ἐξασφάλισή τῶν ὀρίων αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐλευθερία ἄλλων· ἀφοῦ λοιπὸν μόνο σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πιὸ ὑψηλὴ πρόθεσις τῆς Φύσης, στὴ σφαίρα τῆς ἀνθρωπότητας, δηλαδὴ ἡ ἐξέλιξις ὅλων τῶν καταβολῶν τῆς — ἡ Φύση ἐπίσης θέλει ἡ ἴδια νὰ δίνει στὸν ἑαυτὸ τῆς αὐτὸν ὅπως καὶ ὅλους τοὺς σκοποὺς τοῦ προγράμματός τῆς· ἄρα μιὰ κοινωνία, ὅπου ἡ ἐλευθερία ὑπὸ νόμους ἐξωτερικοῦς, στὸν κατὰ τὸ δυνατόν μέγιστο βαθμὸ, βρίσκεται ἐνωμένη μὲ ἀκατανίκητη δύναμη, δηλαδὴ ἕνα τελείως δίκαιο πολίτευμα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὑψιστὴ ἐπιδίωξις τῆς Φύσης γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, γιὰτὶ ἡ Φύση μόνο μὲ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ γένος μας ὅλες τὶς ἄλλες προθέσεις τῆς. Νὰ μπεῖ σ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀναγκασμοῦ ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπο, ποῦ ἀλλιῶς τόσο πολὺ ποθεῖ τὴν ἀδέσμευτην ἐλευθερίαν, ἢ ἀνάγκην· καὶ μάλιστα ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες, δηλαδὴ ἡ ἐξῆς : ὅποιοι κι' ἂν εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποῦ ἔρχονται σὲ συγχρωτισμὸ μεταξὺ τους, οἱ κλίσεις τους τὸ ἐπιβάλλουν νὰ μὴ μποροῦν νὰ ζήσουν πολὺν καιρὸ ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο ἅμα ἔχουν ἄγρια [= ἀπεριόριστη] ἐλευθερία. Μόνο σ' ἕνα τέτιο συγκρότημα, σὰν ἐκεῖνο ποῦ εἶναι ἡ συνένωσις τῶν πολιτῶν, ἀκριβῶς

οί ίδιες κλίσεις εκδηλώνονται με τὸν καλύτερο τρόπο : ὅπως τὰ δέντρα μέσα σ' ἓνα δάσος πού, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ καθένα προσπαθεῖ νὰ πάρει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀέρα καὶ ἥλιο, ἀναγκάζονται ἀμοιβαῖα νὰ ἀναζητοῦν καὶ τὰ δύο αὐτὰ πράγματα πάνω ἀπὸ τὴν κορυφή τους καὶ με αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκοῦν μιὰν ὠραία ἴσια αὐξηση· ἐνῶ ἀντίθετα ἐκεῖνα πού ζώντας ἐλεύθερα καὶ χωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπλώνουν τὰ κλαδιά τους ὅπως τοὺς ἀρέσει, μεγαλώνουν ἀνάπηρα, λοξὰ καὶ στραβά. Κάθε πολιτισμὸς καὶ τέχνη πού στολίζει τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ὠραιότατη κοινωνικὴ τάξη εἶναι καρποὶ τῆς ἀκοινωνησίας πού ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της ἐξαναγκάζεται νὰ αὐτοπειθαρχηθεῖ καὶ ἔτσι με τέχνη, ἀπὸ πίεση βγαλμένη, νὰ ἀναπτύξει ἐντελῶς τὰ σπέρματα τῆς Φύσης.

Ἐ κ τ η Π ρ ό τ α σ η : Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι τὸ πιὸ δύσκολο καὶ συνάμα ἐκεῖνο πού θὰ λυθεῖ ἀργότερα ἀπ' ὅλα ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἡ δυσκολία πού καὶ μόνο ἡ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ θέματος θέτει ἤδη μπροστὰ στὰ μάτια μας, εἶναι ἡ ἐξῆς : ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ζῶο πού, ὅταν ζεῖ μαζί με ἄλλα τοῦ εἴδους του, χ ρ ε ι ἄ ζ ε τ α ι ἕ ν α ν κ ύ ρ ι ο . Γιατὶ σίγουρα κακομεταχειρίζεται τὴν ἐλευθερία του ἀπέναντι στοὺς ὁμοίους του· καὶ με ὅλο πού ὡς ἔλλογο πλάσμα ἐπιθυμεῖ ἓνα νόμο πού νὰ βάζει περιορισμοὺς στὴν ἐλευθερία ὅλων, ἐντούτοις τὸν παρασύρει ἡ ἐγωιστικὴ ζωώδικη κλίση ὅπου μπορεῖ νὰ ἐξαιρεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Χρειάζεται λοιπὸν ἓναν κ ύ ρ ι ο πού νὰ σπάζει τὴ βούλησή του καὶ νὰ τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑπακούει σὲ μιὰ γενικὰ ἐγκυρὴ βούληση, ὅπου ὁ καθένας μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερος. Ἄπὸ ποῦ ὅμως νὰ πάρει αὐτὸ τὸν κύριο ; Ἄπὸ ποῦ ἄλλοῦ, παρὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ἐπίσης ἓνα ζῶο πού θὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κύριο. Ὅ,τι καὶ νὰ κάνει λοιπὸν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βρεῖ μιὰ κεφαλὴ τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, πού νὰ εἶναι καὶ ἡ ἴδια δίκαιη, εἴτε σ' ἓνα μόνο πρόσωπο τὴν ἀναζητήσῃ, εἴτε σὲ ἓναν ὄμιλο πολλῶν διαλεγμένων γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προσώπων. Γιατὶ καθένας ἀπ' αὐτοὺς θὰ κακομεταχειρίζεται τὴν ἐλευθερία του ἅμα δὲν ἔχει κανέναν ἀπὸ πάνω του πού ν' ἀσκεῖ σ' αὐτὸν βία σύμφωνα με τοὺς νόμους. Ἡ ἀνώτατη κορυφή θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της δίκαιη καὶ συνάμα ἄνθρωπος.

Αὐτὸ λοιπὸν τὸ θέμα εἶναι τὸ δυσκολώτερο ἀπ' ὅλα· ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι ἀδύνατη ἢ τέλεια λύση του· ἀπὸ τόσο στραβὸ ξύλο, ὅπως εἶναι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει γίνεи ὁ ἄνθρωπος, δὲν μπορεῖ νὰ κατασκευαστεῖ τίποτα ἐντελῶς ἴσιο. Μόνον νὰ προσεγγίσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα μᾶς ἔχει ἀπὸ τὴ Φύση ὀριστεῖ¹. "Ὅτι ὅμως τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα πού θὰ πραγματοποιηθεῖ, συνάγεται καὶ ἀπὸ τοῦτον ἐδῶ τὸ λόγο, ἐκτὸς ἀπ' ὅσους ἀναφέραμε : ἀπαιτεῖ ὀρθές ἐννοιες γιὰ τὴ φύση ἐνὸς δυνατοῦ (möglichen) πολιτεύματος, μεγάλη καὶ διαμέσου πολλῶν περιόδων τοῦ κόσμου ἀσκημένη πείρα, καὶ πάνω ἀπ' αὐτὰ μιὰ θέληση ἀγαθὴ προετοιμασμένη νὰ παραδεχτεῖ τοῦτο τὸ πολίτευμα, δηλαδὴ τρία πράγματα πού παραπολὺ δύσκολα, κι' ἂν τοῦτο γίνεи, παραπολὺ ἀργὰ καὶ ἔπειτα ἀπὸ πολλὰς μάταιες δοκιμὲς μποροῦν νὰ βρεθοῦν μαζί.

Ἑβδομη Πρόταση : Τὸ πρόβλημα νὰ ἰδρυθεῖ ἓνα τέλειο πολίτευμα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πρόβλημα μιᾶς ἐννομης μεταξὺ κρατῶν σχέσης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ χωρὶς νὰ λυθεῖ καὶ τοῦτο τὸ δεύτερο. Τί ὠφελεῖ νὰ ἐργαστεῖ κανεὶς [γιὰ νὰ ἰδρυθεῖ] ἓνα ἐννομο πολίτευμα μεταξὺ καθέκαστον ἀνθρώπων, δηλαδὴ γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς συλλογικοῦ ὄντος ; Ἡ ἴδια ἀκοινωνησία, πού ὀδήγησε τοὺς ἀνθρώπους σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα, εἶναι πάλι ἢ αἰτία τὸ κάθε συλλογικὸ ὄν στὶς ἐξωτερικὲς του σχέσεις, δηλαδὴ ὡς κράτος σχετιζόμενο μὲ ἄλλα κράτη, νὰ βρίσκεται σὲ ἀδέσμευτην ἐλευθερία, καὶ ἐπομένως τὸ ἓνα νὰ περιμένει ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀκριβῶς τὰ δεινὰ πού βασάνιζαν τοὺς καθέκαστον ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ μποῦν σὲ ἓνα ἐννομο πολιτικὸ καθεστῶς. Ἡ Φύση λοιπὸν μεταχειρίζεται τὴν ἀσυνεννοησίαν τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τῶν μεγάλων κοινωνιῶν καὶ τῶν κρατικῶν σωμάτων τοῦ

1. (Ἰπποσ. τοῦ Συγγρ.). Ὁ ρόλος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτεῖ πολλὴ τέχνη. Τί γίνεи μὲ τοὺς κατοίκους ἄλλων πλανητῶν καὶ πῶς εἶναι καμωμένη ἢ φύση τους, δὲν ξέρομε· ἂν ὅμως τὰ βγάλομε καλά πέρα στὸ ἔργο τοῦτο πού μᾶς ἔχει ἀναθέσει ἢ Φύση, μποροῦμε νὰ καμαρώνομε ὅτι μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ διεκδικήσομε ὄχι μικρὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς γειτόνους μας μέσα στὸ οἰκοδόμημα τοῦ κόσμου. Σ' αὐτοὺς ἴσως νὰ μπορεῖ τὸ κάθε ἄτομο νὰ ἐπιτύχει τὸν προορισμὸ του μέσα στὰ πλαίσια τῆς ζωῆς του. Σὲ μᾶς τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ· μόνον τὸ ἀνθρώπινο γένος μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ τὴν ἐλπίδα.

τύπου αὐτῶν τῶν πλάσμάτων, πάλι σάν ἓνα μέσον γιά νά βρεῖ μέσα στὸν ἀναπόφευκτο ἀνταγωνισμό τους μιὰ κατάσταση ἡσυχίας καὶ ἀσφάλειας· δηλαδή διαμέσου τῶν πολέμων, τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν ποὺ διαρκῶς ἐντείνονται καὶ ποτέ δὲν χαλαρώνονται, διαμέσου τῶν στερήσεων ποὺ ἀπ' αὐτὸ τὸ λόγο αἰσθάνεται κάθε κράτος ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς εἰρήνης, ὀδηγεῖ [τὰ κράτη] σὲ ἀτελεῖς στὴν ἀρχὴ ἀπόπειρες, ἐπιτέλους ὅμως ὕστερ' ἀπὸ πολλές ἐρημώσεις, ἀναστατώσεις καὶ μάλιστα ἔπειτα ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἐσωτερικὴν ἐξάντληση τῶν δυνάμεων τους πρὸς αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσε νά τοὺς εἶχε πεῖ τὸ λογικὸ ἀκόμη καὶ δίχως τόσες πολλές θλιβερὲς ἐμπειρίες, δηλαδή : νά βγοῦν ἀπὸ τὴ χωρὶς νόμους κατάσταση τῶν ἀγρίων καὶ νά συνασπισθοῦν σὲ μιὰ κοινωνία ἐθνῶν, ὅπου κάθε κράτος, ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ μικρὸ, θὰ μπορεῖ νά περιμένει τὴν ἀσφάλεια καὶ τὸ δίκιο του ὄχι ἀπὸ τὴ δική του ἰσχὺ ἢ ἀπὸ τὴ δική του δικαιοκρισία, ἀλλὰ μόνο ἀπ' αὐτὴ τὴ μεγάλη κοινωνία τῶν ἐθνῶν (τὸ κοινὸ τῶν Ἀφρικτῶνων), ἀπὸ μιὰ συλλογικὴ δύναμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφαση ποὺ θὰ παίρνει σύμφωνα μὲ νόμους ἢ συλλογικὴ βούλησή της. "Ὅσο οὐτοπικὴ κι' ἂν φαίνεται πῶς εἶναι μιὰ τέτοια ἰδέα καὶ ὅσο κι' ἂν εἶναι κανεὶς ἔτοιμος, ὅταν τὴν ἀκούει ἀπὸ ἓναν Abbé de Saint Pierre* ἢ Rousseau, νά τὴν περιγελάσει (ἴσως γιὰτὶ οἱ σοφοὶ αὐτοὶ ἔβλεπαν παραπολύ κοντὰ τὴν πραγματοποίησή της), ἡ λύση αὐτὴ εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη διέξοδος ἀπὸ τὶς στενοχωρίες, στὶς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοβυθίζονται καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἐξαναγκάσουν τὰ κράτη (μὲ ὅλο ποὺ τοὺς ἔρχεται πολὺ βαρὺ) νά αποφασίσουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πράγμα ποὺ ἐξαναγκάστηκε μὲ ἴση δυσἀρέσκεια ν' ἀποδεχτεῖ καὶ ὁ ἄγριος ἄνθρωπος, δηλαδή : νά παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν κτηνώδη ἐλευθερία του καὶ νά ἀναζητήσῃ τὴν ἡσυχία καὶ τὴν ἀσφάλεια σὲ μιὰν ἔννομη τάξη. Ἐπομένως ὅλοι οἱ πόλεμοι εἶναι ἰσάριθμοι ἀπόπειρες (ὄχι βέβαια κατὰ τὴν πρόθεση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὀρισμένως κατὰ τὴν πρόθεση τῆς Φύσης) νά δημιουργήσουν νέες σχέσεις τῶν κρατῶν μεταξύ τους

* (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) Abbé Charles - Irenée Castel de Saint Pierre (1658 - 1743) «Projet de paix perpétuelle» 1713, Utrecht. J. J. Rousseau «Extrait du projet paix perpétuelle de M. l'Abbé de St. Pierre» 1760.

καὶ μὲ τὴν καταστροφή, ἢ τουλάχιστο μὲ τὸ κομματάσιμα ὄλων, νὰ σχηματίσουν νέα σώματα πού κι' αὐτὰ πάλι δὲν θὰ μπορέσουν, εἴτε καθ' ἑαυτὰ εἴτε τὰ μὲν κοντὰ στὰ δέ, νὰ διατηρηθοῦν καὶ ἔτσι θὰ χρειαστεῖ νὰ ὑποφέρουν νέες, ὅμοιες ἐπαναστάσεις· ἕως ὅτου ἐπιτέλους, ἐνμέρει μὲ τὴν καλύτερη σύνταξη τῆς πολιτείας ἐσωτερικά, ἐνμέρει μὲ μιὰ συλλογικὴ συνεννόηση καὶ νομοθεσία ἐξωτερικά, δημιουργηθεῖ ἕνα καθεστῶς πού, ὅμοιο μὲ ἕνα συλλογικὸ πολιτικὸ ὄν, θὰ μπορεῖ νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του ὅπως ἕνα αὐτόματο.

Εἴτε ὑποθέσομε ὅτι πρέπει νὰ περιμένομε ἀπὸ μιὰν ἐπι-κοῦρειοῦ τύπου συνδρομὴ ποιητικῶν αἰτίων νὰ δοκιμάσουν τὰ κράτη μὲ τὴν τυχαία τους σύγκρουση (ὅπως τὰ μικρὰ μόρια τῆς ὕλης) κάθε λογῆς σχηματισμούς πού πάλι μὲ νέα κρούση θὰ καταστρέφονται, ἕως ὅτου τέλος ἡ τύχη τὸ φέρει νὰ βρεθεῖ ἕνας τέτοιος σχηματισμὸς πού μπορεῖ νὰ διατηρεῖται μὲ τὴ μορφή πού ἔχει (εὐτυχῆς σύμπτωση πού βέβαια δύσκολα κάποτε θὰ συμβεῖ!)· εἴτε, μὲ περισσότερες πιθανότητες εὐστοχίας, δεχτοῦμε ὅτι ἡ Φύση ἀκολουθεῖ ἐδῶ μιὰ κανονικὴ πορεία γιὰ νὰ ὀδηγήσει βαθμιαῖα τὸ γένος μας ἀπὸ τὴν κατώτερη στάθμη τῆς ζωώδικης ὑπαρξῆς ἕως τὴν ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἀνθρωπότητας, καὶ μάλιστα μὲ μιὰ τέχνη δική της, μολονότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πού πιέζεται νὰ τὴν ἐφαρμόσει, καὶ ἐξελίσσει [ἡ Φύση] μέσα σ' αὐτὴ τὴ φαινομενικὰ ἄγρια κατάσταση ἐντελῶς κανονικὰ ἐκεῖνες τὶς ἀρχικὲς καταβολές· εἴτε πάλι προτιμήσομε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς δράσεις καὶ ἀντιδράσεις τίποτα γενικὰ δὲν πρόκειται νὰ βγεῖ, τουλάχιστο τίποτα τὸ ἔξυπνο, ἀντίθετα μάλιστα ὅλα θὰ μείνουν ὅπως ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν, καὶ ἐπομένως τίποτα δὲν μπορούμε νὰ εἰποῦμε ἀπὸ πρὶν, γιὰτὶ δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ διένεξη, πού εἶναι τόσο φυσικὴ στὸ γένος μας, νὰ φέρει στὸ τέλος γιὰ μᾶς, ἀκόμη καὶ μέσα σὲ ἕνα τόσο πολιτισμένο καθεστῶς, μιὰ κόλαση ἀπὸ δεινὰ πού ἴσως μὲ μιὰ βάρβαρη ἐρήμωση νὰ ἐξολοθρέψουν πάλι τοῦτο τὸ καθεστῶς καὶ ὅλες τὶς προόδους πού ἔχουν γίνει ὡς τώρα στὸν πολιτισμὸ (τὸ πεπρωμένο τοῦτο δὲν φαίνεται εὐλόγο μὲ τὴν κυριαρχία τῆς τυφλῆς τύχης, μὲ τὴν ὁποία στὴν πραγματικότητα ταυτίζεται ἡ δίχως νόμους ἐλευθερία, ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσει κανεὶς ὅτι κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπάρχει μυστικὰ ἕνα σοφὰ δεμένο

νῆμα τῆς Φύσης !) — ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, στὸ βάθος τὸ ζήτημα εἶναι περίπου τοῦτο : ἂν εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε τὴ σκοπιμότητα τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Φύσης στὰ μέρη του καὶ τὸ ἄσκοπο στὸ σύνολό του. "Ὅ,τι ἔκανε ἡ ἄσκοπη κατάστασις τῶν ἀγρίων, ποὺ καθυστεροῦσε δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν καταβολῶν μέσα στὸ γένος μας, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ σώριαζε ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάστασις καὶ νὰ συνταχθοῦν σὲ μιὰ πολιτεία [μὲ νόμους], ὅπου ὅλα ἐκεῖνα τὰ σπέρματα μποροῦν νὰ ἐξελιχθοῦν, αὐτὸ κάνει ἐπίσης καὶ ἡ βάρβαρη ἐλευθερία τῶν ἤδη πολιτισμένων κρατῶν, δηλαδὴ : μὲ τὴν χρησιμοποίησιν ὅλων τῶν δυνάμεων τῶν συλλογικῶν ὄντων γιὰ πολεμικοὺς ἐξοπλισμοὺς τῶν μὲν ἐναντίον τῶν δέ, μὲ τίς ἐρημώσεις ποὺ φέρνει ὁ πόλεμος, ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸν ἀναγκασμὸ νὰ διατηρεῖ [τὸ κάθε κράτος] τὸν ἑαυτοῦ του πάντοτε ἕτοιμο γιὰ πόλεμο, ἐμποδίζεται βέβαια ἡ τέλεια ἐξέλιξις τῶν φυσικῶν καταβολῶν στὴν πρόοδό της, ἀλλὰ πάλι τὰ δεινὰ ποὺ προκαλοῦνται ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάστασις, φέρνουν ἀναγκαστικὰ τὴ σωτήριαν ἀντίδρασις πολλῶν μαζιῶν κρατῶν, τὴ βγαλμένη ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τους, γιὰ νὰ βροῦν ἕνα νόμο ἰσορροπίας καὶ μιὰ συλλογικὴ ἰσχὺ ποὺ νὰ δώσει σ' αὐτὸ τὸ νόμο ἐπιβολή, καὶ ἔτσι νὰ εἰσαγάγουν ἕνα κοσμοπολιτικὸ καθεστῶς δημόσιας κρατικῆς ἀσφάλειας, ποὺ δὲν εἶναι χωρὶς κινδύνους, ὥστε νὰ μὴν ἀποκοιμηθοῦν οἱ δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητος, ὅμως δὲν εἶναι ἐπίσης καὶ χωρὶς μιὰν ἀρχὴ ἰσότητος τῆς ἀμοιβαίας δράσεως καὶ ἀντιδράσεως, γιὰ νὰ μὴ καταστρέφονται τὰ κράτη πολεμώντας μεταξύ τους. Πρὶν γίνῃ τοῦτο τὸ τελευταῖο βῆμα (δηλαδὴ ἡ ἔνωσις τῶν κρατῶν), ἐπομένως περίπου μόνο στὰ μέσα τοῦ σχηματισμοῦ της, ἡ ἀνθρώπινη φύσις ὑποφέρει τὰ χειρότερα δεινὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴν ἐπίφασιν ἐξωτερικῆς εὐημερίας· καὶ ὁ Rousseau δὲν εἶχε τόσο ἄδικο ὅταν προτιμοῦσε τὴν κατάστασις τῶν ἀγρίων, [ἀφοῦ εἶναι προτιμότερη] ἐνόσω κανεὶς παραμερίζει αὐτὸ τὸ τελευταῖο σκαλοπάτι ποὺ ἔχει ἀκόμη ν' ἀνεβεῖ τὸ γένος μας. Εἴμαστε σὲ μεγάλον βαθμὸ καλλιεργημένοι μὲ τὴν Τέχνην καὶ τὴν Ἐπιστήμην. Εἴμαστε πολιτισμένοι κατὰ κόρον σὲ κάθε λογῆς τρόπους κοινωνικῆς εὐγένειας καὶ εὐπρέπειας ! Ἀλλὰ μᾶς λείπουν ἀκόμη πολλὰ γιὰ νὰ θεωρηθοῦμε καὶ ἡθικοποιοι-

μ έ ν ο ι. Γιατι ή ιδέα τής ήθικότητος ανήκει βέβαια στον έσω-
τερικό πολιτισμό (Kultur)· όμως ή χρήση αὐτής τής ιδέας, πού
περιορίζεται μόνο στα ήθοφανή θέσμια τής φιλοτιμίας και τής
έξωτερικής εὐπρέπειας, αποτελεί άπλως τον έξωτερικό πολιτισμό
(Zivilisierung). Ένώσω τά κράτη ξοδεύουν όλες τις δυνάμεις
τους για τις μάταιες και βίαιες έπεκτατικές προθέσεις τους και
έτσι αδιάκοπα έμποδίζουν την άργή προσπάθεια για έσωτερική
μόρφωση του λογισμού τών πολιτῶν τους, τους στεροῦν ακόμη και
κάθε βοήθεια γι' αὐτό τὸ σκοπό, δέν είναι νά περιμένουμε τίποτα
του είδους τούτου [δηλ. τον έσωτερικό πολιτισμό] : γιατί τουτο
άπαιτεϊ μιὰ μακρά έσωτερικήν εργασία εκείνου του συλλογικοῦ
όντος για τή μόρφωση τών πολιτῶν του. Κάθε καλό πού δέν
μπολιάζεται άπάνω σε ένα ήθικῶς άγαθὸ φρόνημα, δέν είναι τίποτε
άλλο παρά καθαρή επίφαση και άθλιότητα πού λαμποκοπάει. Σ'
αὐτή την κατάσταση θά μείνει ασφαλῶς τὸ ανθρώπινο γένος ἕως
ότου κατορθώσει νά βγεϊ, με τον τρόπο πού είπα, από τή χαοτική
κατάσταση τών διακρατικῶν του σχέσεων.

Ὁ γ δ ο η Π ρ ό τ α σ η : Μποροῦμε νά θεωρήσομε την ιστο-
ρία του ανθρώπινου γένους στις μεγάλες της γραμμές σαν την
έφαρμογή ενός κρυφοῦ προγράμματος τής Φύσης [με την πρό-
θεση] νά δημιουργήσει ένα έσωτερικῶς και για τουτο τὸ σκοπὸ
έξωτερικῶς επίσης τέλειο πολίτευμα, ὡς τὸ μοναδικὸ καθεστῶς
όπου μπορεί νά αναπτύξει έντελῶς τις καταβολές της μέσα
στην ανθρωπότητα. Ἡ πρόταση αὐτή συνάγεται λογικῶς από
τις προηγούμενες. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι και ή φιλοσοφία μπορεί
νά ἔχει ένα χιλιασμό· αλλά τέτοιον πού ή ίδια ή φιλοσοφία
μπορεϊ με την ιδέα της, ἔστω και ἔμμεσα, νά τον κάνει πραγμα-
τικότητα, χιλιασμό λοιπὸν πού κάθε άλλο είναι παρά οὐτοπία. Πρέπει
μόνο νά εξακριβώσομε, αν ή έμπειρία μᾶς αποκαλύπτει τίποτα
από μιὰ τέτοια πορεία τών προθέσεων τής Φύσης. Λέγω : [αν
μᾶς αποκαλύπτει] ένα ἔχ ν ο ς· γιατί αὐτή ή περιφορᾶ φαίνεται
ὅτι άπαιτεϊ τόσο μακρὸ χρόνο, ὡστε από τὸ μικρὸ τμήμα πού
έχει ὡς πρὸς τουτο τὸ θέμα διατρέξει ή ανθρωπότητα, μπορεί
κανείς νά προσδιορίσει τὸ σχῆμα τής τροχιᾶς της και τή σχέση
τῶν μερῶν πρὸς τὸ σύνολο με την ίδια άβεβαιότητα πού — βασι-

ζόμενοι σὲ ὅλες τὶς ἕως τὴν ἄστρονομικὴς παρατηρήσεις μας — προσδιορίζομε τὴν πορεία τοῦ ἡλίου μας καὶ ὀλόκληρης τῆς φάλαγγας τῶν δορυφόρων του μέσα στὸ μεγάλο στερέωμα· με ὅλο πού βέβαια ὁ γενικὸς λόγος τῆς συστηματικῆς συγκρότησης τοῦ κοσμικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὸ λίγο πού ἔχομε παρατηρήσει μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἔχομε ἀρκετὴν ἐμπιστοσύνη στὸν διαλογισμὸ πού μᾶς κάνει νὰ δεχτοῦμε ὡς πραγματικὴ μιὰ τέτοια περίοδο. Πάντως τὸ ἔχει μέσα της ἡ ἀνθρώπινη φύση : νὰ μὴν εἶναι ἀδιάφορη ἀκόμα καὶ ἀπέναντι στὴν πιὸ ἀπομακρυσμένη ἐποχὴ πού πρόκειται νὰ γνωρίσει τὸ γένος μας, ὅταν μπορεῖ νὰ τὴν περιμένει με βεβαιότητα. Τοῦτο στὴν περίπτωσή μας μπορεῖ ἀκόμα λιγότερο νὰ γίνει, ἀφοῦ, καθὼς φαίνεται, μπορούμε με τὴ δική μας ἔλλογη ὀργάνωση [τῶν πραγμάτων] νὰ φέρομε γρηγορώτερα αὐτὸ τὸ τόσο εὐχάριστο γιὰ τοὺς ἀπογόνους μας χρονικὸ σημεῖο. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀδύνατα ἔχνη τῆς προσέγγισής του ἔχουν γιὰ μᾶς μεγάλη σπουδαιότητα. Σήμερα βρίσκονται ἤδη τὰ κράτη σὲ τόσο λεπτὴ σχέση μεταξύ τους, ὥστε κανένα δὲν μπορεῖ νὰ παραμερίσει τὸν ἐσωτερικὸ πολιτισμὸ, χωρὶς νὰ χάσει ἀπέναντι τῶν ἄλλων δύναμη καὶ ἐπιρροή· ἔτσι λοιπὸν ἀκόμη καὶ με τὶς φιλόδοξες προθέσεις τους ἐξασφαλίζεται ἀρκετά, ἂν ὄχι ἡ πρόοδος, τουλάχιστον ἡ διατήρηση τούτου τοῦ σκοποῦ τῆς Φύσης. Ἐπειτα : ἡ ἐλευθερία τῶν πολιτῶν δὲν μπορεῖ τώρα πιά νὰ θιγεῖ πολὺ, χωρὶς νὰ γίνει αἰσθητὴ ἡ ἐπιζήμια ἐπίδραση τοῦ περιορισμοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, ἰδίως στὸ ἐμπόριο, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐλαττωθοῦν οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους στὶς ἐξωτερικὲς του σχέσεις. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία ὅμως ὀλοένα προχωρεῖ. Ὅταν ἐμποδίζομε τὸν πολίτη ν' ἀναζητεῖ τὴν εὐημερία του με ὅποιο τρόπο τοῦ ἀρέσει, ἀρκεῖ μόνο ὁ τρόπος αὐτὸς νὰ συμβιβάζεται με τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ἐμποδίζομε τὴ ζωηρότητα ὅλων τῶν οἰκονομικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἔτσι [λιγοστεύομε] πάλι τὶς δυνάμεις τοῦ συνόλου. Γιὰ τοῦτο ὅλο καὶ περισσότερο καταργοῦνται οἱ προσωπικοὶ περιορισμοὶ στὶς πράξεις καὶ στὶς παραλείψεις τῶν πολιτῶν καὶ γίνεται παραδεκτὴ ἡ γενικὴ ἐλευθερία τῆς θρησκείας· ἔτσι ἀναβλύζει βαθμιαῖα μαζί με χίμαιρες καὶ καπρίτσια διαφοτισμός, σὰν ἓνα μεγάλο ἀγαθὸ, πού θὰ ἀπαλλάξει τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐγωιστικὴ ἐξαπλωτικὴ πρό-

θεση τῶν ἡγεμόνων του, ἐὰν καὶ μόνο αὐτοὶ καταλάβουν τὸ δικό τους τὸ συμφέρον. Αὐτὸς ὅμως ὁ διαφωτισμὸς καὶ μαζί του μιὰ κάποια κλίση τῆς καρδιάς, πού ὁ διαφωτισμένος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγει νὰ τὴν αἰστανθεῖ πρὸς τὸ ἀγαθόν, πού τὸ ἐννοεῖ ἐντελῶς, πρέπει σιγὰ - σιγὰ ν' ἀνεβεῖ ἕως τοὺς θρόνους καὶ νὰ ἐπηρεάσει καὶ αὐτὲς ἀκόμη τὶς ἀρχές τῆς πολιτικῆς τους. Π.χ. μὲ ὅλο πού οἱ κοσμοκυβερνήτες μας δὲν ἔχουν σήμερα περίσσια χρήματα γιὰ τὰ δημόσια ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ γενικὰ γιὰ κάθε τι πού ἀφορᾷ τὸ καλύτερο σὲ τοῦτο τὸν κόσμο, ἐπειδὴ ὅλα ἔχουν προϋπολογιστεῖ γιὰ τὸν ἐρχόμενο πόλεμο, ἐντούτοις θὰ ἰδοῦν ὅτι δικό τους συμφέρον εἶναι νὰ μὴν ἐμποδίζουν τουλάχιστο τὶς προσπάθειες πού κάνει σ' αὐτὸ τὸν τομέα ὁ ἴδιος ὁ λαός, ὅσο κι' ἂν εἶναι ἀδύνατες καὶ ἀργές. Στὸ τέλος ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος γίνεται σιγὰ - σιγὰ ὄχι μόνο ἓνα τόσο περίτεχνο, τόσο καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἀβέβαιο στὴν ἔκβασή του, ἀλλὰ καὶ τόσο ἐπικίνδυνο ἐγχείρημα γιὰ τὰ δεινὰ πού ἀφήνει πίσω του καὶ πού τὸ κράτος τὰ αἰσθάνεται ὡς ἓνα διαρκῶς αὐξανόμενο φορτίο χρεῶν (νέα τούτη ἐφεύρεση) μὲ ἀδύνατη τὴν ἀπόσβεσή τους μέσα σὲ προβλεπτὰ ὅρια χρόνου, παράλληλα καὶ ἡ ἐπίδραση πού ἔχει κάθε κλονισμὸς κράτους ἀπάνω στὰ ἄλλα μέσα στὸ τμήμα τοῦτο τῆς γῆς τὸ τόσο ἐσωτερικὰ δεμένο μὲ τὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις του, γίνεται τόσο αἰσθητὴ, ὥστε [τὰ ἀντίμαχα κράτη] πιεζόμενα ἀπὸ τὸν δικό τους κίνδυνο, δέχονται χωρὶς νὰ προβλέπεται τοῦτο ἀπὸ κανένα νόμο, νὰ κριθοῦν ἀπὸ διαιτητές καὶ ἔτσι ὅλα προετοιμάζονται νὰ ἀποτελέσουν στὸ μακρινὸ μέλλον ἓνα μεγάλο κρατικὸ σῶμα πού παράδειγμά του δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἕως τώρα ἡ ἱστορία. Ἄν καὶ τοῦτο τὸ κρατικὸ σῶμα γιὰ σήμερα ὑπάρχει μόνο σὲ ἓνα πολὺ χοντροκομμένο ἀκόμα σχέδιο, ὡστόσο ἀρχίζει ἤδη νὰ ξυπνάει σὰν ἓνα αἰσθημα μέσα σὲ ὅλα τὰ μέλη: τὸ καθένα τους ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ συνόλου· καὶ αὐτὸ δίνει τὴν ἐλπίδα ὅτι ὕστερα ἀπὸ κάμποσες ἐπαναστάσεις [κοινωνικοῦ] ἀνασχηματισμοῦ θὰ πραγματοποιηθεῖ ἐπιτέλους κάποτε αὐτὸ πού ἡ Φύση τὸ ἔχει πρώτη καὶ κύρια πρόθεσή της, δηλαδή ἓνα καθολικὸ κοσμοπολιτικὸ καθεστῶς, ὡς ἐστία ὅπου θὰ ἐξελιχτοῦν ὅλες οἱ ἀρχικὲς καταβολές τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἐνατη Πρόταση : Μία φιλοσοφική προσπάθεια ἐπεξεργασίας τῆς γεινκῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ ἓνα πρόγραμμα τῆς Φύσης πού στόχο του ἔχει τὴν τέλεια πολιτικὴ συνένωση μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, πρέπει νὰ θεωρεῖται δυνατή, ἀκόμα καὶ εὐεργετικὴ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς τῆς πρόθεσης τῆς Φύσης. Βέβαια εἶναι παράξενο καὶ κατὰ τὸ φαινόμενο ἄτοπο τὸ σχέδιο νὰ θέλει κανεὶς νὰ συντάξει μιὰν ἱστορίαν σύμφωνα μὲ μιὰν ἰδέαν γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ πάει ἡ πορεία τοῦ κόσμου, ἂν πρόκειται νὰ συμφωνεῖ μὲ ὀρισμένους ἔλλογους σκοπούς· φαίνεται ὅτι μὲ τέτοια πρόθεση μόνο ἓνα μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ κατασκευαστεῖ. Ἄν μᾶς ἐπιτρέπεται ὁμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἴδια ἡ Φύσις μέσα στὸ παιχνίδι τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας δὲν παίζει χωρὶς πρόγραμμα καὶ τελικὴ πρόθεση, τότε θὰ μπορούσε αὐτὴ ἡ ἰδέα νὰ εἶναι σίγουρα χρήσιμη· καὶ μὲ ὄλο πού εἴμαστε τόσο κοντόφθαλμοι καὶ δὲν βλέπομε τὸν ἀπόκρυφο μηχανισμό τῆς δημιουργίας της, θὰ μπορούσε πάντως αὐτὴ ἡ ἰδέα νὰ μᾶς χρησιμεύει ὡς νῆμα ὀδηγητικόν, ὥστε ἓναν χωρὶς σχέδιο σωρὸ ἀνθρώπινων πράξεων νὰ τὸν ἐκθέσομε τουλάχιστον ὡς ἓνα σύστημα. Γιατὶ ἂν ἀρχίσομε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν — ἀφοῦ ἀπ' αὐτὴν ἔχει διατηρηθεῖ ἢ τουλάχιστον πρέπει νὰ πιστοποιηθεῖ κάθε ἄλλη ἀρχαιότερη ἢ σύγχρονη¹· ἂν παρακολουθήσομε τὴν ἐπίδρασίν της ἀπάνω στὴ διαμόρφωση τοῦ κρατικοῦ σώματος τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ πού κατάπιε

1. (Ἑποσ. τοῦ Συγγρ.) Μόνο ἓνα λόγιον Κοινό, πού ἔχει διατηρηθεῖ ἀπὸ τις ἀρχές του ἕως τοὺς χρόνους μας χωρὶς διακοπή, μπορεῖ νὰ πιστοποιήσει τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν. Πέρα ἀπ' αὐτὸ ὅλα εἶναι terra incognita· καὶ ἡ ἱστορία τῶν λαῶν πού ἔζησαν ἔξω ἀπ' αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀρχίσει μόνο ἀπὸ τότε πού μπῆκαν μέσα στὸν κύκλον του. Αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸ λαὸ τῶν Ἰουδαίων στοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων μὲ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς Βίβλου· χωρὶς αὐτὴν θὰ δίναμε λίγη πίστιν σὲ μόνωμένες εἰδήσεις τους. Ἄπὸ τότε (ἐὰν αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἔχει μὲ κατάλληλον τρόπο ἐξακριβωθεῖ) μπορεῖ κανεὶς μὲ ἀναδρομὴν στὸ παρελθόν νὰ παρακολουθήσει τις ἀφηγήσεις τους. Τὸ ἴδιον καὶ μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους λαούς. Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ Θεοκυδίδου (λέγει ὁ Hume*) εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ κάθε ἀληθινῆς ἱστορίας.

* (Ἑποσ. τοῦ Μεταφρ.): David Hume «Essays moral, political and literary» London 1898, τόμ. III, σελ. 414.

τὸ ἑλληνικὸ κράτος, καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν Ρωμαίων ἀπάνω στοὺς βαρβάρους πού μὲ τὴ σειρά τους κατάστρεψαν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, καὶ οὕτω καθεξῆς ἕως τὰ δικά μας χρόνια· ἂν ἀκόμη προστέσομε σ' αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐπεισοδικὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία ἄλλων λαῶν, ὅπως ἡ γνώση τῆς ἔχει φτάσει ἕως ἐμᾶς διαμέσου ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν φωτισμένων ἐθνῶν — θὰ ἀνακαλύψομε μιὰ κανονικὰ προχωροῦσα βελτίωση τῶν πολιτευμάτων στὸ δικό μας τμήμα τῆς γῆς (πού κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ δώσει κάποτε νόμους σὲ ὅλα τὰ ἄλλα). Ἄν μάλιστα ἐπειτα συγκεντρώσομε τὴν προσοχή μας μόνο στὸ πολίτευμα καὶ στοὺς νόμους του καὶ στὴ σχέση τοῦ κράτους [πρὸς ἄλλα], ἐνόσω καὶ τὰ δύο μὲ ὅ,τι καλὸ περιεῖχαν χρησίμεψαν ἐπὶ ἓνα χρονικὸ διάστημα λαοὺς (καὶ μαζί μὲ αὐτοὺς τέχνες καὶ ἐπιστήμες) νὰ ἀνεβάσουν καὶ νὰ δοξάσουν, μὲ τὰ λάθη πάλι πού εἶχαν, νὰ τοὺς γκρεμίσουν, ἔτσι ὅμως ὥστε πάντα νὰ μένει πίσω ἓνας σπόρος διαφωτισμοῦ, πού, πιὸ ἐξελιγμένος ὕστερ' ἀπὸ κάθε ἐπανάσταση, ἐτοίμασε μιὰν ἐπόμενη ἀκόμα πιὸ ὑψηλὴ βαθμίδα βελτίωσης — τότε θὰ μᾶς ἀποκαλυφτεῖ, καθὼς πιστεύω, ἓνα νῆμα ὁδηγητικόν, πού ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμέψει ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐξηγήσομε τὸ τόσο ἀνακατωμένο παιχνίδι τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἢ γιὰ ν' ἀποκτήσομε τὴν τέχνη τῆς πολιτικῆς προφητείας καὶ νὰ προλέγομε τίς μέλλουσες μεταβολές τῶν κρατῶν (ὠφέλεια πού ἤδη ἔχομε ἀποκομίσει ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων, ἂν καὶ τὴ βλέπαμε σὰν ἀσυνάρτητη ἐνέργεια μιᾶς δίχως κανόνες ἐλευθερίας), ἀλλὰ καὶ θὰ μᾶς ἀνοίξει (πράγμα πού δὲν μπορούμε βάσιμα νὰ ἐλπίζομε, χωρὶς νὰ προϋποθέσομε ἓνα πρόγραμμα τῆς Φύσης) μιὰ παρήγορη προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον· ἐκεῖ μακριά, στὰ βάθη τοῦ χρόνου, τὸ ἀνθρώπινο γένος παρασταίνεται φτασμένο ἐπιτέλους μὲ τὸ μόχθο του στὴν κατάσταση, ὅπου ὅλα τὰ σπέρματα πού ἔβαλε μέσα του ἡ Φύση μπορούν νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ ὁ προορισμὸς του ἐδῶ ἐπὶ τῆς γῆς μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ. Μιὰ τέτοια δικαίωση τῆς Φύσης — ἢ καλύτερα τῆς Πρόνοιας — δὲν εἶναι καθόλου ἀσήμαντο κίνητρο γιὰ νὰ διαλέξει κανεὶς στὴ θεώρηση τοῦ κόσμου μιὰν εἰδικὴ ἀποψη. Γιατὶ τί ὠφελεῖ νὰ ἐγκωμιάζομε τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ σοφία τῆς δημιουργίας μέσα στὴ στερούμενη τὸ λογικὸ σφαῖρα τῆς Φύσης καὶ

νά συμβουλευόμε [αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντικρίσματος] στὴν [ἐπιστημονική] θεώρηση, ὅταν τὸ τμῆμα τοῦ μεγάλου θεάτρου τῆς ὑπέρτατης σοφίας, πού περιέχει ὅλων αὐτῶν [τῶν ὄντων] τὸ σκοπὸ — ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους — πρόκειται νὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἀκατάπαυτη ἐναντίον τῆς ἀντίρρηση καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀποστρέφομε μὲ δυσαρέσκεια ἀπ' αὐτὸ τὰ μάτια μας καί, καθὼς ἀπελπίζομαστε ὅτι μπορούμε νὰ βροῦμε κάποτε μέσα του μιὰ τελειωμένη ἔλλογη πρόθεση, μᾶς φέρνει στὸ σημεῖο νὰ τὴν ἐλπίζομε μόνο σ' ἓναν ἄλλο κόσμο ;

Θὰ ἦταν παρεξήγηση τῆς πρόθεσής μου νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας πού κατὰ κάποιον τρόπο ἔχει ἓνα a priori ὀδηγητικὸ νῆμα, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ συνθλίψω τὴν ἐργασία τῆς κατὰ κύριο λόγο ἀπλῶς ἐμπειρικᾶ συνθεμένης ἱστορίας· αὐτὸ πού λέγω εἶναι μόνο μιὰ σκέψη τοῦ τί μιὰ φιλοσοφικὴ κεφαλὴ (πού θὰ ἔπρεπε βέβαια ἱστορικὰ νὰ εἶναι παραπολὺ ἐνημερωμένη) θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ ἐπιχειρήσει ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη. Ἐπιπλέον πρέπει ἡ περίφημη δυσκολία μὲ τὴν ὁποία γράφομε σήμερα τὴν ἱστορία τοῦ καιροῦ μας, νὰ ὀδηγήσει μὲ φυσικὸ τρόπο τὸν καθένα νὰ σκεφτεῖ : πῶς οἱ μακρινοὶ ἀπόγονοί μας θὰ προσπαθήσουν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὸ φορτίο τῆς ἱστορίας πού πρόκειται νὰ τοὺς ἀφήσομε ὕστερ' ἀπὸ μερικὸς αἰῶνες ; Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ ἀξιολογήσουν τὰ γεγονότα τῶν ἀρχαιότατων χρόνων, πού οἱ πηγές τους θὰ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ σβῆσει γι' αὐτούς, μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐκείνου πού τοὺς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ τοῦ τί λαοὶ καὶ κυβερνήσεις δημιούργησαν ἢ ζημίωσαν τὴν ἀνθρωπότητα στὴν κοσμοπολιτικὴ κλίμακα. Αὐτὰ ἐδῶ νὰ προσέξουν, καθὼς καὶ τὴ φιλοδοξία τῶν μεγάλων ἡγεμόνων καὶ τῶν θεραπόντων τους, γιὰ νὰ τὴν ἐξάρουν μὲ τὸ μόνο μέσον πού μπορεῖ νὰ διασώσει τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν φήμη τῆς ἕως τὰ ὕστατα χρόνια — ἰδοὺ κοντὰ στὰ ἄλλα καὶ ἓνα ἀκόμη μικρὸ κίνητρο γιὰ ὅσους θὰ καταπιαστοῦν νὰ γράψουν μιὰ τέτοια φιλοσοφικὴν ἱστορία. *

* Ἡ μετάφραση αὐτὴ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, τεύχη Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου 1957.

2. ΑΠΟΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ : ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ *

Διαφωτισμός¹ είναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος. Ἀνωριμότητα εἶναι ἡ ἀδυναμία νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ νοῦ σου χωρὶς τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς ἄλλου. Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γι' αὐτὴ τὴν ἀνωριμότητα, ὅταν ἡ αἰτία τῆς βρίσκεται ὄχι στὴν ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ, ἀλλὰ στὴν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους νὰ τὸν μεταχειριζόμαστε χωρὶς τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς ἄλλου. Sapere aude!² Ἔχε θάρρος νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ δικό σου νοῦ! τοῦτο εἶναι τὸ ἔμβλημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ὁκνηρία καὶ δειλία εἶναι οἱ αἰτίαι ποὺ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀνθρώπων, ἂν καὶ ἡ Φύσις ἀπὸ καιρὸ τοὺς ἔχει ἐλευθερώσει ἀπὸ ξένη καθοδήγησιν (*naturaliter maiorennis*), εὐχαρίστως μένουν ὅλη τὴ ζωὴ τους ἀνώριμοι· καὶ ποὺ γίνεται εὐκόλο σὲ ἄλλους νὰ τοὺς ἐπιβληθοῦν ὡς κηδεμόνες. Εἶναι τόσο βολικὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀνώριμος. Ἔχω ἓνα βιβλίον, ποὺ ἔχει νοῦ γιὰ μένα, ἓναν πνευματικὸν ποὺ ἔχει συνείδησιν γιὰ μένα, ἓνα γιατρὸν ποὺ κρίνει τὴν δίαιτα γιὰ μένα κ.ο.κ. — δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ κουρασθῶ ἐγὼ ὁ ἴδιος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκέπτομαι, ὅταν μπορῶ ἀπλῶς νὰ πληρώνω· ἄλλοι θὰ ἀναλάβουν αὐτὴ τὴ στενόχωρη δουλειὰ γιὰ μένα. Γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἀνθρώπων (μέσα ἴδῳ ὁλόκληρον τὸ ὠραῖον φύλον) τὸ βῆμα πρὸς τὴν ὠριμότητα

*. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «*Berlinische Monatsschrift*» τεύχ. Δεκεμβρίου 1784.

1. (Ἰπποσ. τοῦ Μεταφρ.) Ἡ λέξις ἐδῶ μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει στὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας ὅταν ὁ 18ος εὐρωπ. αἰώνας χαρακτηρίζεται αἰώνας τοῦ διαφωτισμοῦ (*Aufklärung, enlightenment*) ἢ τῶν φωτῶν (*siècle des lumières*).

2. (Ἰπποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Τόλμα νὰ μάθεις!»

ὄχι μόνο δύσκολο, καθὼς εἶναι, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐπικίνδυνο — γιὰ τοῦτο φροντίζουν ἤδη ἐκεῖνοι οἱ κηδεμόνες ποὺ ἔχουν ἀναλάβει μὲ τόση καλοσύνη τὴν ἐποπτεία του. Ἀφοῦ πρῶτα ἔκαναν κουτὰ τὰ σπιτικά ζῶα τους καὶ ἔλαβαν μὲ ἄκρα προσοχὴ τὰ μέτρα τους, ὥστε αὐτὰ τὰ ἥσυχα πλάσματα νὰ μὴν ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτὸ τους τὸ τόλμημα νὰ κάνουν βῆμα ἔξω ἀπὸ τὴν κούνια, ὅπου αὐτοὶ τὰ ἔχουν κλεισμένα, τοὺς δείχνουν ἔπειτα τὸν κίνδυνο ποὺ τὰ ἀπειλεῖ ἅμα προσπαθῆσουν νὰ βαδίσουν μόνα τους. "Ὁμως ὁ κίνδυνος αὐτὸς δὲν εἶναι καθόλου τόσο μεγάλος, ἐπειδὴ θὰ μποροῦσαν μὲ μερικὰ πεσίματα στὴν ἀρχὴ νὰ μάθουν ἐπιτέλους νὰ περπατοῦν· ἀλλὰ ἓνα παράδειγμα τοῦ εἴδους τούτου φέρνει τὴ δειλία καὶ συνήθως τρομάζει τοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ὥστε παραιτοῦνται ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπόπειρα στὸ μέλλον.

Γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο χωριστὰ εἶναι λοιπὸν δύσκολο νὰ βγεῖ μὲ δική του προσπάθεια ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα ποὺ τοῦ ἔχει ἤδη γίνει φύση. Τὴν ἔχει μάλιστα καὶ ἀγαπήσει, καὶ πραγματικὰ εἶναι στὴν ἀρχὴ ἀνίκανος νὰ μεταχειριστεῖ τὸ δικό του νοῦ, γιὰτι ποτὲ δὲν τὸν ἄφησαν νὰ τὸ δοκιμάσει αὐτό. Δόγματα καὶ φόρμουλες, αὐτὰ τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα μιᾶς ἔλλογης χρήσης ἢ μᾶλλον κατάχρησης τῶν φυσικῶν του χαρισμάτων, εἶναι ἀλυσίδες μιᾶς διαρκῶς παρατεινόμενης ἀνωριμότητας. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὶς πετοῦσε ἀποπάνω του, πάλι μόνο ἓνα ἀβέβαιο πῆδημα θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἀπάνω ἀπὸ τὸ πιὸ στενὸ χαντάκι, γιὰτι δὲν εἶναι συνηθισμένος σὲ τέτοιαν ἐλεύθερη κίνηση. Γιὰ τοῦτο λίγοι μόνο ὑπάρχουν ποὺ μὲ τὸ δικό τους δούλεμα τοῦ πνεύματός τους κατάφεραν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα καὶ μολοντοῦτο νὰ ἔχουν σίγουρο περπάτημα.

Μόνο του ὅμως ἓνα κοινὸ νὰ διαφωτίσει τὸν ἑαυτὸ του, εἶναι μᾶλλον δυνατὸν, εἶναι μάλιστα σχεδὸν ἀναπόφευκτο, ἅμα μόνο τοῦ ἀφήσει κανεὶς ἐλευθερία. Γιατὶ πάντα θὰ βρεθοῦν ἐκεῖ μερικοὶ μὲ ἀνεξαρτησία στὴ σκέψη, ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνους ποὺ ἔχουν ἐπιβληθεῖ ὡς κηδεμόνες τοῦ μεγάλου σωροῦ, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι ἔχουν ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς ἀνωριμότητας, θὰ ἀπλώσουν γύρω τους τὸ πνεῦμα μιᾶς ἔλλογης ἐκτίμησης τῆς προσωπικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀποστολῆς ποὺ ἔχει κάθε ἄνθρωπος μόνος του νὰ σκέπτεται. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ.

τοῦτο : ὅτι τὸ κοινὸ πού πρωτύτερα εἶχε ἀπὸ 'κείνους ὀδηγηθεῖ σ' αὐτὴ τῇ δουλείᾳ, τοὺς ἀναγκάζει ἔπειτα νὰ μείνουν στὸ ζυγὸ καὶ οἱ ἴδιοι, ἅμα ἔχει ξεσηκωθεῖ γιὰ τοῦτο ἀπὸ μερικοὺς κηδεμόνες του πού οἱ ἴδιοι εἶναι ἀνίκανοι νὰ δεχτοῦν κάθε διαφωτισμό· τόσο ἐπιζήμιο εἶναι νὰ φυτεύει κανεὶς προλήψεις, γιατί αὐτὲς στὸ τέλος κάνουν κακὸ σ' αὐτοὺς πού ὑπῆρξαν οἱ δράστες ἢ οἱ πρόδρομοί τους. Μόνο ἀργὰ λοιπὸν μπορεῖ ἓνα κοινὸ νὰ φτάσει στὸ διαφωτισμό. Μὲ μιὰν ἐπανάσταση ἴσως καταρρέει βέβαια ὁ προσωπικὸς δεσποτισμὸς καὶ καταργεῖται ἢ καταπίεση ἀπὸ ἀνθρώπους ἀπληστους γιὰ κέρδη καὶ γιὰ ἐξουσία, ἀλλὰ ποτὲ δὲν γίνεται ἀληθινὴ ἀναμόρφωση τοῦ τρόπου τῆς σκέψης· νέες προλήψεις, ἐξίσου ὅπως καὶ οἱ παλιές, χρησιμοποιοῦνται γιὰ σκοινὶ πού ὀδηγεῖ τὸν ἀστόχαστο μεγάλο σωρὸ τῶν ἀνθρώπων.

Γιὰ τοῦτο τὸν διαφωτισμὸ τίποτ' ἄλλο δὲν ἀπαιτεῖται παρὰ ἐλευθερία· καὶ μάλιστα ἡ πιὸ ἀβλαβὴ ἀπὸ ὅτιδῆποτε μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἐλευθερία, δηλαδή ἡ ἐλευθερία νὰ κάνει κανεὶς δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου του στὸ κάθε τι. Καὶ ὅμως ἀκούω ἀπὸ παντοῦ νὰ φωνάζουν : μὴ συλλογίζεστε ! 'Ο ἀξιωματικὸς λέει : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ γυμνάξετε ! 'Ο οἰκονομικὸς σύμβουλος : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ πληρώνετε ! 'Ο πνευματικὸς : μὴ συλλογίζεστε, μόνο νὰ πιστεύετε. (Μόνο ἓνας μοναδικὸς Κύριος στὸν κόσμον λέει : συλλογίζεστε, ὅσο θέλετε, καὶ γιὰ ὅποιοδῆποτε ζήτημα θέλετε· ἀλλὰ ὑπακούετε !) 'Εδῶ ὑπάρχει παντοῦ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας. Ποιὸς περιορισμὸς ὅμως εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὸν διαφωτισμὸ ; καὶ ποιὸς ὄχι, ἀλλ' ἀπεναντίας εἶν' εὐνοϊκὸς γι' αὐτόν ; —'Απαντῶ : ἡ δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου μας πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ἐλεύθερη, καὶ αὐτὴ μονάχα μπορεῖ νὰ φέρει διαφωτισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους· ἡ ἰδιωτικὴ ὅμως χρῆση του μπορεῖ συχνὰ νὰ ὑπόκειται σὲ στενοὺς περιορισμούς, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐμποδίζει ἰδιαίτερα τὴν πρόοδο τοῦ διαφωτισμοῦ. Μὲ τὴν δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου μας ἐννοῶ ἐκείνην πού κάνει ὁ καθένας ὡς συγγραφέας μπροστὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ κοινὸ τοῦ κόσμου τῶν ἀναγνωστῶν. 'Ιδιωτικὴ χρῆση ὀνομάζω ἐκείνην πού ἐπιτρέπεται νὰ κάνει κανεὶς τοῦ Λόγου του σὲ κάποια κρατικὴ θέση ἢ κάποιο λειτούργημα πού

τοῦ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ. Βέβαια γιὰ μερικές ὑπηρεσίες πού ἐργάζονται γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ συλλογικοῦ ὄντος [τῆς κοινωνίας], εἶναι ἀναγκαῖός ἓνας κάποιος μηχανισμός διαμέσου τοῦ ὁποίου μερικά μέλη τῆς κοινότητος πρέπει νὰ συμπεριφέρονται ἀπλῶς παθητικά, γιὰ νὰ καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὴν κυβέρνησι μὲ τεχνητὴν ὁμοφωνία πρὸς δημόσιους σκοπούς, ἢ τουλάχιστο νὰ ἀποτρέπονται ἀπὸ τὴν κατάλυση αὐτῶν τῶν σκοπῶν. Ἐδῶ μάλιστα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συλλογίζεται κανεὶς· ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπακούει. Ἐνόσω ὅμως τὸ μέρος τοῦτο τῆς μηχανῆς θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του συνάμα καὶ μέλος μιᾶς ὁλόκληρης κοινότητος, ἀκόμη καὶ τῆς πολιτείας τοῦ κόσμου — βλέπει δηλαδὴ τὸν ἑαυτό του ὡς συγγραφέα πού μὲ βιβλία ἀπευθύνεται κατὰ κύριο λόγο στὸ νοῦ ἑνὸς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ — μπορεῖ τότε νὰ συλλογίζεται, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ ζημιώνονται οἱ ὑπηρεσίες, στὶς ὁποῖες ἔχει τοποθετηθεῖ ἐνμέρει ὡς παθητικὸ μέλος. Κατὰ τὴν ἀποψη αὐτή, ἂν ἓνας ἀξιωματικός, πού πῆρε ἀπὸ τὸν ἀνώτερό του τὴ διαταγὴ νὰ κάνει κάτι, θελήσει ἀπάνω στὴν ὑπηρεσία νὰ κάνει φωναχτὰ λεπτεπίλεπτους διαλογισμούς γιὰ τὴ σκοπιμότητα ἢ τὴ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς διαταγῆς, τοῦτο θὰ ἦταν πολὺ ἐπιζήμιον· ὀφείλει νὰ ὑπακούσει. Δὲν μπορεῖ ὅμως δικαιολογημένα νὰ τοῦ ἀπαγορευτεῖ ὡς συγγραφέας νὰ κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὰ λάθη στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ αὐτὲς νὰ τίς θέσει ὑπὸ τὴν κρίση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ὁ πολίτης δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ νὰ πληρώσει τοὺς φόρους πού τοῦ ἔχουν ἐπιβληθεῖ· μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ τιμωρηθεῖ μιὰ βίαιη ἐπίκριση τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, ὅταν ζητεῖται ἢ ἐκπλήρωσή τους, ὡς σκάνδαλον (πού θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει γενικὲς ἀντιδράσεις). Παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος δὲν παραβαίνει τὸ καθῆκον ἑνὸς πολίτη, ὅταν ὡς συγγραφέας ἐκφράζει δημόσια τίς σκέψεις του γιὰ τὸ ἀνάρμοστο ἢ τὸ ἄδικο τέτοιων ἐπιβαρύνσεων. Τὸ ἴδιο καὶ ἓνας κληρικὸς δεσμεύεται νὰ κηρύττει πρὸς τοὺς μαθητὲς πού κατηχεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἐνορίτες του σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς ἐκκλησίας πού ὑπηρετεῖ· γιὰτὶ μὲ αὐτὸ τὸν ὄρον ἔγινε δεκτός. Ὡς συγγραφέας ὅμως ἔχει πλήρη ἐλευθερία, ἀκόμη καὶ τὴν ἀποστολή, νὰ ἀνακοινῶναι στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὅλες τίς πρακτικὰ δοκιμασμένες καὶ καλοπροαίρετες σκέψεις του γιὰ τὰ λάθη πού ὑπάρχουν στὸ δόγμα ἐκεῖνο, μαζί μὲ προτάσεις

για μια καλύτερη οργάνωση της θρησκευτικής και εκκλησιαστικής ζωής. Κανένα βάρος δεν θα μπορούσε να έχει στη συνείδησή του για τουτό. Γιατί αυτό που διδάσκει κατά το λειτούργημά του ως έντολοδόχος της εκκλησίας, το παρουσιάζει ως κάτι που δεν έχει το ελεύθερο να το διδάξει κατά την αρέσκειά του, αλλά έτσι όπως είναι διορισμένος να το ειπεί κατά την παραγγελία και στο όνομα ενός άλλου. Θα λέει: η εκκλησία μας διδάσκει τουτό η εκείνο· αυτοί είναι οι αποδεικτικοί λόγοι που μεταχειρίζεται. Έπειτα θα συνάγει για τους ένορίτες του κάθε λογής ωφέλιμα πρακτικά διδάγματα από δόγματα, που ο ίδιος δεν θα τα υπέγραφε με πλήρη πεποίθηση, βάζει όμως όλα τα δυνατά του να τα αναπτύξει στο κήρυγμά του, γιατί δεν είναι βέβαια καθόλου αδύνατο να βρίσκεται εκεί μέσα κρυμμένη μια αλήθεια, και όπωςδήποτε επειδή δεν υπάρχει τουλάχιστον εκεί τίποτα που να αντιφάσκει προς την έσωτερική θρησκεία. "Αν πίστευε ότι βρίσκει εκεί μέσα αυτό το τελευταίο, τότε δεν θα μπορούσε να εκτελεί το λειτούργημά του με τη συνείδησή του· θα έπρεπε να παραιτηθεί. Έπομένως η χρήση που κάνει του Λόγου του μπροστά στην ένορία του ένας διορισμένος δάσκαλος [του θείου λόγου], είναι απλώς χρήση ιδιωτική· γιατί αυτή είναι πάντα συγκέντρωση οικιακή, έστω κι' αν είναι τόσο μεγάλη· απέναντί της λοιπόν ως έφημέριος δεν είναι ελεύθερος και δεν επιτρέπεται να είναι ελεύθερος, αφού εκτελεί μια ξένη παραγγελία. Αντίθετα ως συγγραφέας που μιλεί με βιβλία στο καθαυτό αναγνωστικό κοινό, δηλαδή στον κόσμο, άρα ο κληρικός στη δημόσια χρήση του Λόγου του, έχει απεριόριστην ελευθερία να μεταχειριστεί το δικό του Λόγο και να μιλήσει για δικό του λογαριασμό. Γιατί το να πρέπει οι κηδεμόνες του λαού (στα θρησκευτικά ζητήματα) να είναι οι ίδιοι ανήλικοι, αυτό αποτελεί άνωμαλία που διαιώνίζει τις άνωμαλίες.

Άλλά δεν θα έπρεπε ένας όμιλος κληρικών, π.χ. μια εκκλησιαστική σύνοδος, η μια πολυσέβαστη «κλάσις» (όπως ονομάζεται στους Όλανδούς), να έχει το δικαίωμα με άμοιβαίο όρκο να δεσμευτεί απέναντι σ' ένα αναλλοίωτο σύμβολο [πίστης], ώστε έτσι να ασκεί μιάν ακατάπαυστη επικήδεμονία άπάνω στο καθένα από τα μέλη της και διαμέσου αυτών άπάνω στο λαό, και να διαι-

ωνίζει μάλιστα τούτη την έπικηδεμονία ; 'Απαντῶ : τοῦτο εἶναι έντελῶς αδύνατο. "Ένα τέτοιο συμφωνητικό πού θά γινότανε μέ σκοπό νά κρατήσει για πάντα μακριά από τὸ ανθρώπινο γένος κάθε παραπέρα διαφωτισμό, εἶναι ἀπλῶς ἕνα τίποτα καὶ χωρὶς καμιά σημασία, ἔστω καὶ ἂν ἔχει ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἐξουσία, ἀπὸ κοινοβούλια καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ πανηγυρικὰ συνέδρια εἰρήνης. Μιὰ ἐποχὴ δὲν μπορεῖ νά δεσμέψει τὸν ἑαυτό της καὶ νά συνωμοτήσῃ για νά κρατήσει τὴν ἐπόμενη σὲ κατάσταση ὅπου θά τῆς εἶναι αδύνατο νά ἐπεκτείνει τίς γνώσεις της (προπάντων ὅσες θά τῆς χρειαστοῦν πιὸ πολύ), νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ πλάνες καὶ γενικὰ νά προχωρήσῃ περισσότερο στὸν διαφωτισμό. Αὐτὸ θά ἦταν κακούργημα κατὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού ὁ πρωταρχικός προορισμός της ἔγκειται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πρόοδο· καὶ οἱ ἐπίγονοι ἐπίσης ἔχουν έντελῶς τὸ δικαίωμα νά ἀποκρούσουν αὐτὲς τίς ἀποφάσεις, ὡς ἀποφάσεις ἀνόσιες πού ὅσοι τίς πῆραν δὲν εἶχαν για τοῦτο καμιά ἐξουσιοδότηση. 'Η λυδία λίθος για κάθε τι πού μπορεῖ νά τεθεῖ ὡς νόμος σ' ἕνα λαό, βρίσκεται στὸ ἐρώτημα : ἂν θά μπορούσε ἕνας λαὸς νά ἐπιβάλλῃ στὸν ἑαυτό του ἕνα τέτοιο νόμο. Τοῦτο θά ἦταν ἴσως δυνατόν, ἀλλὰ μόνο μέ τὴν προσδοκία ἑνὸς καλύτερου μέλλοντος μέσα σὲ ὀρισμένο σύντομο χρονικὸ διάστημα, για νά εἰσαχθεῖ μιὰ ὀρισμένη [νέα] τάξη [πραγμάτων] : ὅταν λ.χ. ἀφήνεται ἐλεύθερος ὁ κάθε πολίτης, καὶ μάλιστα ὁ ἐκκλησιαστικός, νά κάνει μέ τὴν ιδιότητα τοῦ λογίου δημόσια, δηλαδή μέ συγγράμματα, τίς παρατηρήσεις του για τὰ λάθη τοῦ καθεστῶτος, ἀλλὰ στὸ μεταξύ ἢ καθιερωμένη τάξη θά ἐξακολουθεῖ νά τηρεῖται πάντοτε, ἕως ὅτου ἡ γνώση ὡς πρὸς τὴ σύσταση αὐτῶν τῶν πραγμάτων προχωρήσῃ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ δημόσια τόσο, ὥστε μέ τὴ συγκέντρωση ὑπογραφῶν τῶν ὀπαδῶν της (ἔστω ὄχι καὶ ὄλων) νά ὑποβληθεῖ στὸ Θρόνο πρόταση νά προστατευθοῦν οἱ κοινότητες ἐκεῖνες πού κατὰ τὴ δική τους ἀντίληψη τοῦ καλύτερου ἐνώθηκαν για νά ἀλλάξουν τὸ θρησκευτικὸ καθεστῶς, χωρὶς ὅμως νά ἐμποδίζονται καὶ οἱ ἄλλες πού θά ἤθελαν νά μείνουν στὸ παλαιό. 'Αλλὰ νά ἐνωθοῦμε ἀπάνω στὸν σταθερὸ καὶ ἀπὸ κανένα δημόσια ἀμφισβητούμενο κώδικα θρησκείας, ἀκόμη καὶ μέσα στὴ χρονικὴ διάρκεια μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ μέ αὐτὸ τὸν

τρόπο νὰ ἐκμηδενίσουμε καὶ νὰ κάνουμε ἄκαρπο, ἄρα καὶ ἐπιζήμιο στοὺς ἐπιγόνους, ἓνα χρονικὸ διάστημα μέσα στὴν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς τὴν καλυτέρευση, αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεχτο. Βέβαια ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ, γιὰ τὸ δικό του πρόσωπο καὶ πάλι μόνο γιὰ λίγο χρόνο, νὰ ἀναβάλει τὸ διαφωτισμὸ ἀπάνω σὲ κάτι ποὺ ἐνδιαφέρεται νὰ γνωρίσει· ἀλλὰ νὰ τὸν ἀπαρνηθεῖ, εἴτε γιὰ τὸν ἑαυτό του εἴτε γιὰ τοὺς ἀπογόνους, αὐτὸ σημαίνει ὅτι πληγώνει καὶ καταπατεῖ τὰ ἅγια δικαιώματα τῆς ἀνθρωπότητας. "Ὅ,τι ὅμως ἓνας λαὸς δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποφασίσει οὔτε μιὰ φορὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸ πολὺ λιγότερο ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀποφασίζει ἓνας μονάρχης γιὰ τὸ λαό· γιατί τὸ νομοθετικὸ του γόητρο στηρίζεται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι συνενώνει ὀλόκληρη τὴ βούληση τοῦ λαοῦ μέσα στὴ δική του. "Ἄν σὲ τοῦτο μόνο προσέχει, κάθε ἀληθινὴ ἢ ὑποτιθέμενη καλυτέρευση νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν πολιτικὴ τάξη, τότε μπορεῖ κατὰ τὰ ἄλλα νὰ ἀφήνει τοὺς ὑπηκόους του μόνοι τους νὰ κάνουν ὅ,τι νομίζουν ἀναγκαῖο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους· δική του δουλειὰ αὐτὴ δὲν εἶναι, παρὰ μόνο νὰ παίρνει τὰ μέτρα του, ὥστε κανένας νὰ μὴν ἐμποδίζει μὲ τὴ βία τὸν ἄλλο νὰ ἐργάζεται μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του γιὰ τὸν προορισμὸ του καὶ γιὰ τὴν προαγωγή του. Ὁ ἴδιος προσβάλλει τὴ μεγαλειότητά του, ὅταν ἀνακατεύεται σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, ὑποβάλλοντας στὸν κυβερνητικὸ του ἔλεγχο τὰ συγγράμματα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ὑπήκοοί του προσπαθοῦν νὰ ξεκαθαρίσουν τὶς ἰδέες τους, τόσο ἅμα τὸ κάνει αὐτὸ ἀπὸ δική του ὑψηλὴ πρωτοβουλία, ὁπότε ὁ ἴδιος ἐκθέτει τὸν ἑαυτό του στὴ μομφή : *Caesar non est supra Grammaticos*¹, ὅσο — πολὺ περισσότερο μάλιστα — καὶ ἅμα ἐπιβάλλει στὴν ἀνώτατη ἐξουσία του τὴ μεγάλη ταπείνωση νὰ ὑποστηρίξει μέσα στὸ δικό του κράτος τὸν πνευματικὸ δεσποτισμὸ μερικῶν τυράννων ἐναντίον τῶν ὑπόλοιπων ὑπηκόων του.

"Ἄν τεθεῖ τὸ ἐρώτημα : Ζοῦμε τώρα μέσα σὲ μιὰ διαφωτισμένην ἐποχὴ ; τότε ἡ ἀπάντηση εἶναι : "Ὁχι, ἀλλὰ ζοῦμε μέσα σὲ μιὰν ἐποχὴ διαφωτισμοῦ. Γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση οἱ ἄνθρωποι,

1. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ὁ Καῖσαρ δὲν εἶναι πάνω ἀπὸ τοὺς γραμματικούς».

γενικά, όπως είναι σήμερα τὰ πράγματα, ἢ καὶ μόνο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ μποῦν σ' αὐτὴ τῇ θέσῃ, στὸ κεφάλαιο τῆς θρησκείας νὰ μεταχειρίζονται τὸ δικό τους νοῦ σίγουρα καὶ καλά, χωρὶς τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς ἄλλου, ὑπολείπονται ἀκόμη παραπολλά. Ἔχομε ὅμως σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι τώρα ἔχει ἀνοίξει γι' αὐτοὺς τὸ πεδίο νὰ κινουῦνται ἐδῶ ἐλεύθερα, καὶ ὅτι σιγὰ - σιγὰ γίνονται λιγότερα τὰ ἐμπόδια τοῦ γενικοῦ διαφωτισμοῦ, ἢ τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά τους, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι εἶναι ὑπεύθυνοι. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι τούτῃ ἡ ἐποχὴ ἐποχὴ διαφωτισμοῦ, ἢ ὁ αἰώνας τοῦ Φ ρ ε ι δ ε ρ ί κ ο υ.

Ἐνας ἡγεμόνας πού δὲν βρίσκει ἀνάξιο γιὰ τὸν ἑαυτό του νὰ εἰπεῖ : ὅτι κ α θ ἤ κ ο ν του θεωρεῖ στὰ πράγματα τῆς θρησκείας τίποτα νὰ μὴ προστάζει στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐδῶ νὰ τοὺς ἀφήνει πλήρη ἐλευθερία, ἡγεμόνας λοιπὸν πού ἀκόμη καὶ τὸ ἀλαζονικὸ ὄνομα τῆς ἀ ν ε κ τ ι κ ὴ τ η τ α ς τὸ ἀποκρούει γιὰ τὸν ἑαυτό του, εἶναι ὁ ἴδιος διαφωτισμένος καὶ ἀξίζει νὰ ἐγκωμιάζεται ἀπὸ σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους ὡς ἐκεῖνος πού πρῶτος, τουλάχιστον ἀπὸ κυβερνητικὴ πλευρά, ἔβγαλε τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα καὶ ἄφησε τὸν καθένα ἐλεύθερο, σὲ κάθε τι πού εἶναι ζήτημα συνείδησης, νὰ μεταχειρίζεται τὸ δικό του Λόγο. Κάτω ἀπὰ τὴν ἐξουσία του ἔχουν τὸ δικαίωμα ἀξιοσέβαστοι ἐκκλησιαστικοί, χωρὶς νὰ παραβαίνουν τίς ὑποχρεώσεις τῆς θέσης τους, νὰ ἐκθέτουν μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ λογίου ἐλεύθερα καὶ δημόσια στὸν κόσμον, γιὰ νὰ ὑποβάλλονται σὲ ἔλεγχο, τίς κρίσεις καὶ τίς ἰδέες τους πού ἀπομακρύνονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀπὸ τὰ παραδεγμένα δόγματα· ἀκόμη περισσότερο μάλιστα ὁποιοσδήποτε ἄλλος πού δὲν περιορίζεται ἀπὸ καμιὰ ὑποχρέωση πρὸς τὴν θέσιν του.

Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ἀπλώνεται ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου ἔχει νὰ παλέψῃ μὲ ἐξωτερικὰ ἐμπόδια μιᾶς κυβέρνησης πού ἢ ἴδια παρεξηγεῖ τὸν ἑαυτό της. Γιατὶ ἔτσι προσφέρεται ἓνα φωτεινὸ παράδειγμα, ὅτι μὲ ἐλεύθερο καθεστῶς δὲν ἔχει κανεὶς τὸ παραμικρὸ νὰ νοιαστεῖ γιὰ τὴν δημόσια ἡσυχία καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα. Οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν οἱ ἴδιοι σιγὰ - σιγὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό, ὅταν δὲν σοφίζεται κανεὶς ἀπὸ σκοποῦ μέτρα γιὰ νὰ τοὺς κρατήσῃ σ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν.

Ἔθεσα τὸ κύριο βᾶρος τοῦ διαφωτισμοῦ, ὡς ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπαίτιος, κατὰ κύριο λόγο στὰ πράγματα τῆς θρησκείας, γιὰτὶ στὸ κεφάλαιο τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἄρχοντές μας δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ παίζουν γιὰ τοὺς ὑπηκόους των τὸ ρόλο τοῦ κηδεμόνα· καὶ ἀκόμη περισσότερο γιὰτὶ αὐτὴ ἡ ἀνωριμότητα, ὅπως εἶναι ἡ πιὸ ἐπιζήμια, ἔτσι εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀτιμωτική ἀπ' ὅλες. Ἀλλὰ ἡ νοοτροπία μιᾶς ὑψηλῆς κορυφῆς τοῦ κράτους, ποὺ εὐνοεῖ τὴν ἐλευθερία στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, προχωρεῖ περισσότερο καὶ βλέπει ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ κεφάλαιο τῆς νομοθεσίας εἶναι ἀκίνδυνο νὰ ἐπιτρέπει στοὺς ὑπηκόους τῆς νὰ χρησιμοποιοῦν δημόσια τὸ δικό τους Λόγο καὶ νὰ ἐκθέτουν δημόσια στὸ κοινὸ τίς σκέψεις τους γιὰ μιὰ καλύτερη ὀργάνωση τοῦ κράτους μαζὶ κιόλας μὲ μιὰν ἐλεύθερη κριτικὴ ἐκείνης ποὺ ἤδη ἰσχύει· αὐτοῦ ἔχομε 'μεῖς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα, ὅπου κανεὶς ἀκόμα μονάρχης δὲν προηγήθηκε ἀπ' αὐτὸν ποὺ ἐμεῖς τιμοῦμε.

Ἀλλὰ καὶ μόνο ἐκεῖνος ποὺ, διαφωτισμένος ὁ ἴδιος, δὲν φοβᾶται τοὺς ἴσκιους, σύγχρονα ὅμως ἔχει στὰ χέρια του ἓνα καλὰ πειθαρχημένο πολυάριθμο στρατὸ γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς δημόσιας ἡσυχίας, μπορεῖ νὰ 'πεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἓνα ἐλεύθερο κράτος δὲν δικαιούται ν' ἀποτολμήσει: χρησιμοποιεῖτε τὸ λογικὸ σας ὅσο θέλετε καὶ ὅπου δὴ ποτε θέλετε· μόνο πειθαρχεῖτε. Ἔτσι γίνεται φανερὴ ἐδῶ μιὰ παράξενη, ἀπροσδόκητη πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων· ὅπως καὶ ἄλλοῦ, ὅταν τὴ βλέπει κανεὶς στὶς μεγάλες γραμμές τῆς, ἔτσι κ' ἐδῶ σχεδὸν τὸ κάθε τι εἶναι παράδοξο. Ἐνας μεγαλύτερος βαθμὸς πολιτικῆς ἐλευθερίας φαίνεται εὐνοϊκὸς στὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καὶ ὅμως τῆς θέτει ἀνυπέρβλητους φραγμούς· ἀντίθετα ἓνας μικρότερος βαθμὸς [πολιτικῆς ἐλευθερίας] δίνει στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ τὸ χῶρο γιὰ ν' ἀπλωθεῖ [ἀπεριόριστα] καθ' ὅλες τίς δυνάμεις του. Ὅταν λοιπὸν ἡ Φύση κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ σκληρὸ κάλυμμα ξετυλίξει τὸ σπέρμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ τρυφερὴ φροντίδα τῆς, δηλαδὴ τὴν τάση καὶ τὴν κλήση πρὸς τὴν ἐλεύθερη σκέψη, τότε τοῦτο σιγὰ - σιγὰ ἐπιδρᾷ πίσω πάλι ἀπάνω στὰ αἰσθήματα

τοῦ λαοῦ (κ' ἔτσι αὐτὸς γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἱκανὸς νὰ δρᾷ ἐλεύθερα), ἀκόμη καὶ ἀπάνω στα θεμέλια τῆς πολιτείας, ποὺ βρίσκει συμφέρον γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της νὰ μεταχειρίζεται τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τώρα εἶναι παραπάνω ἀπὸ μηχανή, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία του¹.

*Königsberg in Preussen, 50 Σεπτ. 1784 **

1. (Ἔπος τοῦ Συγγρ.): Στὶς «Wöchentliche Nachrichten» τοῦ [Ant. Friedr.] Büsching τῆς 13ης Σεπτεμβρ. διαβάζω σήμερα, 30ῆ τοῦ μηνός, τὴν ἀγγελία τοῦ περιοδικοῦ «Berlinische Monatsschrift» τούτου τοῦ μηνός, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀπάντηση τοῦ κυρίου Mendelssohn στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐρώτημα [Τί εἶναι διαφωτισμός;] Δὲν ἔφτασε ἀκόμη στὰ χέρια μου· διαφορετικὰ αὐτὴ ἐδῶ θὰ καθυστεροῦσε. Τώρα ἄς ὑπάρχει, μόνο γιὰ νὰ γίνει ἡ δοκιμὴ: κατὰ πόσο ἡ σύμπτωση μπορεῖ νὰ φέρει συμφωνία τῶν σκέψεων.

* Ἡ μετάφραση αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, τεύχ. Αὐγούστου - Σεπτεμβρίου 1961.

3. ΠΙΘΑΝΗ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ*

Κατὰ τὴ διαδρομὴ μιᾶς ἱστορίας νὰ παρεμβάλλει κανεῖς πιθανολογήματα, γιὰ νὰ γεμίζει κενὰ στίς εἰδήσεις, εἶναι βέβαια θεμιτό· γιατί ἐκεῖνο πού προηγεῖται, ὡς μακρινὴ αἰτία, καὶ ἐκεῖνο πού ἀκολουθεῖ, ὡς ἀποτέλεσμα, μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλεια στὴν ἀνακάλυψη τῶν αἰτιῶν πού βρίσκονται στὴ μέση, ἔτσι ὥστε νὰ κάνομε νοητὴ τὴ μετάβαση [ἀπὸ τὸ πρῶτο πρὸς τὸ δεύτερο]. Νὰ ἀφήνει ὅμως κανεῖς μιὰν ἱστορία νὰ ἴσχηματίζεται πέρα ὡς πέρα ἀπὸ πιθανολογήματα, αὐτὸ φαίνεται πῶς δὲν εἶναι πολὺ καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ κάνει σχέδιο γιὰ ἓνα μυθιστόρημα. Μιὰ τέτοια ἱστορία δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὀνομαστεῖ πιθανὴ ἱστορία, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνο φανταστικὴ κατασκευὴ. — Ὡστόσο μπορεῖ ἐκεῖνο πού κατὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας ἀνθρώπων πράξεων δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποτολμηθεῖ, νὰ ἐπιχειρηθεῖ ὡς πιθανολόγημα γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς, ἐνόσω αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τὴν κάνει ἡ Φύση. Γιατὶ τὸ ξεκίνημα τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κατασκευαστεῖ μὲ τὴ φαντασία, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ παρθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἐὰν ὑποθέσομε ὅτι αὐτὴ στὴν πρώτη ἀρχὴ δὲν ἦταν καλύτερη ἢ χειρότερη ἀπὸ ἔτσι πού τώρα τὴ βρίσκομε: προϋπόθεση πού εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἀναλογία [= ὁμοιομορφία] τῆς Φύσης καὶ δὲν συνεπάγεται τίποτα τὸ παρακινδυνευμένο. Μιὰ ἱστορία τῆς πρώτης ἐξέλιξης τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς καταβολὴ μέσα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λοιπὸν κάτι ἐντελῶς ἀλλιῶτικο ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἐλευθερίας στὴ διαδρομὴ τῆς, πού μπορεῖ νὰ βασίζεται μόνο ἀπάνω σὲ εἰδήσεις.

*. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεύχ. Ἰανουαρίου. 1786.

“Όπως και νάναι, άφοϋ τά πιθανολογήματα δέν έχουν τó δικαίωμα νά προβάλλουν πολύ έντονα τήν άπαίτησή τους νά συμφωνήσουν οί άλλοι μαζί τους, αλλά όπωςδήςποτε πρέπει νά παρουσιάζονται σά μιá έπιτρεπόμενη κίνηση τής φαντασίας συντροφεμένης άπό τó Λόγο μέ σκοπό τήν άνάπαυση και τήν υγεία τής ψυχής, και όχι σάν έργο σοβαρό — δέν μποροϋν νά μποϋν στην ίδια γραμμή μ' εκείνη τήν ιστορία πού για τά ίδια γεγονότα προσφέρεται και πιστεύεται σάν είδηση πραγματική, τής όποιás ό έλεγχος βασίζεται σέ έντελώς άλλους λόγους και όχι στην καθάρη φιλοσοφία τής Φύσης. Άκριβώς για τοϋτο και άφοϋ έδω έπιχειρώ ένα ταξίδι άναψυχής, μπορώ, νομίζω, νά έπιτρέψω στον έαυτό μου τήν εϋνοια νά μεταχειριστεί σ' αυτό τó ταξίδι ως χάρτη ένα ιερό κείμενο και ταυτόχρονα νά φαντασθεϊ ότι ό δρόμος μου, πού τόν κάνω μέ τά φτερά τής φαντασίας, όχι όμως και δίχως κάποιον νήμα όδηγητικό πού τó έχει δέσει ό Λόγος άπάνω στην έμπειρία, συναντά άκριβώς τήν ίδια γραμμή πού περιέχεται μέσα στο κείμενο εκείνο ιστορικά προσχεδιασμένη. ‘Ο άναγνώστης άς άνοίξει τίς σελίδες τής Γραφής (Α' Μωϋσέως κεφ. II - VI) και άς παρακολουθήσει βήμα πρós βήμα νά ιδεί άν ό δρόμος, πού παίρνει ή φιλοσοφία σύμφωνα μέ έννοιες, συμπίπτει μ' αυτόν πού δίνει ή ιστορία.

“Αν δέν θέλει κανείς νά όνειροπολεϊ μέσα σέ πιθανολογήματα, τότε πρέπει νά άρχίσει άπό 'κεινο πού δέν είναι δυνατόν νά παραχθεϊ λογικά άπό προηγούμενες φυσικές αίτίες, δηλαδή : μέ τήν ύπαρξη τοϋ άνθρώπου· και μάλιστα στο άποτελειωμένο του μέγεθος, έπειδή πρέπει νά μπορεϊ νά μή χρειάζεται πια τή μητρική βοήθεια· μέσα σ' ένα ζευγάρι, για νά διαιωνίζει τó είδος του· επίσης σέ ένα και μόνο ζευγάρι, για νά μήν άναπηδήσει άμέσως ό πόλεμος, έφόσον οί άνθρωποι θά ήσαν κοντά και όμως ξένοι ό ένας στον άλλο, ή για νά μή θεωρηθεϊ άπό τοϋτο υπεύθυνη ή Φύση ότι μέ τήν ποιικιλία τής καταγωγής δέν πρόβλεψε νά υπάρξουν οί θεσμοί οί πιό κατάλληλοι για τήν άνάπτυξη τής κοινωνικότητας, πού είναι ό πιό μεγάλος σκοπός τοϋ άνθρώπινου προορισμού· γιατί ή ένότητα τής οίκογένειας, άπό τήν όποία έπρεπε νά κατάγονται όλοι οί άνθρωποι, ήταν χωρίς άμφιβολία τó καλύτερο μέτρο για τοϋτο

τὸ σκοπὸν. Ὑποθέτω αὐτὸ τὸ ζευγάρι μέσα σ' ἓνα χῶρο ἀσφαλισμένο ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν θηρίων καὶ πλούσια ἐφοδιασμένο ἀπὸ τὴ Φύσιν μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς διατροφῆς, ἐπομένως σ' ἓνα εἶδος κήπου [= παραδείσου] κάτω ἀπὸ ἓνα πάντοτε ἥπιον οὐρανόν. Κάτι περισσότερο ἀκόμη: τὸ βλέπω μόνο τὴ στιγμή πού ἔχει ἤδη κάνει ἓνα σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὴν ἐπιδεξιότητα νὰ μεταχειρίζεται τὶς δυνάμεις του, ἄρα δὲν ἀρχίζω ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς τέλει βαρβαρότητας· γιατί, ἂν ἐπιχειροῦσα νὰ γεμίσω τοῦτο τὸ κενόν, πού βέβαια θὰ ἀπλώνεται σὲ μεγάλο διάστημα χρόνου, τὰ πιθανολογήματα θὰ ἔπεφταν παραπολλὰ γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ πολὺ λίγα γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια. Ἐπομένως ὁ πρῶτος ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ στέκεται καὶ νὰ βαδίζει· μποροῦσε νὰ λαλεῖ (Α' Μωϋσ. κεφ. II, στ. 20¹), ἀκόμη καὶ νὰ μιλεῖ, δηλαδή ὁ λόγος του νὰ ξετυλίγεται μὲ ἀλληλουχία ἐννοιῶν (στ. 23), ἄρα νὰ σκέπτεται. "Ὅλες ἐπιτηδεΐότητες, πού χρειάστηκε νὰ τὶς κατακτήσει μόνος του (γιατὶ ἂν τοῦ εἶχαν δοθεῖ ἔτοιμες, θὰ μποροῦσαν καὶ νὰ μεταδοθῶν κληρονομικὰ, πράγμα πού ἀντιβαίνει στὴν ἐμπειρία)· ἐγὼ ὁμως τώρα τὸν φαντάζομαι ἤδη ἐφοδιασμένο μὲ αὐτὲς, γιὰ νὰ ἐξετάσω τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἥθους μέσα στὶς πράξεις του, πράγμα πού ἀναγκαῖα προϋποθέτει ἐκείνη τὴν ἐπιδεξιότητα.

Στὴν ἀρχὴ μόνος ὁδηγὸς γι' αὐτὸ τὸ νέο πλάσμα θὰ ἦταν τὸ ἔνστικτο, αὐτὴ ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία ὑπακούουν ὅλα τὰ ζῶα. Τοῦτο τοῦ ἐπέτρεπε νὰ τρώει μερικὰ πράγματα, ἄλλα ὁμως τοῦ ἀπαγόρευε (III, 2.3). — Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσωμε γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸν ἓνα εἰδικόν, χαμένο ἤδη

1. Ἡ ὁρμὴ τῆς ἀνακοίνωσης θὰ παρακίνησε τὸν ἄνθρωπον, πού εἶναι ἀκόμη μόνος, στὴν ἀρχὴ νὰ κάνει αἰσθητὴ τὴν ὕπαρξίν του σὲ ἄλλα ζωντανὰ ὄντα ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἰδίως σ' ἐκεῖνα πού ἔχουν λαλιά· αὐτὴν ἀπομιμήθηκε καὶ ἔπειτα τὴ μεταχειρίστηκε γιὰ νὰ τὰ ὀνομάσει. "Ὁμοίαν ἐκδήλωσιν αὐτῆς τῆς ὁρμῆς βλέπομε καὶ σήμερον ἀκόμη σὲ παιδιὰ καὶ ἀλόγιστους ἀνθρώπους πού ροχαλίζουντας, κραυγάζοντας, σφυρίζοντας τραγουδώντας καὶ θορυβώντας μὲ διάφορους τρόπους (ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία) ἐνοχλοῦν τὸ σκεπτόμενον μέρος τῆς κοινωνίας. Γιατὶ δὲν βλέπω ἄλλο κίνητρο σ' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις, παρὰ τὸ νὰ θέλει κανεὶς νὰ κάνει γύρω του, σὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἀκτίνα, αἰσθητὴ τὴν ὕπαρξίν του.

ένστικτο· θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἀπλῶς ἡ αἴσθησις τῆς ὄσφρησις καὶ ἡ συγγένειά της μὲ τὸ ὄργανο τῆς γεύσης, ἀλλὰ καὶ ἡ γνωστὴ συμπάθεια αὐτοῦ τοῦ τελευταίου μὲ τὰ ὄργανα τῆς πέψης, δηλαδὴ ἓνα εἶδος ἰκανότητος ποὺ προαισθανότανε ἂν ἓνα φαγητὸ εἶναι κατάλληλο ἢ ἀκατάλληλο γιὰ τὴν ἀπόλαυση· κάτι τέτοιο τὸ βλέπομε ἀκόμη καὶ τώρα [στὰ ζῶα]. Μάλιστα μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ αἴσθησις αὐτὴ δὲν ἦταν στὸ πρῶτο ἀνθρώπινο ζευγάρι ὀξύτερη ἀπὸ ὅ,τι εἶναι τώρα· γιὰτὶ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ τί διαφορὰ ὑπάρχει στὴ δύναμη τῆς ἀντίληψης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς αἰσθήσεις τους καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ταυτόχρονα ἀσχολοῦνται μὲ τὶς σκέψεις τους, ἔτσι ὅμως παραμελοῦν τὰ αἰσθήματά τους.

Ἐνόσω ὁ ἀμάθητος ἄνθρωπος ὑπάκουε σ' αὐτὴ τὴ φωνὴ τῆς Φύσεως, τὰ περνοῦσε καλὰ. Σὲ λίγο ὅμως ἄρχισε νὰ διεγείρεται ὁ Λόγος καὶ μὲ τὴ σύγκριση αὐτοῦ ποὺ ἀπολάβαινε μ' ἐκεῖνο ποὺ τοῦ παρουσίαζε ὡς περίπου ὅμοιο μὲ τοῦτο μιὰ ἄλλη αἴσθησις καὶ ὄχι ἡ αἴσθησις μὲ τὴν ὁποία ἦταν δεμένο τὸ ένστικτο, π.χ. ἡ αἴσθησις τῆς ὄρασης, προσπαθοῦσε νὰ ἐπεκτείνει τὴ γνώση του τῶν μέσων τῆς διατροφῆς πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς τοῦ ένστικτοῦ (III, 6). Ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ θὰ μποροῦσε ἴσως ἀκόμη νὰ ἔχει καλὴν ἀπόληξη, μολονότι τὸ ένστικτο δὲν τὴ συμβούλευε παρὰ μόνο ἂν ἐρχότανε σὲ ἀντίφασιν πρὸς αὐτό. Ἰδιότητα ὅμως τοῦ Λόγου εἶναι ὅτι μπορεῖ τεχνητὰ νὰ προκαλεῖ ἐπιθυμίες μὲ τὴ βοήθεια τῆς φαντασίας ὄχι μόνο χωρὶς μιὰ φυσικὴ πρὸς αὐτὲς παρόρμησις, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐναντίον της· οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς στὴν ἀρχὴ παίρνουν τὸ ὄνομα τῆς λαιμαργίας, ἔπειτα ὅμως σιγὰ - σιγὰ ἀναπηδᾷ διαμέσου αὐτῆς ὀλόκληρο πλῆθος περιττῶν ἀκόμη καὶ ἀντιφυσικῶν κλίσεων ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς τρυφῆς. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς φυσικῆς ὀρμῆς μποροῦσε νὰ εἶναι κάτι τὸ ἀσήμαντο· ὅμως ἡ ἐπιτυχία τῆς πρώτης ἀπόπειρας, δηλαδὴ νὰ συνειδητοποιεῖ κανεὶς τὸ Λόγο του ὡς δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς, μέσα στοὺς ὁποίους κρατιοῦνται ὅλα τὰ ζῶα, ἦταν πολὺ σπουδαία καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἀποφασιστικὴ. Καὶ ἂν λοιπὸν ἀκόμα ἦταν μόνο ἓνας καρπὸς ποὺ ἡ θεὰ του, μὲ τὴν ὁμοιότητα πρὸς ἄλλους εὐχάριστους, ποὺ τοὺς εἶχε

ἤδη γευτεῖ, ἔβαλε τὸν ἄνθρωπο σὲ πειρασμό· ἂν ἀκόμη προστέθηκε καὶ τὸ παράδειγμα κάποιου ζώου, μὲ τὴ φύση τοῦ ὁποῖου ταίριαζε μιὰ παρόμοια ἀπόλαυση, ἐνῶ ἀντίθετα στὸν ἄνθρωπο ἦταν ἐπιζήμια, ἀφοῦ μέσα του ὑπῆρχε ἓνα φυσικὸ ἐνστικτο ποὺ ἀπέτρεπε ἀπ' αὐτήν — πάντως αὐτὸ τὸ περιστατικὸ μπόρεσε νὰ δώσει στὸ Λόγο τὴν πρώτη ἀφορμὴ νὰ δολιευτεῖ τὴ φωνὴ τῆς Φύσης (III, 1) καὶ παρὰ τὴν ἀντίρρησή της νὰ κάνει τὴν πρώτη ἀπόπειρα μιᾶς ἐλεύθερης ἐκλογῆς, ποὺ ὡς πρώτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν θὰ εἶχε τὴν προσδοκώμενη ἔκβαση. "Ὅσο ἀσημαντὴ ὅμως κι' ἂν ἦταν ἡ ζημιὰ, τὴν ὥρα ἐκείνη τοῦ ἀνθρώπου τὰ μάτια ἀνοιζαν (στ. 7). Ἀνακάλυψε μέσα του τὴ δύναμη μόνος του νὰ ἐκλέγει ἓνα τρόπο ζωῆς καὶ νὰ μὴν εἶναι, σὰν τὰ ἄλλα ζῶα, δεμένος σὲ ἓνα μοναδικὸ τρόπο. Ἐπειτα ἀπὸ τὴ στιγμιαία εὐχαρίστηση, ποὺ ξύπνησε μέσα του αὐτὸ τὸ προνόμιο ποὺ διαπίστωσε, θὰ ἐπακολούθησε ἀμέσως φόβος καὶ ἀμηχανία: πῶς θὰ μεταχειριζότανε αὐτὴ τὴ νεοανακαλυμμένη δύναμή του αὐτὸς ποὺ γιὰ κανένα πράγμα δὲν ἤξερε τί κρυμμένες ιδιότητες εἶχε καὶ τί μακρινὲς ἐνέργειες; Σὰ νὰ στεκότανε στὸ χεῖλος μιᾶς ἀβύσσου· γιὰτὶ ἐνῶ πρῶτα οἱ ἐπιθυμίες του στρέφονταν πρὸς ὀρισμένα ἀντικείμενα ποὺ τὰ ἔδειχνε σ' αὐτὸν τὸ ἐνστικτο, τώρα παρουσιάστηκε μπροστά του ἄπειρο πλῆθος ἀντικειμένων καὶ δὲν ἤξερε ἀκόμη πῶς νὰ κάνει τὴν ἐκλογὴ του· ὅμως μιὰ ποὺ δοκίμασε ἤδη τὴν κατάστασι τῆς ἐλευθερίας, τώρα πιά τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ ξαναγυρίσει στὸ καθεστῶς τῆς δουλείας (ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ ἐνστίκτου).

Κοντὰ στὸ ἐνστικτο τῆς τροφῆς, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Φύση συντηρεῖ κάθε ἄτομο, τὸ ἐνστικτο τοῦ φύλου, μὲ τὸ ὁποῖο προνοεῖ γιὰ τὴ διατήρησι κάθε εἴδους, εἶναι τὸ σπουδαιότατο. Μιὰ καὶ ξύπνησε ὁ Λόγος, δὲν δίστασε νὰ δείξει καὶ σ' αὐτὸ τὴν ἐπιρροή του. Σὲ λίγο ὁ ἄνθρωπος βρῆκε ὅτι τὸ ἐρέθισμα τοῦ φύλου, ποὺ στὰ ζῶα στηρίζεται ἀπλῶς ἀπάνω σὲ μιὰν ἐφήμερη, κατὰ μέγιστο μέρος περιοδικὴν ὀρμὴ, γι' αὐτὸν μπορεῖ νὰ παραταθεῖ καὶ μάλιστα νὰ πολλαπλασιαστεῖ μὲ τὴ φαντασία, ποὺ ἐκτελεεῖ βέβαια τὸ ἔργο της μὲ μεγαλύτερο μετριασμό, ἀλλὰ συγχρόνως μὲ περισσότερη διάρκεια καὶ ὁμοιομορφία, ὅσο τὸ ἀντικείμενο ἀποσπᾶται ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, καὶ ὅτι μὲ αὐτὸ τὸν

τρόπο ἀποφεύγεται ὁ κόρος πού φέρνει μαζί της ἡ πλήρωση μιᾶς ἀπλῶς ζωώδικης ἐπιθυμίας. Τὸ φύλλο τῆς συκῆς (στίχ. 7) ἦταν λοιπὸν τὸ προῖον μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης ἐξωτερικεύσεως σχετικὰ μ' ἐκείνην πού εἶχε παρουσιάσει ὁ Λόγος στὴν προγενέστερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξής του. Γιατὶ τὸ κατόρθωμα νὰ κάνει κανεὶς μιὰ κλίση του βαθύτερη καὶ διαρκέστερη μὲ τὸ νὰ ἀποσπᾷ τὸ ἀντικείμενό της ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις δείχνει ἤδη τὴ συνείδηση κάποιας κυριαρχίας τοῦ Λόγου ἀπάνω στὶς ὁρμές, καὶ ὄχι, ὅπως τὸ προγενέστερο βῆμα, μιὰ δύναμη νὰ τὶς ὑπηρετεῖ κανεὶς σὲ μικρότερη ἢ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Ἡ ἄρνηση ἦταν τὸ τέχνασμα τοῦ γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ ἀπλῶς αἰσθητὰ σὲ ἰδεατὰ ἐρεθίσματα, ἀπὸ τὴν ἀπλῶς ζωώδικη ἐπιθυμία σιγά-σιγά στὸν ἔρωτα, καὶ μ' αὐτὸν ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ἀπλῶς εὐχάριστου στὸ γοῦστο γιὰ ὁμορφιά, στὴν ἀρχὴ μόνο ἀπάνω σὲ ἀνθρώπους, ἔπειτα ὅμως καὶ ἀπάνω στὴ Φύση. Ἡ αἰδώς, μιὰ κλίση νὰ ἐμπνέομε στοὺς ἄλλους μὲ τὴν εὐπρέπεια (τὴν ἀποφυγὴ ἐκείνου πού θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει περιφρόνηση) σεβασμὸ ἀπέναντί μας, ὡς τὸ κύριο ἔρεισμα κάθε ἀληθινῆς κοινωνικότητας, ἔδωκε κοντὰ στὰ ἄλλα τὴν πρώτη ὠθηση γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου σὲ πλάσμα ἠθικό.— Μιὰ μικρὴ ἀρχή, πού ἀποτελεῖ ὅμως ἱστορικὸ σταθμὸ, ἐφόσον δίνει μιὰν ἐντελῶς νέα κατεύθυνση στὴ νοοτροπία [τοῦ ἀνθρώπου], εἶναι σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλη τὴν ἀπέραντη σειρὰ τῶν ἐπεκτάσεων τοῦ πολιτισμοῦ, πού θὰ τὴν ἀκολουθήσουν.

Τὸ τρίτο βῆμα τοῦ Λόγου, ἀφοῦ πιά εἶχε ἀναμιχτεῖ στὶς πρῶτες ἄμεσα αἰσθητὲς ἀνάγκες, ἦταν ἡ στοχαστικὴ προσημονία τοῦ μέλλοντος. Αὐτὴ ἡ δύναμη, νὰ μὴν ἀπολαβαίνει μόνο τὴν παρούσα στιγμή τῆς ζωῆς, ἀλλὰ νὰ φέρνει μπροστά του ὡς κάτι παρὸν τὸν ἐρχόμενο, συχνὰ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο χρόνον, εἶναι τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ γνῶρισμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπεροχῆς — ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸν προορισμὸ του, προετοιμάζεται γιὰ μακρινούς σκοπούς — εἶναι ὅμως ταυτόχρονα καὶ ἡ πιὸ ἀκαταμάχητη πηγὴ φροντίδων καὶ στενοχωριῶν, τὶς ὁποῖες ξυπνάει τὸ ἀβέβαιο μέλλον, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὅμως εἶναι ἀπαλλαγμένα ὅλα τὰ ζῶα (στ. 13 - 19). Ὁ ἄντρας πού εἶχε νὰ θρέψει τὸν ἑαυτό του, τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ μέλλοντα παιδιὰ του, ἀπὸ

πρὶν ἔβλεπε τὸν διαρκῶς αὐξανόμενον μόχθο τῆς ἐργασίας του· ἡ γυναίκα πρόβλεπε τὰ βάσανα, στὰ ὁποῖα ἡ Φύση ἔχει ὑποτάξει τὸ φύλο τῆς, καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ καὶ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ὁ δυνατότερος ἄντρας θὰ τῆς φόρτωνε. Καὶ οἱ δύο, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ κοπιαστικὴ ζωὴ, μὲ τρόμο πρόβλεπαν ἀκόμη στὸ βάθος τῆς εἰκόνας ἐκεῖνο ποὺ βρίσκει ἀναπόφευκτα ὅλα τὰ ζῶα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰ ἀπασχολεῖ, δηλαδὴ τὸ θάνατο, καὶ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸν ἑαυτὸ τους καταλόγιζαν ὡς ἔγκλημα τὴ χρήση τοῦ Λόγου ποὺ εἶχε προκαλέσει σ' αὐτοὺς ὅλα τοῦτα τὰ δεινά. Νὰ ζήσουν στοὺς ἀπογόνους των, ποὺ πιθανὸν νὰ τὰ κατάφερναν καλύτερα, ἢ θὰ μπορούσαν ὡς μέλη μιᾶς οἰκογένειας νὰ ἀνακουφίσουν τὶς στενοχώριες τους, ἦταν ἴσως ἡ μόνη παραμυθητικὴ ἐλπίδα ποὺ τοὺς ἔδινε θάρρος (στ. 16 - 20).

Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο βῆμα ποὺ ἔκανε ὁ Λόγος [ὡς δύναμη] ποὺ ὑψώνει ἐντελῶς τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ζώων, ἦταν ὅτι [ὁ ἄνθρωπος] κατάλαβε (ἂν καὶ μόνο σκοτεινά) πῶς αὐτὸς κυρίως εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Φύσης καὶ κανένα ἀπὸ τὰ ὄντα ποὺ ζοῦν ἀπάνω στὴ γῆ δὲν θὰ μπορούσε νὰ τοῦ διεκδικήσει τοῦτο τὸ πρωτεῖο. Τὴν πρώτη φορὰ ποὺ εἶπε στὸ πρόβατο: τὸ μαλλὶ ποὺ φορεῖς, σοῦ τὸ δωσε ἡ Φύση ὄχι γιὰ σένα ἀλλὰ γιὰ μένα, τοῦ τὸ πῆρε καὶ τὸ φόρεσε (στ. 21), συνειδητοποίησε ἕνα προνόμιο ποὺ τὸ εἶχε ἀπὸ τὴ φύση του ἀπέναντι σ' ὅλα τὰ ζῶα· ἀπὸ δῶ καὶ πέρα πλέον τὰ ἔβλεπε ὄχι σὰν συντρόφους του μέσα στὴ δημιουργία, ἀλλὰ ὡς ἀφημένα στὴ βούλησή του μέσα καὶ ὄργανα γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποῖωνδήποτε προθέσεών του. Ἡ παράστασις αὕτη κλείνει μέσα τῆς (ἂν καὶ σκοτεινά) τὴ σκέψη τῆς ἀντίθεσης: ὅτι ἕνα τέτοιο πράγμα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ εἰπεῖ σὲ κανένα ἄνθρωπο, ἀλλὰ πρέπει [τὸν ἄλλο ἄνθρωπο] νὰ τὸν θεωρεῖ σὰν ἴσο μέτοχο στὰ δῶρα τῆς Φύσης — τοῦτο εἶναι μιὰ μακρινὴ προπαρασκευὴ γιὰ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ὁ Λόγος ὀφείλε νὰ ἐπιβάλλει μελλοντικὰ στὴ βούληση ὡς πρὸς τὶς σχέσεις μὲ τὸν συνάνθρωπο· μιὰ τέτοια προπαρασκευὴ εἶναι γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς κοινωνίας πολὺ περισσότερο ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ συμπάθεια καὶ τὴν ἀγάπη.

Καὶ ἔτσι ἔγινε ὁ ἄνθρωπος ἴσος μὲ ὅλα τὰ ἔλλο-

γα ὄντα, ὁποιοσδήποτε κι' ἂν εἶναι ὁ βαθμὸς τους στὴν ἱεραρχία (III, 22) : δηλαδή κατὰ τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι αὐτοσκοπός, ἀπὸ κάθε ἄλλον σὰν τέτοιος νὰ ἐκτιμᾶται καὶ ἀπὸ κανένα νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ ἄλλους σκοπούς. Ἐδῶ καὶ ὄχι στὸ Λόγο, κατὰ τὴ θεώρησή του ἀπλῶς ὡς ὄργάνου γιὰ τὴν ἱκανοποίηση κάθε λογῆς κλίσεων, θεμελιώνεται ἡ τόσο ἀπεριόριστη ἰσότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἀνώτερα ὄντα πού ἴσως βέβαια νὰ ἔχουν ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ προσόντα τὸ προβάδισμα ἀπέναντί του, κανένα τους ὅμως δὲν ἔχει γιὰ τὸ λόγο τοῦτο τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κοροϊδεύει καὶ νὰ τὸν κυβερνᾷ κατὰ τὴν ἀρέσκειά του. Ἐπομένως τὸ βῆμα τοῦτο συνδέεται συνάμα μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν μητρικὸ κόλπο τῆς Φύσης: μεταβολὴ πού εἶναι βέβαια τιμητική, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ τὸν ἔδιωξε (στ. 23) ἀπὸ τὴν ἀπέριττη καὶ σίγουρη κατάστασι τῆς παιδικῆς πρόνοιας, ὅπως ἀπὸ ἓνα κῆπο, πού προνοοῦσε γι' αὐτὸν χωρὶς τὸν δικό του κόπο, καὶ τὸν ἔσπρωξε πρὸς τὸν μέγαλο κόσμον, ὅπου τὸν περιμένουν τόσες ἔγνοιες, κόποι καὶ ἄγνωστα δεινά. Στὸ μέλλον ὁ μόχθος τῆς ζωῆς θὰ τὸν κάνει συχνὰ νὰ νοσταλγήσει ἓνα παράδεισο, τὸ πλάσμα τῆς φαντασίας του, ὅπου μπορεῖ νὰ ὀνειρεύεται καὶ νὰ χαίρεται τὴν ὑπαρξή του μέσα σὲ ἡσυχὴ ἀδράνεια καὶ σταθερὴν εἰρήνη. Ἀλλ' ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ σ' ἐκείνη τὴ φανταστικὴ ἐστία τῆς εὐδαιμονίας βρίσκεται ὁ Λόγος πού δὲν ἀναπαύεται ποτὲ καὶ πού σπρώχνει τὸν ἄνθρωπον ἀκατανίκητα νὰ ἐξελιξοῦν τις μέσα του βαλμένες ἱκανότητες· αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπιστροφὴ στὴν κατάστασι τῆς ἀγριότητος καὶ τῆς ἀπλοϊκότητος, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν εἶχε βγάλει (στ. 24). Τὸν παρορμᾷ νὰ δέχεται μὲ ὑπομονὴ τὸ μόχθον πού μισεῖ, νὰ τρέχει πίσω ἀπὸ τὰ ψευτοπράματα πού περιφρονεῖ, νὰ λησμονεῖ ἀκόμη καὶ τὸν ἴδιον τὸ θάνατον πού τὸν τρέμει, γιὰ χάρις ὅλων ἐκείνων τῶν μικρῶν πραγμάτων πού γιὰ τὸ χάσιμό τους φοβᾶται ἀκόμη περισσότερο.

Π α ρ α τ ῆ ρ ῆ σ η

Ἀπὸ τὴν ἐκθεσι αὐτῆ τῆς πρώτης ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι : ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν

παράδεισο, πού ὁ Λόγος τὸν ἔχει παραστήσει σὰν πρώτη διαμο-
νὴ τοῦ γένους του, δὲν ὑπῆρξε τίποτ' ἄλλο παρὰ ἢ μετάβαση
ἀπὸ τῆ βαρβαρότητα ἑνὸς ἀπλῶς ζωώδικου πλάσματος στὴν
ἀνθρωπότητα, ἀπὸ τὸ λίκνο τοῦ ἐνστικτοῦ στὴν καθοδήγηση
τοῦ Λόγου, μὲ μιὰ λέξη : ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῆς Φύσης στὴν
κατάσταση τῆς Ἐλευθερίας. Ἄν μὲ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ ὁ ἄνθρω-
πος κέρδισε ἢ ἔχασε, αὐτὸ δὲν μπορεῖ πιά νὰ εἶναι ἀπορία, ἅμα
ἀποβλέπει κανεὶς στὸν προορισμὸ τοῦ γένους του πού ἐγκτεται
ἀποκλειστικὰ στὴν π ρ ὀ ο δ ο πρὸς τὴν τελειότητα, ὅσο λαθε-
μένες κι' ἂν βγῆκαν στὸ τέλος, μέσα στὴ μακρὰ σειρὰ τῶν ἀλ-
λεπάλληλων προσπαθειῶν του, οἱ πρῶτες του ἀπόπειρες νὰ προ-
χωρήσει πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Ὡστόσο ἢ πορεία αὐτὴ, πού γιὰ
τὸ γένος εἶναι μιὰ π ρ ὀ ο δ ο ς ἀπὸ τὸ χειρότερο πρὸς τὸ καλύ-
τερο, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα καὶ γιὰ τὸ ἄτομο. Πρὶν ξυπνήσει
ὁ Λόγος, δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη οὔτε ἐντολὴ οὔτε ἀπαγόρευση, ἐπο-
μένως δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη καμιά παράβαση· ὅταν ὅμως ὁ Λόγος
ἄρχισε τὴ δουλειά του καί, ἀδύνατος καθὼς ἦταν, τὰ ἔβαλε μὲ
τὴ θηριότητα καὶ ὀλόκληρη τὴ δυνάμη της, τότε κατ' ἀνάγκη
γεννήθηκαν δεινὰ καί, τὸ χειρότερο, μὲ τὸν καλλιεργημένο Λόγο,
πάθη, πού ἦσαν ἐντελῶς ξένα στὴν κατάσταση τῆς ἀγνοίας,
ἄρα καὶ τῆς ἀθωότητος. Ἐπομένως τὸ πρῶτο βῆμα πού ἐγινε
ἔξω ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἦταν ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πλευρὰ μιὰ
π τ ὠ σ η · ἀπὸ τὴ φυσικὴ πλευρὰ οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς πτώ-
σης ἦσαν ἕνα πλήθος ἀπὸ ἀγνωστα ὡστότε δεινὰ τῆς ζωῆς, ἄρα
τιμωρία. Ὡστε ἢ ἱστορία τῆς Φύσης ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἀγαθόν,
γιατὶ ἢ Φύση εἶναι τὸ ἔ ρ γ ο τ ο ὕ Θεοῦ· ἢ ἱστορία τῆς
Ἐλευθερίας ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κακόν, γιατὶ ἢ ἐλευθερία εἶ-
ναι ἔ ρ γ ο τ ο ὕ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸ ἄτομο, πού κατὰ
τὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του βλέπει ἀπλῶς μόνο τὸν ἑαυτό του,
μιὰ τέτοια μεταβολὴ ἦταν ἀπώλεια· γιὰ τὴ Φύση, πού ὅ,τι ἀπο-
σκοπεῖ μὲ τὸν ἄνθρωπο τὸ διευθύνει πρὸς τὸ γένος, ἦταν κέρδος.
Ἐπομένως τὸ ἄτομο ἔχει λόγον, ὅλα τὰ δεινὰ πού ὑποφέρει καὶ
κάθε κακὸ πού κάνει, νὰ τὰ προσγράψει στὴ δική του ἐνοχλή,
ταυτόχρονα ὅμως ὡς μέλος τοῦ συνόλου (ἑνὸς γένους) νὰ θαυ-
μάζει καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὴ σοφία καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς Πρόνοιας.
— Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μπορούμε τίς τόσο συχνὰ παρεξηγημένες,

κατὰ τὴν ἐπίφραση ἀντιμαχόμενες μεταξύ τους ἀπόψεις τοῦ J. J. Rousseau νὰ τίς συμβιβάσομε καὶ μὲ τὸν ἑαυτό τους καὶ μὲ τὸν Λόγο. Στὸ σύγγραμμά του γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐπιστημῶν καὶ στὸ ἄλλο γιὰ τὴν ἀνισότητά τῶν ἀνθρώπων δείχνει ὀρθότατα τὴν ἀναπόφευκτη διέ-
νεξη τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὡς εἶδους φυσικοῦ, μέσα στὸ ὁποῖο κάθε ἄτομο πρέπει νὰ πραγματοποιήσῃ ἐντελῶς τὸν προορισμό του· ἀλλὰ στὸν Αἰ-
μίλιο, στὸ Κοινωνικό του Συμβόλαιο καὶ σὲ ἄλλα συγγράμματα προσπαθεῖ ἄλλη μιὰ φορά νὰ λύσῃ τὸ δύσκολο πρόβλημα: πῶς πρέπει νὰ προχωρήσῃ ὁ πολιτισμὸς γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ καταβολές τῆς ἀνθρωπότητας ὡς εἶδους ἠθικοῦ σύμφωνα μὲ τὸν προορισμό της, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ βρίσκειται πιά σὲ διαμάχη ἢ ἀνθρωπότητα ὡς ἠθικὸ εἶδος πρὸς τὸν ἑαυτό της ὡς εἶδος φυσικό. Ἀπὸ τὴν ὁποία διαμάχη (ἀφοῦ ὁ πολιτισμὸς σύμφωνα μὲ τίς ἀληθινές ἀρχές τῆς ἀγωγῆς μας σὲ ἀνθρώπους μαζί καὶ πολίτες ἴσως δὲν ἔχει ἀκόμα καλὰ-καλὰ ἀρχίσει, πολὺ λιγότερο λοιπὸν ἔχει συμπληρωθεῖ) προέρχονται ὅλα τὰ ἀληθινὰ δεινὰ ποὺ συνθλίβουν τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ ὅλα τὰ πάθη ποὺ τὴν ἐξευτελίζουν¹. Οἱ ἐρεθισμοὶ ποὺ

1. Γιὰ νὰ παραθέσω μερικὰ μόνο παραδείγματα αὐτῆς τῆς διαμάχης ἀνάμεσα — ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος — στὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητας νὰ φτάσῃ στὸν ἠθικὸ της προορισμό, καὶ — ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος — στὴν ἀναλλοίωτη ὑπακοή της στοὺς νόμους ποὺ ἔχουν τεθεῖ μέσα στὴ φύση της γιὰ τὴν ἄγρια καὶ ζωώδης κατάσταση, ἀναφέρω τὰ ἑξῆς:

Τὴν ἐποχὴ τῆς ὠριμότητας, δηλ. τῆς ὀρμῆς ὅπως καὶ τῆς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ πολλαπλασιάζῃ τὸ εἶδος του, ἡ Φύση τὴν ἔχει ὀρίσει σταθερὰ στὴν ἡλικία τῶν 16 ἕως 17 χρονῶν πάνω - κάτω: ἡλικία ὅπου ὁ νέος στὴν ἄγρια φυσικὴ κατάσταση γίνεται κατὰ γράμμα ἄντρας, γιὰτὶ τότε ἔχει πιά τὴν ἰκανότητα νὰ συντηρεῖ τὸν ἑαυτό του, νὰ πολλαπλασιάζῃ τὸ εἶδος του καὶ νὰ συντηρεῖ τὰ παιδιὰ μαζί μὲ τὴ γυναίκα του. Τοῦτο τὸ κάνει εὐκολο ἢ ἀπλότητα τῶν ἀναγκῶν [σ' ἐκείνη τὴν κατάσταση]. Ἀντίθετα στὴν πολιτισμένη κατάσταση ἀπαιτοῦνται πολλὰ μέσα βιοπορισμοῦ, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐπιδεξιότητος ὅσο καὶ ὡς πρὸς τοὺς εὐνοϊκοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους, καὶ ἔτσι ἡ ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ἀστικὴ κοινωνία μετατίθεται κατὰ μέσον ὄρο τουλάχιστο 10 χρόνια ἀργότερα. Ἐντούτοις ἡ Φύση δὲν ἄλλαξε τὸ δικὸ της χρονικὸ σημεῖο τῆς ὠριμότητος σύγχρονα μὲ τίς προόδους τῆς κοινωνικῆς ἐκλέπτυνσης, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ πεισματικὰ τὸ νόμο της ποὺ ἔχει κανονι-

στεῖ για τὴ διατήρηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ὡς εἶδους ζῶων. Ἔτσι ὁμως δημιουργεῖται ἓνα ἀναπόφευκτο ρῆγμα στὸν φυσικὸ σκοπὸ ἀπὸ τὰ ἦθη καὶ στὰ ἦθη ἀπὸ τὸν φυσικὸ σκοπὸ. Γιατὶ ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος σὲ ὀρισμένη ἡλικία εἶναι κιόλας ἄντρας, ἐνῶ τότε ὁ ἄστος (=ὁ πολιτισμένος) (ποὺ δὲν παύει ὁμως νὰ εἶναι φυσικὸς ἄνθρωπος) εἶναι μόνον ἔφηβος, ἢ μᾶλλον παιδί· γιατί ἔτσι βέβαια μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε ἐκεῖνον ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἡλικίας του (στὸ ἀστικὸ καθεστῶς) δὲν μπορεῖ νὰ συντηρήσει οὔτε κἀν τὸν ἑαυτό του, πολὺ λιγότερο τὸ εἶδος του, μολονότι ἔχει τὴν ὀρμὴ καὶ τὴν ἰκανότητα, ἄρα καὶ τὴν κλήση τῆς Φύσης νὰ τὸ πολλαπλασιάσει. Ἡ Φύση δὲν ἔχει βέβαια βάλει στὰ ζωντανὰ πλάσματα ἔνστικτα καὶ ἰκανότητες, για νὰ τὶς πολεμοῦν ἐκεῖνα καὶ νὰ τὶς συνθλίβουν. Ἐπομένως ἡ καταβολὴ τους δὲν ἦταν προορισμένη για τὸ πολιτισμένο καθεστῶς, ἀλλὰ μόνον για τὴ διατήρηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ὡς εἶδους ζῶων· τὸ πολιτισμένο καθεστῶς ἔρχεται μαζί τους σὲ ἀναπόφευκτη διαμάχη, καὶ αὐτὴ τὴ διαμάχη μόνον ἓνα τέλειο ἀστικὸ πολίτευμα (ὁ ἔσχατος στόχος τοῦ πολιτισμοῦ) θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἄρει, ἀφοῦ τώρα ὁ χῶρος, ποὺ βρίσκειται ἀνάμεσά τους, συνήθως κατέχεται ἀπὸ πάθη καὶ τὶς συνέπειές τους, τὴν πολυποικίλη ἀνθρώπινη ἀθλιότητα.

Ἄλλο παράδειγμα ποὺ ἀποδείχνει τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασης : ὅτι ἡ Φύση ἔχει θεμελιώσει μέσα μας δύο καταβολές για δύο διαφορετικοὺς σκοπούς, δηλαδή τῆς ἀνθρωπότητας ὡς εἶδους ζῶων καὶ τῆς ἴδιας πάλι ὡς εἶδους ἠθικοῦ, εἶναι τοῦτο : «τέχνη μακρὰ, βίος βραχὺς» τοῦ Ἰπποκράτη. Οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες θὰ μποροῦσαν νὰ προοδέψουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ μία κεφαλὴ, καμωμένη γι' αὐτὲς καὶ φτασμένη στὴν πλήρη ὀριμότητα τῆς κρίσης μὲ ἄσκηση μακρὰ καὶ μὲ ἀποκτημένη γνώση, ἀπ' ὅσο θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ καταφέρουν τοῦτο ἀλλεπάλληλες γενεές σοφῶν, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος μὲ ἀκμαία ἀνδρική δύναμη πνεύματος ζοῦσε ὄλα τὰ χρόνια ποὺ πέφτουν σὲ ὄλες αὐτὲς τὶς γενεές μαζί. Ἀλλὰ ἡ Φύση ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει πάρει τὴν ἀπόφασή της φανερὰ μὲ ἄλλη προοπτικὴ, καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀποψη τῆς προαγωγῆς τῶν ἐπιστημῶν. Γιατὶ τότε ποὺ ἡ εὐτυχέστατη κεφαλὴ βρίσκειται κοντὰ πιά στὶς πιὸ μεγάλες ἀνακαλύψεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ἀπὸ τὴν ἐπιτηδειότητα καὶ τὴν πείρα της, μπαίνουν τὰ γεράματα· ἀμβλύνεται καὶ ἀναγκάζεται ν' ἀφήσει σὲ μιὰ δευτέρη γενεὰ (ποὺ πάλι ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ΑΒΓ καὶ θὰ χρειαστεῖ νὰ κάνει ἄλλη μιὰ φορὰ ὄλο τὸ δρόμο ποὺ ἔχει ἤδη διανυθεῖ) τὸ χρέος νὰ σπρώξει λίγο παραπέρα τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπινου γένους για τὴν πραγματοποίησιν ὀλόκληρου τοῦ προορισμοῦ του ἀκατάπαυτα διακόπτεται καὶ βρίσκειται σὲ συνεχὴ κίνδυνον νὰ ξαναπέσει στὴν παλαιὰ ἀγριότητα· καὶ δὲν παραπονιόταν ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος [ποὺ ἔλεγε] : Κρίμα ποὺ κατανάγκη πεθαίνει κανεῖς τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ καταλαβαίνει πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ζήσει.

Τρίτο παράδειγμα ἂς εἶναι ἡ ἀνισότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων,

προκαλοῦν τὰ πάθη καὶ πού γιὰ τοῦτο τοὺς θεωροῦμε ἔνοχους, καθ' ἑαυτοὺς καὶ ὡς φυσικὲς καταβολές εἶναι σκόπιμοι· ἀλλὰ οἱ καταβολές αὐτές, ἐπειδὴ εἶχαν προσδιοριστεῖ γιὰ τὴν ἀπλή φυσικὴ κατάσταση, μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ ἀνακόπτονται καὶ ἀνακόπτουν καὶ αὐτὸ τὸν ἴδιο, ἕως ὅτου ἡ τέλεια Τέχνη ξαναγίνει Φύση — πράγμα πού εἶναι ὁ ἔσχατος στόχος τοῦ ἠθικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Κατακλείδα τῆς ἱστορίας

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης περιόδου ἦταν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πέρασε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς εὐκολίας καὶ τῆς εἰρήνης στὸ στάδιο τῆς ἐργασίας καὶ τῆς διένεξης, πού εἶναι τὸ προοίμιο τῆς ἔνωσης μέσα στὴν κοινωνία. Ἐδῶ πρέπει νὰ κάνομε πάλι ἓνα μεγάλο πήδημα καὶ νὰ τὸν θεωρήσομε μεμιᾶς κάτοχο ἡμερωμένων ζώων καὶ τῶν φυτειῶν πού ὁ ἴδιος μποροῦσε γιὰ τὴ διατροφή του νὰ τὶς πολλαπλασιάζει μὲ σπορὰ ἢ φύτεμα (IV,2), μὲ ὅλο πού ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄγρια ζωὴ τοῦ κυνηγοῦ στὴν πρώτη κατάσταση [τὴν ποιμενικὴ] καὶ ἀπὸ τὴν ἀβέβαιη ἐκσκαφή τῶν ριζῶν ἢ συλλογὴ τῶν καρπῶν στὴ δεύτερη [τὴ γεωργικὴ] θὰ ἔγινε ἀρκετὰ ἀργά. Ἐδῶ ἀσφαλῶς θὰ ἄρχισε ἡ διένεξη μεταξὺ ἀνθρώπων πού ἕως τότε ζοῦσαν εἰρηνικὰ ὁ ἓνας κοντὰ στὸν

καὶ μάλιστα ὄχι ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ χαρίσματα ἢ τὰ ἀγαθὰ τῆς τύχης, ἀλλὰ γενικὰ ὡς πρὸς τὸ ἀνθρώπινο Δίκαιο — ἀνισότητα γιὰ τὴν ὁποία μὲ πολλὴν ἀλήθεια διαμαρτύρεται ὁ Rousseau, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὸν πολιτισμό, ἐνόσω αὐτὸς προχωρεῖ χωρὶς πρόγραμμα (πράγμα πού ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα εἶναι ἐπίσης ἀναπόφευκτο) καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἀσφαλῶς δὲν εἶχε προορίσει τὸν ἄνθρωπο ἢ Φύση· ἀφοῦ τοῦ ἔδωσε ἐλευθερίαν καὶ Λόγον, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία μὲ τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι νὰ περιορίζεται παρὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ δικὴ τῆς γενικὴ, καὶ μάλιστα ἐξωτερικὴ νομοτέλεια, πού ὀνομάζεται ἀστικὸ Δίκαιο. Ὁ ἄνθρωπος ὄφειλε νὰ προσπαθῆσει ὁ ἴδιος νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τῶν φυσικῶν του καταβολῶν, ὑψωνόμενος ὅμως πάνω ἀπ' αὐτές ἔπρεπε νὰ προσέχει νὰ μὴ συγκρουστεῖ μαζί τους· ἀλλὰ μιὰ τέτοιαν ἐπιτηδειότητα μόνο ἀργὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς μάταιες ἀπόπειρες μπορεῖ νὰ περιμένει — στὸ μεταξὺ χρονικὸ διάστημα ἡ ἀνθρωπότητα στενάζει κάτω ἀπὸ τὰ δεινὰ πού ἡ ἴδια ἀπὸ ἀπειρία σωριάζει ἀπάνω τῆς.

ἄλλο, μὲ συνέπεια τὸν ἀποχωρισμὸ ἐκείνων ποὺ εἶχαν διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς καὶ τῆ διασπορά τους ἀπάνω στὴ γῆ. Ὁ ποιμενικὸς βίος δὲν εἶναι μόνο εὐκόλος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συνάμα καὶ τὴν καλύτερη ἐξασφάλιση τῶν μέσων τῆς ζωῆς, γιατί σὲ ἔδαφος ἀπέραντα ἀκατοίκητο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη βοσκῆς. Ἀντίθετα ἡ γεωργία ἢ ἡ δεντροκαλλιέργεια εἶναι πολὺ κοπιαστική, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀστάθεια τοῦ καιροῦ, εἶναι ἐπομένως ἀβέβαιη, ἀπαιτεῖ μόνιμη κατοικία, ἰδιοκτησία τοῦ ἐδάφους καὶ ἐπαρκῆ δύναμη νὰ τὸ ὑπερασπίζεται κανεὶς [ἀπέναντι στὶς ἐπιδρομὲς τῶν γειτόνων]· ὁ ποιμένας ὅμως μισεῖ αὐτὴ τὴν ἰδιοκτησία, ποὺ περιορίζει τὴν ἐλευθερία τῆς βοσκῆς. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο, ὁ γεωργὸς φαίνεται ὅτι θὰ μακάριζε τὸν ποιμένα ὡς πρὸς τὸ εὐνοημένον ἀπὸ τὸν οὐρανὸ (στ. 4)· στὴν πράξη ὅμως ὁ ποιμένας τοῦ ἦταν μεγάλο βᾶρος, ἐνόσω ἔμενε γείτονας του· γιατί τὸ ζῶο ποὺ βόσκει δὲν λυπᾶται τίς φυτεῖες του. Καὶ ἐπειδὴ γιὰ τὸν ποιμένα εἶναι εὐκόλο, ἔπειτα ἀπὸ τὴ ζημιὰ ποὺ ἔκανε, ν' ἀπομακρυνθεῖ μὲ τὸ ποίμνιό του καὶ ν' ἀποφύγει κάθε ἀποζημίωση, γιατί δὲν ἀφήνει τίποτα πίσω του, ποὺ νὰ μὴ τὸ βρεῖ πάλι στὴν ἴδια καλὴ κατάσταση ὅπως τὸ ἄφησε [μὲ τὴν παρέμβαση ἐκείνων ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὸν τιμωρήσουν γιὰ τὴ ζημιὰ ποὺ τοὺς ἔκανε] — ἀσφαλῶς ὁ γεωργὸς θὰ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ μεταχειριστεῖ βία ἀπέναντι σὲ τέτοιες ζημιές, ποὺ ὁ ἄλλος δὲν τίς θεωροῦσε ἀθέμιτες, καὶ (ἐπειδὴ ἡ ἀφορμὴ γιὰ προστριβές δὲν μποροῦσε ποτὲ νὰ σταματήσει ἐντελῶς) ἐφόσον δὲν ἤθελε νὰ χάνει τοὺς καρποὺς τοῦ μακροῦ μόχθου του, τελικὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὅσο ἦταν δυνατὸν περισσότερο ἀπὸ 'κείνους ποὺ ζοῦσαν βίο ποιμενικό. Αὐτὸς ὁ χωρισμὸς ἀποτελεῖ τὴν τρίτη ἐποχή.

Ἐνας χῶρος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ φύτευση (κυρίως μὲ δέντρα) ἐξαρτᾶται ἡ συντήρηση τῶν ἀνθρώπων, ἀπαιτεῖ μόνιμες κατοικίες· καὶ ἡ ἄμυνα ἀπέναντι σὲ κάθε λογῆς ἐπιδρομὲς χρειάζεται πλῆθος ἀνθρώπων ἀλληλοβοηθούμενων. Ἐπομένως μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ζωῆς οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦσαν πιά νὰ ζοῦν σκορπισμένοι κατὰ οἰκογένειες, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ συμμαζευτοῦν καὶ νὰ ἰδρῦσουν χωριά (ποὺ κακῶς ὀνομάζονται πὸ λεις), γιὰ νὰ προστατεύουν τὴν περιουσία τους ἀπέναντι σὲ

ἄγριους κυνηγούς ἢ σὲ ὄρδεις νομάδων ποιμένων. Τὰ πρῶτα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, πού ἢ προμήθειά τους ἀπαιτεῖ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς (στ. 20), τώρα μποροῦσαν νὰ ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους. Ἀπ' αὐτὸ γεννήθηκε κατ' ἀνάγκη πολιτισμὸς καὶ ἐγένε ἡ ἀρχὴ τῆς τέχνης, τῆς τεμπελιᾶς ὅπως καὶ τῆς ἐπιμέλειας (στ. 21,22)· καὶ τὸ σπουδαιότερο, μπῆκαν ἐπίσης τότε κάποιες βάσεις πολιτεύματος καὶ δημόσιας δικαιοσύνης, στὴν ἀρχὴ βέβαια μόνο γιὰ περιπτώσεις μεγάλων βιαιοπραγιῶν, πού ἢ τιμωρία τους ἀπὸ ἄνω καὶ πέρα ἀνατέθηκε ὄχι πιά σὲ μονωμένα άτομα, ὅπως στὴν ἄγρια κατάσταση, ἀλλὰ σὲ μιὰ νόμιμη ἐξουσία πού κρατοῦσε τὸ σύνολο συμπαγές, δηλαδή σ' ἓνα εἶδος κυβέρνησης, πού πράξεις βίας ἀπάνω της δὲν χωροῦσαν (στ. 23, 24). — Ἀπ' αὐτὴ τὴν πρώτη καὶ πρωτόγονη καταβολὴ μπόρεσαν σιγά-σιγὰ νὰ ἐξελιχτοῦν βαθμηδὸν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες τέχνες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες σπουδαιότατη εἶναι ἡ τέχνη τῆς κοινωνικότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἀσφάλειας, καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος μπόρεσε νὰ πολλαπλασιαστεῖ καὶ ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ σημεῖο νὰ διασπαρεῖ παντοῦ, σὰν μελίσσι, μὲ ἐξαποστολὴ διαμορφωμένων ἤδη ἀποικιστῶν. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἄρχισε ἐπίσης καὶ μεγάλωσε ὅλο καὶ περισσότερο ἢ ἀνισότητα μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, αὐτὴ ἢ πλούσια πηγὴ πολλῶν κακῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε καλοῦ.

Ὅσο ὅμως ἀκόμη οἱ νομαδικοὶ ποιμενικοὶ λαοί, πού μόνο τὸ Θεὸ ἀναγνωρίζουν γιὰ κύριό τους, τριγύριζαν τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων καὶ τοὺς γεωργούς, πού κύριο ἔχουν ἓναν ἄνθρωπο (τὸν ἀρχηγὸ) (VI, 4)¹, καὶ σὰν ἄσπονδοὶ ἐχθροὶ κάθε ιδιοκτησίας τῆς γῆς τοὺς ἐχθρεύονταν καὶ πάλι μισοῦνταν ἀπ' αὐτούς, ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς δύο παρατάξεις συνεχῆς πόλεμος, τουλάχιστον

1. Οἱ Ἄραβες Μπεντουβίνοι ὀνομάζουν ἀκόμα τὸν ἑαυτὸ τους παιδιὰ ἑνὸς ἄλλοτε Σειχη, τοῦ ἰδρυτῆ τῆς φυλῆς τους (π.χ. Μπενὶ Χαλέντ κ.τ.τ.). Αὐτὸς δὲν εἶναι καθόλου κύριός τους καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκει βία ἀπάνω τους κατὰ τὴν ἀρέσκειά του. Γιατὶ σὲ ἓνα ποιμενικὸ λαό, ὅπου κανένας δὲν ἔχει ἐγγεῖα ιδιοκτησία, πού θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ τὴν ἐγκαταλείψει, κάθε οἰκογένεια, πού δὲν εἶναι κανοποιημένη ἀπὸ τὴ φυλὴ της, πολὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπ' αὐτὴν γιὰ νὰ δυναμώσει μιὰν ἄλλη.

χιστον ἀκατάπαυτος κίνδυνος πολέμου, καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς οἱ λαοὶ μπορούσαν τουλάχιστο στὸ ἐσωτερικὸ [τῆς χώρας τους] ν' ἀπολαύουν τὸ ἀνεκτίμητο ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας — (γιατὶ ὁ κίνδυνος τοῦ πολέμου εἶναι καὶ σήμερ' ἀκόμη τὸ μόνον μέσον πού μετριάζει τὸν δεσποτισμὸ: ἐπειδὴ πλοῦτος μὲν ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ εἶναι ἰσχυρὸ ἓνα κράτος, χωρὶς ὅμως ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει οἰκονομικὴ ζωὴ πού θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ πλοῦτο· σὲ φτωχοὺς λαοὺς θὰ βροῦμε στὴ θέση τούτου μεγάλη συμμετοχὴ τοῦ πλήθους στὴ διατήρησι τῆς κοινότητος, πού πάλι δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μόνον ἐὰν ὁ λαὸς αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερο μέσα στὴν κοινότητα).— Ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ ἢ περισσὴ πολυτέλεια τῶν κατοίκων τῶν πόλεων, ἰδίως ἢ τέχνη («νὰ ἀρέσουν»), μὲ τὴν ὁποία οἱ ὠραῖες τῶν πόλεων ἐπισκίαζαν τὰ ρυπαρὰ γύναια τῶν ἐρήμων, κατανάγκη ἔγινε τὸ δόλωμα σ' ἐκείνους τοὺς ποιμένες (στ. 2) γιὰ νὰ συνδεθοῦν μαζί τους καὶ νὰ παρασυρθοῦν στὴν στίλβουσαν ἀθλιότητα τῶν πόλεων. Μὲ τὴ συγχώνευση δύο κατὰ τᾶλλα ἐχθρικῶν μεταξὺ τους πληθυσμῶν, μαζί μὲ τὸ τέλος κάθε κίνδυνου πολέμου [ἦρθε] ταυτόχρονα καὶ τὸ τέλος κάθε ἐλευθερίας, ἐπομένως ὁ δεσποτισμὸς κραταιῶν τυράννων ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀνακατώθηκε (ἄψυχος καθὼς ἦταν, στὰ πρῶτα μὲν βήματα τοῦ πολιτισμοῦ, ὄλβος μέσα στὴν εἰδεχθέστερη δουλεία) μὲ ὅλα τὰ πάθη τῆς ἀγρίας καταστασεως, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔβγαλε ἀκατανίκητα τὸ ἀνθρώπινο γένος ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο τὸν σχεδιασμένον ἀπὸ τὴ Φύση γιὰ τὴν τέλεια ἀνάπτυξη τῶν καταβολῶν του πρὸς τὸ καλόν· καὶ ἔτσι ἓνα γένος, προορισμένον νὰ κυριαρχήσῃ τῆς γῆς καὶ ὄχι νὰ ἔχει κτηνώδεις ἀπολαύσεις καὶ δουρικὰ νὰ ὑπηρετεῖ, τὸ ἔκανε ἀνάξιον τῆς ὑπαρξῆς του (στ.17).

Τελικὴ Παρατήρησι

Ὁ ἄνθρωπος πού στοχάζεται αἰσθάνεται μιὰ στενοχώρια πού μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀκόμη καὶ ἠθικὴ διαφθορά, πού εἶναι ὅμως ἀγνωστη στὸν ἀστόχαστον ἄνθρωπον: δηλαδὴ δυσἀρέσκεια μὲ τὴν Πρόνοιαν πού κυβερνᾷ τὴν πορεία τοῦ κόσμου στὸ σύνολόν του, ἅμα ἀναμετράει τὰ δεινὰ πού πιέζουν τὸ ἀνθρώπινο γένος τόσο πολὺ καὶ (καθὼς φαίνεται) δίχως ἐλπίδα [νὰ ἐξαλειφθοῦν]. Εἶναι ὅμως παραπολὺ σπουδαῖον νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι

μὲ τὴν Πρόνοια (μὲ ὅλο πού γιὰ μᾶς ἔχει ἀπάνω στὸν γήινο κόσμον μας χαράζει ἓνα τόσο βασανιστικὸ δρόμο) : ἐνμέρει γιὰ νὰ μὴ χάνομε τὸ θάρρος μας ἀκόμη καὶ μέσα στὰ βάσανα, καὶ ἐνμέρει γιὰ νὰ μὴ βγάζομε ἀπὸ τὴ μέση τὴ δική μας ἐνοχή, πού ἴσως νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ αἰτία ὅλων αὐτῶν τῶν δεινῶν, μεταθέτοντας τὴν εὐθύνη γι' αὐτὰ στοὺς ὤμους τῆς Μοίρας, κ' ἔτσι νὰ μὴν προσπαθοῦμε νὰ τὰ ἐξαλείψομε μὲ τὴν αὐτοβελτίωση.

Πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσομε : ὅτι τὰ πιὸ μεγάλα δεινὰ πού πιέζουν τοὺς πολιτισμένους λαοὺς μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὸν π ὅ λ ε μ ο καὶ μάλιστα ὄχι τόσο ἀπὸ 'κεῖνον πού γίνεται ἢ ἔχει γίνει, ὅσο ἀπὸ τὸν μὴ ἐλαττωμένο, ἀλλὰ ἀδιάκοπα αὐξανόμενο ἐ ξ ο π λ ι σ μ ὸ γιὰ 'κεῖνον πού πρόκειται νὰ γίνει. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ κινητοποιοῦνται ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους, ὅλοι οἱ καρποὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, πού θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἓνα μεγαλύτερο ἀκόμη πολιτισμό· στὴν ἐλευθερία γίνονται σὲ τόσοι πολλοὺς τόπους ἰσχυρὰ ρήγματα καὶ ἡ μητρικὴ φροντίδα τοῦ κράτους γιὰ τὰ καθέκαστα μέλη του μετατρέπεται σὲ ἀνοικτίρμονα σκληρότητα ἀπαιτήσεων πού δικαιολογοῦνται μὲ τὴν ἀπειλὴ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Θὰ εἶχαμε ὅμως ἄραγε φτάσει σ' αὐτὸ τὸν πολιτισμό, θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ ὁ στενὸς σύνδεσμος τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὴν ἀμοιβαία προσπάθεια γιὰ τὴν προαγωγή τῆς εὐημερίας τους, θὰ εἶχε φτάσει [σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο] ὁ πληθυσμός, ἀκόμη καὶ ἡ ἐλευθερία σ' αὐτὸ τὸ βαθμὸ πού, ἔστω καὶ ὑπὸ πολὺ περιοριστικούς νόμους, μᾶς μένει ἀκόμη, ἐὰν ἐκεῖνος ὁ πάντοτε ἀπειλητικὸς πόλεμος δὲν ἀνάγκαζε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἡγεμόνες τῶν κρατῶν νὰ δείξουν αὐτὸν τὸ σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀ ν θ ρ ω π ὀ τ η τ α ; Κοιτάξετε τὴν Κίνα πού χάρη στὴ γεωγραφικὴ τῆς θέση μπορεῖ ἴσως νὰ φοβᾶται μιὰν ἀπρόβλεπτη ἐπιδρομὴ, ἀλλὰ κανένα ἰσχυρὸ ἐχθρό, καὶ ὅπου γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχει ἐξαλειφθεῖ κάθε ἔχνος ἐλευθερίας. — Στὴ βαθμίδα λοιπὸν τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου στέκεται ἀκόμη τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὁ πόλεμος εἶναι τὸ ἀπαραίτητο μέσον τῆς προόδου τοῦ πολιτισμοῦ· καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ ἓναν ἀποτελειωμένο πολιτισμὸ (Θεὸς ξέρει πότε) θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπολαύσομε μιὰ διαρκὴ εἰρήνη· αὐτὸς μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν ἐξασφαλίσει. "Ὡστε, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, εἴμαστε τὸ δίχως ἄλλο ὀφειλέτες στὰ δεινὰ γιὰ τὰ ὁποῖα τόσο πικρὰ πα-

ραπονιούμαστε· και ἔχει ἐντελῶς δίκιο ἡ Ἁγία Γραφή τῆ συγ-
χώνευση τῶν λαῶν σὲ μία κοινωνία και τὴν τέλεια ἀπαλλαγὴ τῆς
ἀπὸ κινδύνους ἐξωτερικούς, μιὰ και τότε μόλις εἶχε ἀρχίσει ὁ
πολιτισμὸς τους, νὰ τῆ θεωρεῖ ἐμπόδιο γιὰ ἕναν ἀνώτερο πολιτι-
σμὸ και ξεπεσμὸ σὲ ἀθεράπευτη διαφθορά.

Ἡ δεύτερη δυσἀρεσκεία τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέ-
ρεται στὴ διάταξη τῆς Φύσης σχετικὰ μὲ τὸ βραχὺ χρονι-
κὸ διάστημα τῆς ζωῆς. Πρέπει ὡστόσο ἄσχημα νὰ κα-
ταλαβαίνει κανεὶς πῶς νὰ ἐκτιμᾷ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ἂν μπορεῖ
ἀκόμα νὰ ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ἡ ζωὴ μακρύτερη ἀπ' ὅσο πραγματι-
κὰ διαρκεῖ· γιὰ τὸ τοῦτο θὰ ἦταν μόνο ἡ παράταση ἑνὸς παιχνι-
διοῦ ποὺ ἀντιμετωπίζει διαρκῶς ἀτελείωτα βᾶσανα. Ἴσως νὰ
βρίσκει κανεὶς πολὺ φυσικὸ μιὰ παιδιάστικη κρίση νὰ φοβᾶται
τὸ θάνατο χωρὶς ν' ἀγαπάει τὴ ζωὴ και, ἐνῶ τῆς εἶναι δύσκολο
νὰ ζεῖ τὴν κάθε ἡμέρα μὲ ὑποφερτὴν εὐχαρίστηση, ποτὲ νὰ μὴ
τῆς εἶναι οἱ ἡμέρες ἀρκετές, γιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ τὸ μαρ-
τύριο. Ὅταν ὅμως σκεφεῖ πόσες ἔγνοιες μᾶς βασανίζουν στὴν
ἐξεύρεση τῶν μέσων γιὰ νὰ βγάλουμε πέρα μιὰ τόσο σύντομη ζωὴ,
πόση ἀδικία γίνεται μὲ τὴν ἐλπίδα μιᾶς μελλοντικῆς, ἂν και τόσο
λίγο διαρκούσας ἀπόλαυσης, τότε πρέπει λογικὰ νὰ πιστέψει: ὅ-
τι ἂν οἱ ἀνθρωποὶ μποροῦσαν νὰ ἔχουν μπροστὰ τους μιὰ διάρ-
κεια ζωῆς 800 και πλέον χρόνων, δὲν θὰ ἦταν οὔτε καν γιὰ τὴ
ζωὴ του πιά σίγουρος ὁ πατέρας ἀπὸ τὸ παιδί του, ὁ ἕνας ἀδελφὸς
ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἢ ἕνας φίλος κοντὰ στὸν ἄλλο, και ὅτι τὰ πάθη ἑ-
νὸς τόσο μακρόζωου ἀνθρώπινου γένους θὰ ἔφταναν κατανάγκη
σὲ τέτοιο ὕψος, ὥστε [οἱ ἀνθρωποὶ] δὲν θὰ ἦσαν ἀξιοὶ κανενὸς
καλύτερου πεπρωμένου παρά νὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὴ γῆ μὲ ἕ-
να γενικὸ κατακλυσμὸ (στ. 12, 13).

Ἡ τρίτη ἐπιθυμία, ἢ μᾶλλον ἡ κενὴ νοσταλγία (γιὰ τὴ
ἔχομε τὴ συνείδηση ὅτι ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ
ποὺ ἐπιθυμοῦμε) εἶναι τὸ ἴνδαγμα τοῦ ἐγκωμιαζόμενου ἀπὸ τοὺς
ποιητὲς χρυσοῦ αἰῶνα: ὅπου θὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ ὅλες
τίς φανταστικὲς ἀνάγκες ποὺ μᾶς φορτώνει ἡ τρυφή, ὅπου θὰ ἀρ-
κούμαστε μὲ τίς ἀπλὲς ἀπαιτήσεις τῆς Φύσης, ὅλοι οἱ ἀνθρωποὶ
θὰ εἶναι ἴσοι, θὰ βασιλεύει ἀνάμεσά τους μιὰ διαρκῆς εἰρήνη, μὲ
ἕνα λόγο: θὰ ἀπολαύομε καθαρὰ μιὰ ξένοιαστη ζωὴ μέσα σὲ

ὄνειροπολήματα ὀκνηρίας ἢ παιδιάστικα παιχνίδια — νοσταλγία πού κάνει τόσο θελκτικούς τοὺς Ροβινσῶνες καὶ τὰ ταξίδια πρὸς τὰ νησιά τῶν νότιων θαλασσῶν, ἀλλὰ γενικὰ ἀποδείχνει τὸν κόρο πού αἰσθάνεται στὴν πολιτισμένη ζωὴ ὁ στοχαστικὸς ἄνθρωπος, ὅταν ἀναζητεῖ τὴν ἀξία τῆς ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν ἀ π ὅ λ α υ σ η καὶ προβάλλει τὸ ἀντίβαρο τῆς ὀκνηρίας, ἅμα ὁ Λόγος τοῦ θυμίζει νὰ δώσει μὲ π ρ ὶ ἄ ξ ε ι ς ἀξία στὴ ζωὴ. Ἡ μηδαμινότητα αὐτοῦ τοῦ πόθου ἐπιστροφῆς σ' ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τῆς ἀπλοϊκότητος καὶ τῆς ἀθωότητος δείχνεται ἀρκετά, ὅταν κανεὶς διδάχτεῖ μὲ τὴν παραπάνω ἔκθεση τῆς ἀρχέγονης κατάστασης : ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ σ' αὐτὴ, γιὰ τὸ λόγο ὅτι δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ· ἀκόμη λιγότερο εἶναι διατεθειμένος νὰ ξαναγουρίσει κάποτε σ' αὐτὴν· ὥστε τὴ σημερινὴν κατάσταση τῶν βασάνων πρέπει πάντα νὰ τὴν καταλογίζει στὸν ἑαυτό του καὶ στὴ δική του ἐκλογή.

Μιὰ τέτοια λοιπὸν ἔκθεση τῆς ἱστορίας του εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀξιέπαινη καὶ χρήσιμη γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν καλύτερή του, ἀφοῦ τοῦ δείχνει : ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποδώσει στὴν Πρόνοια καμιάν εὐθύνη γιὰ τὰ δεινὰ πού τὸν πιέζουν· ὅτι ἀκόμη τὴ δική του ἐκτροπὴ δὲν εἶναι δικαιολογημένος νὰ τὴ θεωρήσει ἀρχέγονο ἔγκλημα τῶν προπατόρων του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τάχα ἔχει γίνει κληρονομικὴ στὶς ἐπόμενες γενεές μιὰ τάση πρὸς ὅμοια ἀμαρτήματα (γιατὶ ἐκούσιες πράξεις δὲν μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν τίποτα τὸ κληρονομούμενο)· ἀλλὰ ὅτι πρέπει αὐτὸ πού ἔγινε ἀπὸ 'κείνους, μὲ πλήρη δικαιώματα, νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι πράχτηκε ἀπ' αὐτὸ τὸν ἴδιο, καὶ τὴν ἐνοχὴ γιὰ ὅλα τὰ δεινὰ πού προῆλθαν ἀπὸ τὴν κακὴ χρῆση τοῦ Λόγου του, νὰ τὴν προσγράψει καθολοκληρίαν στὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ πολὺ καλὰ μπορεῖ νὰ κάνει μέσα του συνειδητὸ ὅτι στὶς ἴδιες περιστάσεις θὰ φερνότανε ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ πρώτη χρῆση τοῦ Λόγου, πού θὰ εἶχε κάνει, θὰ ἦταν νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ κακῶς (ἀκόμη καὶ ἐναντίον τοῦ πνεύματος τῆς Φύσης). Τὰ καθ'αυτὸ φυσικὰ δεινὰ, ἂν ἡ θέση αὐτὴ εἶναι δικαιολογημένη γιὰ τὰ ἠθικά, στὸν ἀμφίπλευρο λογαριασμὸ ἀπαιτήσεων καὶ ὑποχρεώσεων, δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν ὑπόλοιπο ὠφέλιμο γιὰ μᾶς.

Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα μιᾶς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία γραμμμένης

παλαιότατης ιστορίας τῶν ἀνθρώπων : νὰ εἶμαστε εὐχαριστημένοι
μὲ τὴν Πρόνοια καὶ μὲ τὴ γενικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμά-
των, πὺ δὲν προχωρεῖ πρὸς τὸ κακὸ μὲ ἀφετηρία τὸ καλὸ, ἀλ-
λὰ ἐξελίσσεται βαθμιαῖα ἀπὸ τὸ χειρότερο πρὸς τὸ καλύτερο·
σ' αὐτὴ τὴν πρόοδο ὁ καθένας μας στὴ θέση του ἔχει κληθεῖ
ἀπὸ τὴ Φύση νὰ συνεισφέρει ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του.*

* Ἡ μετάφραση αὐτὴ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΕΙΑ
ΚΑΙ ΖΩΗ. τεύχη Μαΐου καὶ Ἰουνίου - Ἰουλίου 1961.

4. ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ: ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΖΟΜΑΙ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ *

“Όσο ψηλά και ἂν τοποθετοῦμε τὶς ἔννοιές μας, ἀκόμη καὶ ὅταν γιὰ νὰ ἐπιτύχομε κάνομε ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἀφαίρεση τῆς αἰσθητότητας, πάντοτε βρίσκονται ἀπάνω τους κρεμασμένες παραστάσεις εἰκονικές, πού κύριος προορισμός τους εἶναι τὶς ἔννοιες αὐτές, πού κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, νὰ τὶς κάνουν κατάλληλες γιὰ χρῆση ἐμπειρική. Γιατὶ πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε στὶς ἔννοιές μας νόημα καὶ σημασία, ἐὰν δὲν ἔμπαινε ἀπὸ κάτω τους μιὰ ὁποιαδήποτε ἐποπτεία (πού, στὰ τελευταῖα, πρέπει νὰ εἶναι πάντα ἓνα παράδειγμα ἀπὸ μιὰ κάποια δυνατὴ ἐμπειρία); Κατὰ ταῦτα, ἐὰν ἀπ’ αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ἐπιχείρηση τοῦ νοῦ παραμερίσομε τὴν ἀνάμειξη τῆς εἰκόνας, πρῶτα τῆς τυχαίας ἀντίληψης μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἔπειτα καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν καθαρὴ αἰσθητὴ ἐποπτεία γενικά, θὰ μείνει ὡς κατάλοιπο ἐκείνη ἢ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, πού τὸ πλάτος της ἔχει τώρα ἐπεκταθεῖ, καὶ περιέχει ἓνα κανόνα τῆς σκέψης γενικά. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἔχει δημιουργηθεῖ ἢ ἴδια ἢ γενικὴ Λογικὴ καὶ κάμποσες εὐριστικὲς μέθοδοι γιὰ τὴ σκέψη βρίσκονται ἴσως ἀκόμη κρυμμένες μέσα στὴν ἐμπειρική χρῆση τῆς διανοίας μας καὶ τοῦ Λόγου, πού ἂν ξέραμε νὰ τὶς συναγάγομε προσεκτικὰ ἀπὸ ἑκείνη τὴν ἐμπειρία, θὰ μπορούσαν ἀσφαλῶς νὰ πλουτίσουν τὴ φιλοσοφία μὲ κάμποσους ὠφέλιμους κανόνες, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἀφηρημένη σκέψη.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἡ βασικὴ ἀρχή, πού ρητὰ τὴν παραδέχτηκε ὁ ἀείμνηστος M e n d e l s s o h n, καθόσο γνωρίζω, μόνο

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχος Ὀκτωβρ. 1786.

στά τελευταία του συγγράμματα (στὶς «Morgenstunden»,¹ σ. 164 - 165 καὶ στὴν ἐπιστολὴ «Πρὸς τοὺς φίλους τοῦ Lessing»,² σ. 33 καὶ 67). δηλαδὴ ὁ κανόνας τῆς ἀναγκαιότητας, στὴ φιλοσοφικῇ (spekulativen) χρῆση τοῦ Λόγου (πρὸς τὴν ὁποία ἄλλωστε, ὅταν ἀποβλέπει στὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, ὁ ἴδιος εἶχε πολὺ μεγάλη ἐμπιστοσύνη, ἀκόμη καὶ ἕως τὴν προφάνεια τῆς ἀπόδειξης), νὰ προσανατολίξεται κανεὶς μὲ ἓνα ὀρισμένο ὀδηγητικὸ μέσον, πού τὸ ὀνόμαζε ἄλλοτε κοινὴν αἴσθησιν («Morgenstunden»), ἄλλοτε ὑγιῆ Λόγο, καὶ ἄλλοτε ἀπλὸ ἀνθρώπινον νοῦ («Πρὸς τοὺς φίλους τοῦ Lessing»). Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ διανοηθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ὁμολογία ὄχι μόνον θὰ γινόταν τόσο ἐπιζήμια στὴν προσοντοῦχο γνώμη του γιὰ τὴ δύναμη τῆς φιλοσοφικῆς χρήσης τοῦ Λόγου στὰ θέματα τῆς Θεολογίας (πράγμα πού ὄντως ἦταν ἀναπόφευκτο). ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ κοινὸς ὑγιῆς Λόγος, μὲ τὴ διαφορούμενη σημασία πού ἄφηνε νὰ πάρει ἡ ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἰκανότητας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ Φιλοσοφία, θὰ ἔμπαινε στὸν κίνδυνον νὰ χρησιμεύει ὡς βασικὴ ἀρχὴ τῆς φαντασιοπληξίας καὶ τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ ἐκθρονισμοῦ τοῦ Λόγου; Καὶ ὅμως ἐγίνε τοῦτο στὴ διένεξη μεταξὺ Mendelssohn καὶ Jacobi³, ἰδίως μὲ τὰ ὄχι ἀσήμαντα συμπεράσματα τοῦ προικισμένου μὲ ὀξύνοια συγγραφέα τῶν «Resultate»⁴. ἐγὼ πάντως δὲν θέλω ν' ἀποδώσω σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο τὴν πρόθεσιν νὰ εἰσαγάγει μιὰ τόσο ἐπιζήμια νοοτροπία, ἀλλὰ τὸ ἐγχείρημα τοῦ τελευταίου τὸ

1. (Ἰπὸ σ. τοῦ Μεταφρ.) «Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes», 1 Th., Berlin 1785.

2. (Ἰπὸ σ. τοῦ Μεταφρ.) «An die Freunde Lessings. Ein Anhang zu Herrn Jacobi's Briefwechsel über die Lehre des Spinoza» Berlin 1786.

3. (Ἰπὸ σ. τοῦ Μεταφρ). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Lessing πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Spinoza.

4. (Ἰπὸ σ. τοῦ Συγγρ.) Jacobi «Briefe über die Lehre des Spinoza». Breslau 1785.— «Jacobi wider Mendelssohns : Beschuldigung betreffend die Briefe über die Lehre des Spinoza» Leipzig 1786. — «Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen» Leipzig 1786. [Συγγραφέας τοῦ τελευταίου εἶναι ὁ φίλος τοῦ Jacobi : Thomas Wizemann].

βλέπω μάλλον σάν «ἐπιχείρημα κατ' ἄνθρωπον», πού βέβαια ἔχει κανείς τὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζεται ἀπλῶς γιὰ τὴν ἄμυνά του, γιὰ νὰ ἐπωφελεῖται, εἰς βάρος τοῦ ἀντιπάλου του, ἀπὸ τὴ γυμνότητα πού ὁ ἴδιος προσφέρει. Ἐξάλλου θὰ δείξω ὅτι στὴν πραγματικότητα μόνον ὁ Λόγος, ὄχι μιὰ δῆθεν ἀπόκρυφη αἴσθησις τῆς ἀλήθειας, καμιὰ ἐξάίτια ἐποπτεία μὲ τὸ ὄνομα τῆς πίστεως, ὅπου μπορεῖ νὰ ἐνοφθαλμιστεῖ ἢ παράδοση ἢ ἡ ἀποκάλυψη χωρὶς τὴ συναίνεση τοῦ Λόγου, ἀλλά, ὅπως ὁ Mendelssohn ὑποστήριξε σταθερὰ καὶ μὲ δικαιολογημένο ζῆλο, μόνον ὁ καθαυτὸ καθαρὸς ἀνθρώπινος Λόγος εἶναι αὐτὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἐκεῖνος [ὁ Mendelssohn] θεωροῦσε ἀναγκαῖο καὶ ἄξιο νὰ προσανατολίζεται κανείς : μὲ ὅλο πού βέβαια ἐδῶ πρέπει νὰ ἀπορριφτεῖ ἡ ὑψηλὴ ἀξίωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἱκανότητος τοῦ Λόγου, προπάντων ἢ μόνον προστάζουσα αἴγλη του (μὲ ἀποδείξεις), καὶ νὰ μὴ τοῦ μείνει, ἐνόσω εἶναι φιλοσοφικός, τίποτα περισσότερον ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ καθαρμοῦ τῆς κοινῆς ἔννοιας τοῦ Λόγου ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ ἡ ἄμυνα ἀπέναντι στίς δικές του σοφιστικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν παραγγελημάτων ἑνὸς ὑγιοῦς Λόγου. — Ἡ ἐκτεταμένη καὶ ἀκριβέστερα καθορισμένη ἔννοια τοῦ προσανατολίζεσθαι μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐκθέσομε μὲ σαφήνεια τὸν [δεοντικὸ] κανόνα τοῦ ὑγιοῦς Λόγου στίς ἐπεξεργασίες του πού σκοπὸ ἔχουν τὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων.

Προσανατολίζομαι, κατὰ τὴν κύρια σημασία τῆς λέξεως, σημαίνει : ἀπὸ ἓνα δεδομένο τόπο τοῦ κόσμου (σὲ τέσσερις τομεῖς διαιροῦμε τὸν ὀρίζοντα) βρίσκω τοὺς ἄλλους, ὀνομαστικὰ τὴν ἀνατολή. "Ὅταν βλέπω τὸν ἥλιο στὸν οὐρανὸ καὶ ξέρω ὅτι εἶναι μεσημέρι, μπορῶ νὰ βρῶ τὴ δύση, τὸ βορρὰ καὶ τὴν ἀνατολή. Γι' αὐτὸν ὅμως τὸ σκοπὸ χρειάζομαι ἐντελῶς τὸ συναίσθημα μιᾶς διαφορᾶς στὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενό μου, δηλαδὴ στὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ ὀνομάζω συναίσθημα, γιὰτὶ αὐτὲς οἱ δύο πλευρὲς ἐξωτερικὰ δὲν δείχνουν καμιὰν αἰσθητὴ διαφορὰ στὴν ἐποπτεία. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἱκανότητα [ἐνν. τὸ συναίσθημα τῆς διαφορᾶς] κατὰ τὴ χάραξη ἑνὸς κύκλου νὰ ξεχωρίζω, δίχως νὰ χρειάζομαι σ' αὐτὸν κάποια διαφορὰ τῶν ἀντικειμένων, τὴν κίνηση ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀπὸ

τὴν ἀντίθετη διεύθυνση, καὶ ἔτσι νὰ καθορίζω a priori μιὰ διαφορὰ στὴ θέση τῶν ἀντικειμένων, δὲν θὰ ἤξερα ἐὰν πρέπει νὰ βάλω τὴ δύση πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ σημείου τοῦ νότου στὸν ὀρίζοντα καὶ ἔτσι νὰ ὀλοκληρώσω τὸν κύκλο μὲ τὸ βορρὰ καὶ τὴν ἀνατολὴ ἕως τὸ νότο πάλι. "Ὡστε γεωγραφικὰ προσανατολίζομαι, ὅποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα στὸν οὐρανό, μόνο μὲ ἓναν ὑποκειμενικὸ διαφοριστικὸ λόγο· καὶ ἂν μιὰ μέρα, μὲ κάποιο θαῦμα, ὅλες οἱ εἰκόνες τῶν ἀστεριῶν διατηρήσουν κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ ἀκριβῶς τὴν ἴδια θέση μεταξύ τους, ἀλλὰ μόνο ἡ διεύθυνσή τους, ποὺ ἄλλοτε ἦταν ἀνατολική, γίνεαι τώρα δυτική, τὴν ἐπόμενη ἀστροφεγγιάτικη νύχτα κανένα ἀνθρώπινο μάτι δὲν θὰ παρατηρήσει τὴν παραμικρότερη ἀλλαγὴ, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἀστρονόμος, ἐὰν δώσει προσοχὴ ἀπλῶς σ' αὐτὸ ποὺ βλέπει, ὄχι ταυτόχρονα καὶ σ' αὐτὸ ποὺ συναισθάνεται, ἀναπόφευκτα θὰ χάσει τὸν προσανατισμό. Τότε ὅμως θάρθει ἔντελῶς φυσικὰ σὲ βοήθειά του ἢ ἀπὸ τὴ Φύση βέβαια δοσμένη, ἀλλὰ μὲ τὴ συχνὴ ἀσκηση ἐθισμένη διαφοριστικὴ ἱκανότητα μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ· καὶ θὰ μπορέσει, ἅμα καὶ μόνο κυτάξει τὸν πολικὸ ἀστέρα, ὄχι μόνο νὰ παρατηρήσει τὴ μεταβολὴ ποὺ ἔγινε, ἀλλὰ καί, χωρὶς νὰ τὴν προσέξει, νὰ προσανατολιστεῖ.

Αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τῆς διαδικασίας τοῦ προσανατολισμοῦ μπορῶ τώρα νὰ τὴν ἐπεκτείνω καὶ μὲ αὐτὴν νὰ ἐννοῶ: προσανατολίζομαι μέσα σ' ἓνα δεδομένο χῶρο γενικά, δηλαδὴ ἀπλῶς μαθηματικά. Στὰ σκοτεινὰ προσανατολίζομαι μέσα σ' ἓνα γνωστὸ μου δωμάτιο, ὅταν μπορῶ νὰ πιάσω ἓνα καὶ μόνο ἀντικείμενο ποὺ θυμᾶμαι τὴ θέση του. Ἀλλὰ ἐδῶ ὀλοφάνερα τίποτ' ἄλλο δὲν μὲ βοηθεῖ παρὰ ἡ προσδιοριστικὴ ἱκανότητα τῶν θέσεων σύμφωνα μὲ ἓνα ὑποκειμενικὸ διαφοριστικὸ λόγο· γιατί δὲν βλέπω καθόλου τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔχω νὰ βρῶ τὴ θέση τους· καὶ ἂν κανεῖς, γιὰ νὰ μοῦ κάνει ἓνα ἀστεῖο, εἶχε τοποθετήσει ὅλα τὰ ἀντικείμενα στὴν ἴδια τάξη μεταξύ τους, ἀλλὰ ἀριστερὰ ἐκεῖνο ποὺ πρωτύτερα ἦταν δεξιὰ, δὲν θὰ μπορούσα καθόλου νὰ ἀναγνωρίσω τὸ δωμάτιο ὅπου βρίσκομαι, ἐνῶ ὅλοι οἱ τοῖχοι θὰ ἦσαν κατὰ τὰ ἄλλα ἔντελῶς οἱ ἴδιοι. Σὲ λίγο ὅμως

προσανατολίζομαι και πάλι με τὸ ἀπλὸ συναίσθημα μιᾶς διαφορᾶς τῶν δύο πλευρῶν μου, τῆς δεξιᾶς και τῆς ἀριστερῆς. Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει, ὅταν τὴ νύχτα βαδίζω σὲ γνωστούς μου δρόμους και πρέπει νὰ στρίψω σὲ ὀρισμένο σημεῖο, με ὄλο πού τώρα δὲν διακρίνω κανένα σπίτι.

Μπορῶ τέλος νὰ ἐπεκτείνω αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀκόμη περισσότερο, ὅποτε θὰ ἔγκειται στὴν ἱκανότητά μου νὰ προσανατολίζομαι ὄχι ἀπλῶς στὸ χῶρο, δηλαδὴ μαθηματικά, ἀλλὰ γενικὰ σ τ ἡ σ κ έ ψ η , δηλαδὴ λ ο γ ι κ ᾶ . Εὐκόλα μαντεύεται με τὴν ἀναλογία ὅτι τοῦτο θὰ εἶναι ἔργο τοῦ καθαροῦ Λόγου, νὰ διευθύνει τὴ χρῆση του, ὅταν, ξεκινώντας ἀπὸ γνωστὰ ἀντικείμενα (τῆς ἐμπειρίας), θέλει νὰ ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ ὄρια τῆς ἐμπειρίας και δὲν βρίσκει κανένα ἀπολύτως ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ ἀπλῶς χῶρο γι' αὐτὴν· ἐκεῖνος τότε δὲν εἶναι πιά σὲ θέση νὰ ὑπαγάγει τίς κρίσεις του σ' ἓναν ὀρισμένο [δεοντικὸ] κανόνα, σύμφωνα με ἀντικειμενικούς λόγους τῆς γνώσης, παρὰ μόνο σύμφωνα με ἓναν ὑποκειμενικὸ διαφοριστικὸ λόγο πού θὰ καθορίζει τὴν κριτικὴ του ἱκανότητα.¹ Αὐτὸ τὸ ὑποκειμενικὸ μέσον πού ἀπομένει ἀκόμη τότε, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ συναίσθημα μιᾶς ἀ ν ἄ γ κ η ς πού ἔχει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος. Μποροῦμε νὰ ἐξασφαλιστοῦμε ἀπὸ κάθε πλάνη, ὅταν δὲν ἐπιχειροῦμε νὰ κρίνομε ἐκεῖ ὅπου δὲν ξέρομε τόσα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ μιὰν ὀριστικὴ κρίση. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἄγνοια καθεαυτὴν ἡ αἰτία τῶν περιορισμῶν, ὄχι και τῶν πλανῶν στὴ γνώση μας. "Ὅπου ὄμως δὲν ἔγκειται τόσο στὴ θέλησή μας τὸ νὰ κρίνομε ἢ τὸ νὰ μὴ κρίνομε γιὰ κάτι ὀριστικά, ὅπου δηλ. τὴν κρίση τὴν κάνει ἀναγκαῖα μιὰ πραγματικὴ ἀ ν ἄ γ κ η , και μάλιστα μιὰ τέτοια πού βρίσκεται στὸν ἴδιο τὸ Λόγο καθεαυτόν, με ὄλο πού μᾶς περιορίζει ἡ ἔλλειψη τῆς γνώσης σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴν κρίση στοιχεῖα — ἐκεῖ χρειάζεται ἓνας [δεοντικὸς] κανόνας σύμφωνα με τὸν ὁποῖο νὰ ἐκφέρομε τὴν κρίση μας, γιὰτὶ ὁ Λόγος θέλει ἐπιτέλους νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Ἐὰν τώρα ἔχει ἀπὸ πρὶν γίνει παραδε-

1. Προσανατολίζομαι στὴ σκέψη λογικὰ σημαίνει λοιπὸν : ὅταν εἶναι ἀνεπαρκεῖς οἱ ἀντικειμενικὲς ἀρχές τοῦ Λόγου, καθορίζομαι στίς δοξασίες μου σύμφωνα με μιὰν ὑποκειμενικὴ ἀρχή του.

κτὸ ὅτι ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμιὰ ἐποπτεία ἀντικειμένου, οὔτε κὰν κάτι παρόμοιο μὲ τοῦτο, ὥστε μ' αὐτὸ νὰ μπορούμε νὰ ἐκθέσουμε γιὰ τὶς ἐπεκτεταμένες ἔννοιές μας τὸ σύστοιχο μὲ αὐτὲς ἀντικείμενο, καὶ ἐπομένως νὰ τὶς ἐξασφαλίσουμε ὡς πρὸς τὴ δυνατότητά τους στὰ πράγματα — ἄλλο τίποτε δὲν μένει πιά γιὰ μᾶς νὰ κάνουμε παρὰ πρῶτα τὴν ἔννοια, μὲ τὴν ὁποία θέλομε νὰ ριψοκινδυνέψουμε ὑπερβαίνοντας κάθε δυνατὴν ἐμπειρία, νὰ τὴν ἐξετάσουμε ἂν εἶναι ἐπίσης ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀντιφάσεις· καὶ ἔπειτα νὰ ὑπαγάγομε τουλάχιστο τὴ σ χ έ σ η τοῦ ἀντικειμένου πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας σὲ μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, μὲ τὴν ὁποία [ἔννοια] δὲν τὸ αἰσθητοποιοῦμε ἀκόμα καθόλου, ὡστόσο ὅμως στοχαζόμαστε κάτι ὑπεραισθητὸ ὡς κατάλληλο τουλάχιστο γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ χρῆση τοῦ Λόγου μας· γιὰτὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν προσοχὴ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε καμιὰν ἐντελῶς χρῆση μιᾶς τέτοιας ἔννοιας, παρὰ θὰ φαντασιοπληκτούσαμε ἀντὶ νὰ σκεπτόμαστε.

Μόνον πού μὲ τοῦτο, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀπλὴ ἔννοια, τίποτα ἀκόμη δὲν ρυθμίζεται ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸν πραγματικὸ δεσμό του μὲ τὸν κόσμον (τὸ σύνολο ὄλων τῶν ἀντικειμένων δυνατῆς ἐμπειρίας). Ἐδῶ παρουσιάζεται τὸ δ ι κ α ί ω μ α τ ῆ ς ἀ ν ά γ κ η ς τοῦ Λόγου, ὡς στηρίγματος ὑποκειμενικοῦ, νὰ ὑποθέσει καὶ νὰ παραδεχτεῖ κάτι πού δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἔχει τὴν ἀξίωση ὅτι τὸ γνωρίζει μὲ ἀντικειμενικὰ στηρίγματα : καὶ ἐπομένως νοερά [στὴ σκέψη], στὸν ἀπροσμέτρητο καὶ γιὰ μᾶς μὲ πηχτὸ σκοτάδι γεμάτο χῶρον τοῦ ὑπεραισθητοῦ, νὰ π ρ ο σ α ν α τ ο λ ι σ τ ε ῖ ἀπλῶς καὶ μόνον μὲ τὴ δική του ἀνάγκη.

Πολλὰ ὑπεραισθητὰ νοοῦνται (γιὰτὶ βέβαια τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων δὲν γεμίζουν ὀλόκληρο τὸ πεδίο τῆς δυνατότητας) ὅπου ὡστόσο ὁ Λόγος δὲν αἰσθάνεται καμιὰν ἀνάγκη νὰ ἀπλωθεῖ ἔως αὐτά, πολὺ λιγότερο : νὰ παραδεχτεῖ τὴν ὑπαρξὴ τους. Στὶς αἰτίες τοῦ κόσμου πού ἀποκαλύπτονται στὶς αἰσθήσεις (ἢ πού εἶναι τουλάχιστο τοῦ ἴδιου εἴδους μ' ἐκεῖνα πού ἀποκαλύπτονται σ' αὐτὲς), ὁ Λόγος βρίσκει ἀρκετὴν ἀπασχόληση, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ τὴν ἐπίδραση καθαρὰ πνευματικῶν ὄντων τῆς Φύσης, πού ἡ παραδοχὴ τους θὰ ἦταν μᾶλλον

ἐπιζήμια στή χρήση του. Γιατί, ἀφοῦ γιὰ τοὺς νόμους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐνεργοῦν τέτοια ὄντα, δὲν ξέρομε τίποτα, γιὰ 'κεῖνα ὅμως, δηλαδή γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, γνωρίζομε, ἢ τουλάχιστο μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἐλπίζομε ὅτι θὰ μάθομε πολλά, μιὰ τέτοια προϋπόθεση δυσχέρειες μᾶλλον θὰ ἔφερνε στή χρήση τοῦ Λόγου. Νὰ ἐρευνοῦμε λοιπὸν γι' αὐτὰ τὰ πράγματα ἢ νὰ παίζομε μὲ τέτοια κατασκευάσματα τοῦ μυαλοῦ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη, εἶναι μᾶλλον καθαρὴ περιέργεια πού σὲ τίποτ' ἄλλο δὲν ὀδηγεῖ παρά στὴν ὄνειροπόληση. Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατάσταση μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς πρώτου ἀρχι-όντος, ὡς ὑπέρτατης διάνοιας καὶ συνάμα ὡς τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ. Γιατί ὄχι μόνο ὁ Λόγος μας αἰσθάνεται ἤδη μιὰν ἀνάγκη νὰ θέσει ὡς βάση τῆς ἔννοιας τοῦ κάθε περιορισμένου, ἄρα ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων¹, τὴν ἔννοια τοῦ ἀπεριό-

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.) Ἀφοῦ ὁ Λόγος γιὰ τὴ δυνατότητα ὅλων τῶν πραγμάτων χρειάζεται νὰ προϋποθέτει [τὴν] πραγματικότητα ὡς δεδομένη, καὶ τὴ διαφορότητα τῶν πραγμάτων τὴν ἀποδίνει σὲ ἀρνήσεις ἐνυφασμένες σ' αὐτά, πού τις θεωρεῖ μόνο σὰν περιορισμούς, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἀναγκασμένο νὰ θέσει ὡς βάση [τῶν παραδοχῶν του] μιὰ μοναδικὴ δυνατότητα ὡς πηγαία, τὴ δυνατότητα τοῦ ἀπεριόριστου ὄντος, καὶ ὅλες τις ἄλλες νὰ τις θεωρεῖ παράγωγες. Ἀφοῦ ἐπίσης ἡ γενικὴ δυνατότητα τοῦ κάθε πράγματος πρέπει νὰ βρεθεῖ ἐντελῶς μέσα στὸ σύνολο πάσης ὑπαρξῆς, [καὶ ἀφοῦ] τουλάχιστον ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ γενικοῦ καθορισμοῦ μόνο μὲ ἓνα τέτοιο τρόπο κάνει δυνατὴ γιὰ τὸ Λόγο μας τὴ διάκριση τοῦ δυνατοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικόν, ἰδοὺ ὅτι ἔτσι βρίσκομε ἓνα ὑποκειμενικὸ λόγο τῆς ἀναγκαιότητας, δηλαδή μιὰν ἀνάγκη τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου μας, νὰ θέτομε ὡς βάση κάθε δυνατότητας τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πραγματικότερου ἀπ' ὅλα (ὕψιστου) ὄντος. Ἀναπηδάει ἐδῶ ἡ καρτεσιανὴ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ λόγοι ὑποκειμενικοὶ νὰ προϋποθέτομε κάτι γιὰ τὴ χρήση τοῦ Λόγου (πού γι' αὐτὸν κατὰ βάση μένει πάντοτε μόνο μιὰ ἐμπειρικὴ χρήση) θεωροῦνται ἀντικειμενικοὶ — ἐπομένως ἀνάγκη γιὰ [λογικὴν] ἐνόρραση. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ τούτην, αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ ὅλες τις ἀποδείξεις τοῦ ἀξιότιμου Mendelssohn [πού βρίσκονται] στὸ βιβλίον του «Morgenstunden». Δὲν κάνουν τίποτα ἀπὸ τὸ ἔργο μιᾶς ἀπόδειξης. Δὲν εἶναι ὅμως γιὰ τοῦτο καθόλου ἀνώφελος. Γιατί, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ἀναφέρομε τὴν ὠραία εὐκαιρία πού δίνουν αὐτὲς οἱ ὀξυνοῦστατες ἀναπτύξεις τῶν ὑποκειμενικῶν ὄρων τῆς χρήσης τοῦ Λόγου μας γιὰ τὴν πλήρη γνώση αὐτῆς τῆς ἰκανότητάς μας — γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀποτελοῦν μόνιμα παραδείγματα —, ἡ παραδοχὴ [μιᾶς δοξασίας] ἀπὸ ὑποκειμενικοὺς λόγους τῆς χρήσης τοῦ Λόγου, ἔταν

ριστου, αλλά ή ανάγκη αύτή επέκτείνεται και στην προϋπόθεση ακόμη τής ύπαρξης εκείνου του όντος, χωρίς την όποία ό Λόγος δέν μπορεί νά δώσει καμιάν ικανοποιητικήν εξήγηση στη συμπτωματοκότητα τής ύπαρξης τών αντικειμένων μέσα στον κόσμο, και πολύ λιγότερο στη σκοπιμότητα και στην τάξη πού συναντούμε παντού σέ τόσον άξιοθαύμαστο βαθμό (στά μικρά, έπειδή είναι κοντά μας, και πολύ περισσότερο ακόμη στα μεγάλα). Έάν δέν παραδεχτούμε ένα μέ κατανόηση προικισμένο δημιουργό, δέν είναι δυνατόν, χωρίς νά περιπέσομε σέ καθαρά άτοπα, νά δοθεϊ στο γεγονός τουτο κανείς κατανοητός τουλάχιστο λόγος· και μέ όλο πού δέν μπορούμε νά άποδείξομε τó αδύνατον μιᾶς τέτοιας σκοπιμότητας χωρίς μιᾶ πρώτη κατανοητήν αίτία (γιατί τότε θά είχαμε έπαρκείς αντικειμενικούς λόγους γι' αύτή την ύπόθεση και δέν θά χρειαζόμασταν νά επικαλεστούμε ύποκειμενικούς), έντούτοις, σ' αύτή την έλλειψη [λογικῆς] ένόρασης, παραμένει ένας έπαρκής ύποκειμενικός λόγος τής παραδοχῆς της σέ τουτο, ότι ό Λόγος έχει ανάγκη νά προϋποθέσει κάτι πού του είναι κατανοητό, γιά νά εξή-

μᾶς λείπουν λόγοι αντικειμενικοί και παρά ταῦτα είμαστε αναγκασμένοι νά κρίνομε, έχει πάντοτε μεγάλη σπουδαιότητα· μόνο πού όφείλομε αύτό πού είναι μόνο προϋπόθεση ύπαγορευμένη από ανάγκη, νά μή τó παρουσιάζομε σαν έλεύθερη [λογικήν] ένόραση, γιά νά μή προσφέρουμε χωρίς λόγο στον αντίπαλο, πού μαζί του δεχτήκαμε νά χτυπηθοῦμε μέ δογματισμούς, αδυναμίες από τις όποιες εκείνος θά έπωφεληθεϊ εϊσβάρος μας. Ό Mendelssohn δέν στοχάστηκε καθόλου ότι τó δογματίζειν μέ τόν καθαρό Λόγο στο πεδίο του υπεραισθητοῦ είναι ό κατευθείαν δρόμος πρós τή φιλοσοφική φαντασιοπληξία και ότι μόνο ή κριτική αύτῆς τῆς ίδιας τῆς ικανότητας του Λόγου μπορεί νά δώσει βασική βοήθεια γιά νά έξουδετερωθεϊ τουτο τó κακό. Μπορεί βέβαια ή πειθαρχία τῆς σχολαστικῆς μεθόδου (του Wolff π.χ. πού γιά τουτο εκείνος τή συσταίνει επίσης), όπου όλες οι έννοιες πρέπει νά καθορίζονται μέ όρισμούς και όλοι οι [λογικοί] βηματισμοί νά δικαιώνονται μέ βασικές αρχές, πραγματικά νά έμποδίσει γιά ένα χρονικό διάστημα αύτή την άνωμαλία, ποτέ όμως και νά την έξαλείψει όλως διόλου. Γιατί μέ ποιό δικαίωμα θά άποτρέφομε τó Λόγο, πού κατά την όμολογία μας, έχει κιόλας σημειώσει μιᾶ τόσο καλήν έπιτυχία σ' αύτό τó πεδίο, νά μήν προχωρήσει, στο πεδίο τουτο, ακόμη παραπέρα; και τότε πού είναι τó όριο όπου πρέπει νά σταθεϊ;

γῆσει τὸ δεδομένο φαινόμενο ἀπὸ τοῦτο, ἀφοῦ ὅλα ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα καὶ μόνο μπορεῖ νὰ συνδέσει μιὰν ἔννοια, δὲν βοηθοῦν στὴν ικανοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης.

Ἄλλὰ μποροῦμε τὴν ἀνάγκη τοῦ Λόγου νὰ τὴ θεωρήσομε διπλή: πρῶτα κατὰ τὴ θεωρητικὴ, δεύτερο κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση του. Τὴν πρώτη ἀνάγκη τὴν ἀνάφερα τώρα μόλις· τὸ βλέπομε βέβαια ὅτι εἶναι ὑπὸ ὄρους, δηλαδὴ ὀφείλομε νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἐὰν θέλομε νὰ κρίνομε γιὰ τὶς πρῶτες αἰτίες κάθε συμπτωματικοῦ πράγματος [= συμβεβηκότος], κατὰ προτίμηση μέσα στὴν τάξη τῶν σκοπῶν ποὺ ἔχουν πραγματικὰ τεθεῖ μέσα στὸν κόσμο. Πολὺ σπουδαιότερη εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ Λόγου κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση του, ἐπειδὴ εἶναι δίχως ὄρους, ὅποτε εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ὑποθέσομε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ὄχι ἀπλῶς ἐὰν θέλομε νὰ κρίνομε, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὀφείλομε νὰ κρίνομε. Γιατὶ ἡ καθαρὴ πρακτικὴ χρῆση τοῦ Λόγου ἔγκειται στὸ παράγγελμα τῶν ἠθικῶν νόμων. "Οἱ ὅμως αὐτοὶ οἱ νόμοι ἀναφέρονται στὴν ἰδέα τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ εἶναι μέσα στὸν κόσμο δυνατὸν ἐνόσω εἶναι μόνο μὲ τὴν ἐλευθερίαν δυνατὸν: στὴν ἠθικότητα· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀναφέρονται ἐπίσης σ' ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἔργο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Φύσης, δηλαδὴ στὴ μέγιστη εὐδαιμονία, ἐνόσω αὐτὴ μοιράζεται μὲ τρόπον ἀνάλογο πρὸς τὴν πρώτη [τὴν ἠθικότητα]. Ὁ Λόγος ἔχει ἀνάγκη νὰ παραδεχτεῖ ἓνα τέτοιο ἐξαρτημένο ὑψιστο ἀγαθὸ καί, γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸ, μιὰν ὑπέρτατη διάνοια ὡς ὑψιστο ἀνεξάρτητο ἀγαθὸ· ὄχι βέβαια γιὰ νὰ παραγάγει ἀπ' αὐτὸ λογικὰ τὸ δεσμευτικὸ κύρος τῶν ἠθικῶν νόμων, ἢ τὰ ἐλατήρια γιὰ τὴν τήρησή τους (γιατὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ δὲν θὰ εἶχαν καμιὰν ἠθικὴ ἀξία, ἂν τὸ κίνητρό τους παραγόταν ἀπὸ κάτι ἄλλο καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ νόμο, ποὺ καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἀποδεικτικὰ βέβαιος). ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ δώσει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα στὴν ἔννοια τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἐμποδίσαι νὰ θεωρεῖται τοῦτο, μαζὶ μὲ ὀλόκληρη τὴν ἠθικότητα, ἀπλῶς σὰν ἰδεῶδες, μιὰ καὶ δὲν θὰ ὑπάρχει πουθενὰ ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἰδέα του συνοδεύει ἀδιαχώριστα τὴν ἠθικότητα.

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι ὄχι γ ν ὡ σ η , ἀλλὰ συναισθητὴ ¹ ἀνάγκη τοῦ Λόγου· μετὴν ἀνάγκη αὐτὴ προσανατολιζόταν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ὁ Mendelssohn (χωρὶς νὰ τὸ ξέρει). Καὶ ἀφοῦ τοῦτο τὸ ὀδηγητικὸ μέσον εἶναι ὄχι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ τοῦ Λόγου, βασικὴ πρόταση [ἀξίωμα] τῶν [λογικῶν] ἐνοράσεων, ἀλλ' ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ (δηλαδὴ κανόνας) τῆς μόνο μετὰ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐπιτρεπόμενης χρήσης τοῦ Λόγου, πόρισμα τῆς ἀνάγκης, καὶ κ α θ ε α υ τ ὸ ἀποτελεῖ ὀλόκληρο τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς κρίσης μας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὑπέρτατου ὄντος — μόνο συμπτωματικὴ χρῆσις τούτου τοῦ ὀδηγητικοῦ μέσου εἶναι νὰ προσανατολιζόμεσθε στὶς φιλοσοφικὰς μας ἀναζητήσεις τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου — ἔπεται ὅτι ὑπῆρξε ὀπωσδήποτε λάθος τοῦ Mendelssohn τὸ ὅτι ἐμπιστεύθηκε τόσην ἐξουσίαν σ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρησις, ὥστε ὅλα νὰ τὰ ρυθμίζει μοναχὴ τῆς ἀπὸ τὸ δρόμον τῆς [λογικῆς] ἀπόδειξης. Ἀναγκαῖο μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ πρῶτον μέσον τότε μόνο, ἐὰν εἶχε ἐντελῶς ὀμολογηθεῖ ἢ ἀνεπάρκειαν τοῦ δευτέρου· σ' αὐτὴ τὴν ὀμολογίαν θὰ εἶχε τελικὰ ὀδηγήσει τὸν Mendelssohn ἢ ὀξύνοιά του, ἐὰν τοῦ εἶχε ἀπὸ τὴ μοῖραν γραφεῖ, μαζί με μιὰ μακρότερην διάρκειαν βίου, καὶ ἢ μᾶλλον στὰ χρόνια τῆς νεότητος ὑπάρχουσα δεξιότηταν τοῦ πνεύματος εὔκολα νὰ ἀλλάζει μιὰ παλαιὰ, ἐθισμένη νοοτροπία, ὅταν ἔχει μεταβληθεῖ ἢ κατάστασις τῶν ἐπιστημῶν. Παραμένει πάντως ἢ προσφορὰ του ποῦ ἔγκειται σὲ τοῦτο : [δίδαξε ὅτι πρέπει] τὸ ἔσχατον κριτήριον τῆς ἀξιοπιστίας μιᾶς κρίσεως, σ' αὐτὴν ὀπως καὶ σὲ κάθε ἄλλην περίπτωσιν, νὰ μὴ τὸ ἀναζητοῦμε ποθενὰ ἄλλοῦ παρὰ μόνον μέσα στὸ Λόγον, ὀπωσδήποτε καὶ ἂν ὀδηγεῖται ἐκεῖνος στὴν ἐκλογὴ τῶν προτάσεων του, εἴτε μετὰ τὴ [λογικὴν] ἐνόρασιν, εἴτε μετὰ τὴν ἀπλὴ ἀνάγκη καὶ τὸν κανόνα τῆς δικῆς του βολῆς. Ὀνόμαζε τὸ Λόγον κατὰ τὴ δευτέρην

1. (Ἰπποσ. τοῦ Συγγρ.) Ὀ Λόγος δὲν συναισθάνεται· ἐνορᾷ τὴ στέρησίν του καὶ μετὰ τὴν ὀρμὴν τῆς γνῶσεως πραγματοποιεῖ τὸ συναισθηματὸν τῆς ἀνάγκης. Ἐδῶ δηλαδὴ γίνεται ὅ,τι καὶ μετὰ τὸ ἠθικὸν συναισθηματὸν ποῦ δὲν γεννᾷ κανένα ἠθικὸν νόμον, γιὰτὶ αὐτὸς πηγάζει ὀλόκληρος ἀπὸ τὸ Λόγον, ἀλλὰ γεννιέται ἢ πραγματοποιεῖται ἀπὸ ἠθικοὺς νόμους, ἄρα ἀπὸ τὸ Λόγον, ἀφοῦ ἢ διεγερμένη καὶ ὀμως ἐλεύθερη βούλησις χρειάζεται ὀρισμένους λόγους.

χρήση του κοινού ανθρώπινο Λόγο· γιατί πρώτ' απ' όλα και πάντοτε έχει μπροστά στα μάτια του το δικό του συμφέρον, ενώ είμαστε υποχρεωμένοι να βγοῦμε έξω από τή φυσική τροχιά, αν θέλομε να τὸ ξεχάσομε καὶ ἀεργοὶ νὰ παραμονεύομε κάτω ἀπὸ ἔννοιες μὲ ἀντικειμενικὴν ἀναφορά, ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐπεκτείνομε τὴ γνώση μας, εἴτε τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖο εἴτε ὄχι.

Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἔκφραση : ἀ π ό φ α ν σ η τ ο ὕ ὕ γ ι ῆ Λ ό γ ο υ στο προκείμενο ζήτημα εἶναι πάντα διαφορούμενη καὶ μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ἢ, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Mendelssohn τὴν παρανόησε, ὡς κρίση ἀπὸ ἐ ν ό ρ α σ η τ ο ὕ Λ ό γ ο υ , ἢ, ὅπως φαίνεται νὰ τὴν παίρνει ὁ συγγραφέας τῶν «Resultate», κρίση ἀπὸ ἔ μ π ν ε υ σ η τ ο ὕ Λ ό γ ο υ , εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δοθεῖ μιὰ ἄλλη ὀνομασία σ' αὐτὴ τὴν πηγὴ τῆς κριτικῆς ἀπόφανσης καὶ καμιά δὲν εἶναι πιὸ ταιριαστὴ σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν ὀνομασία π ί - σ τ η τ ο ὕ Λ ό γ ο υ . Κάθε πίστη, ἀκόμη καὶ ἡ ἱστορικὴ, πρέπει βέβαια νὰ εἶναι ἔ λ λ ο γ η (γιατὶ τὸ ἔσχατο κριτήριον τῆς ἀλήθειας εἶναι πάντοτε ὁ Λόγος)· ὁμως πίστη τοῦ Λόγου εἶναι ἐκείνη ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ ἄλλα δεδομένα παρὰ μόνο σὲ ὅσα περιέχονται στὸν κ α θ α ρ ὸ Λόγο. Ὅλες οἱ πίστεις εἶναι ὑποκειμενικὰ ἐπαρκεῖς, ἀντικειμενικὰ ὁμως σ υ ν ε ι δ η τ ἄ ἀνεπαρκεῖς δοξασίες· ἐπομένως ἀντιτίθενται στὴ γ ν ὴ σ η . Ἐξάλλου, ὅταν ὑποστηρίζεται κάτι ἀπὸ ἀντικειμενικούς, ἔστω καὶ συνειδητὰ ἀνεπαρκεῖς λόγους, δηλαδὴ ὅταν ἐκφράζεται μιὰ γ ν ὴ - μ η , μπορεῖ αὐτὴ ἢ γ ν ὴ μ η συμπληρωνόμενη βαθμιαῖα μὲ τὸ ἴδιο εἶδος λόγων νὰ γίνῃ στὸ τέλος γ ν ὴ σ η . Ἀντίθετα, ὅταν οἱ λόγοι τῆς δοξασίας δὲν εἶναι, κατὰ τὸ εἶδος τους, καθόλου ἔγκυροι ἀντικειμενικά, τότε ἡ πίστη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνῃ γνώση μὲ ὁποιαδήποτε χρῆση τοῦ Λόγου. Ἡ ἱστορικὴ πίστη, π.χ. γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς μεγάλου ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ἀφηγοῦνται μερικὲς ἐπιστολές, μ π ο ρ ε ῖ ν ἄ γ ί ν ε ι γ ν ὴ σ η ὅταν οἱ ἀρχές τοῦ τόπου ἀνακοινῶνουν τὸ θάνατο, τὸν ἐνταφιασμό, τὴ διαθήκη κ.λ.π. Ὅτι ἐπομένως κάτι ὑποστηρίζεται ὡς ἱστορικὴ ἀλήθεια, δηλαδὴ πιστεύεται, ἀπλῶς μὲ βάση ὀρισμένες μαρτυρίες, π.χ. ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμον μιὰ πόλη Ρώμη, κ' ἐντούτοις ἐκεῖνος ποὺ δὲν βρέθηκε ποτὲ ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ 'πεῖ : γ ν ὴ - ρ ί ζ ω , καὶ ὄχι ἀπλῶς π ι σ τ ε ὕ ω ὅτι ὑπάρχει μιὰ Ρώμη,

— τοῦτο συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ ὅσα εἶπαμε. Ἀντίθετα ἡ καθαρὴ πίστις τοῦ Λόγου, μὲ ὅσαδὴποτε φυσικὰ δεδομένα τοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐμπειρίας, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μετατραπεῖ σὲ γνώση, ἐπειδὴ ἐδῶ ὁ λόγος τῆς δοξασίας εἶναι (καὶ ὅσο εἴμαστε ἄνθρωποι θὰ μείνει πάντα) ἀπλῶς ὑποκειμενικός, δηλαδή μιὰ ἀπαραίτητη ἀνάγκη τοῦ Λόγου μόνο νὰ ὑποθέσει καὶ ὄχι νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὑπέρτατου ὄντος. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ Λόγου, νὰ χρησιμοποιεῖται θεωρητικὰ μὲ τρόπο ἱκανοποιητικό, δὲν θὰ ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ καθαρὴ ὑπόθεσις τοῦ Λόγου, δηλαδή μιὰ γνώμη πού θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχτεῖ ἐπαρκῶς ἀπὸ ὑποκειμενικούς λόγους, ἐπειδὴ κανέναν ἄλλο λόγο γιὰ τὴν ἐξήγησις δεδομένων ἀποτελεσμάτων δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε ἐκτὸς ἀπ' αὐτούς, ὁ Λόγος ὅμως χρειάζεται ἕναν ἐξηγητικὸν λόγο. Ἀντίθετα ἡ πίστις τοῦ Λόγου, πού στηρίζεται στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ πρακτικὴ πρόθεσις, θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ αἵτημα τοῦ Λόγου, ὄχι σὰν νὰ ἦταν μιὰ ἐνόρασις πού θὰ ἱκανοποιούσε κάθε λογικὴν ἀπαίτησις γιὰ βεβαιότητα, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ δοξασία (ὅταν ὅλα μέσα στὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ ἠθικὴν ἀποψή, βρίσκονται σὲ καλὴ κατάστασις) δὲν ὑπολείπεται κατὰ βαθμὸν ἀπὸ καμιά γνώση¹, μὲ ὅλο πού κατὰ τὸ εἶδος εἶναι ἐντελῶς διάφορη ἀπὸ τὴν γνώση.

Ἐπομένως μιὰ καθαρὴ πίστις τοῦ Λόγου εἶναι ὁ ὁδηγὸς ἢ ὁ διαβήτης, μὲ τοῦ ὁποίου τὴ βοήθεια μπορεῖ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ὁ φιλοσοφικὸς στοχαστὴς νὰ προσανατολιζέται στὶς ἐπιδρομὰς πού κάνει ὁ Λόγος του στὸ πεδίο τῶν ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἄνθρωπος τοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ (ἠθικὰ) ὑγιῆ Λόγου νὰ χαράζει τὸ δρόμο του, τόσο μὲ θεωρητικὴ ὅσο

1. Στὴ σταθερότητα τῆς πίστεως ἀνήκει ἡ συνείδησις ὅτι εἶναι ἀμετάβλητη. Ἀλλὰ μπορῶ νὰ εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος ὅτι κανένας δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀνασκευάσει τὴν πρότασί μου : ὑπάρχει Θεός ; γιὰτί ἀπὸ ποῦ θὰ ποριστεῖ αὐτὴ τὴ [λογικὴν] ἐνόρασις; Ἐπομένως δὲν συμβαίνει μὲ τὴν πίστις τοῦ Λόγου ἐκεῖνο πού γίνεται στὴν ἱστορικὴ, ὅπου εἶναι πάντοτε δυνατόν νὰ βρεθοῦν ἀποδείξεις τοῦ ἐναντίου, καὶ ὅπου πρέπει νὰ διατηροῦμε τὴν ἐπιφύλαξιν νὰ ἀλλάξουμε τὴ γνώμη μας στὴν περίπτωσι πού θὰ ἀποκτήσουμε πληρέστερη γνώση τῶν πραγμάτων.

καὶ μὲ πρακτικὴ πρόθεσις, ἐντελῶς σύμμετρα μὲ τὸν προορισμὸν τοῦ· αὐτὴ ἡ πίστις τοῦ Λόγου εἶναι ἐπίσης ἐκείνη ποὺ πρέπει νὰ τεθεῖ στὴ βάση κάθε ἄλλης πίστεως, ἀκόμα καὶ κάθε ἀποκάλυψης.

Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, καὶ αὐτὴ ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του, μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μόνο μέσα στὸ Λόγον, ἀπ' αὐτὸν μόνο πηγάζουν καὶ οὔτε ἀπὸ ἔμπνευσι μᾶς ἔρχονται στὴν ἀρχή, οὔτε ἀπὸ πληροφορίες δίνονται ἀπὸ μιὰν ὅσοδήποτε μεγάλη αὐθεντία. Ἀκόμη καὶ ἂν μοῦ συμβεῖ νὰ ἔχω μιὰν ἄμεση ἐποπτεία ἐνὸς τέτοιου εἶδους — τέτοια ἐποπτεία ἡ Φύσις, ὅσο κι' ἂν τὴ γνωρίσω, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μοῦ δώσει — πάλι πρέπει μιὰ ἔννοια Θεοῦ νὰ χρησιμεύει ὡς ὀδηγητικὸ νῆμα [γιὰ νὰ βρῶ] ἂν τὸ φαινόμενο τοῦτο συμφωνεῖ ἐπίσης μὲ ὅλα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ μιὰ θεότητα. Καὶ μὲ ὅλο ποὺ διόλου δὲν βλέπω πῶς εἶναι δυνατὸν ἓνα ὁποιοδήποτε φαινόμενο νὰ παρουσιάζει, ἔστω καὶ μόνο κατὰ τὴν ποιότητα, ἐκεῖνο ποὺ πάντοτε μόνο νοεῖται καὶ ποτὲ δὲν γίνεται αἰσθητὸ ἐποπτικά, ὡστόσο εἶναι τουλάχιστο σαφές ὅτι γιὰ νὰ κρίνω ἂν εἶναι Θεὸς αὐτὸ ποὺ μοῦ ἐμφανίζεται, αὐτὸ ποὺ ἐνεργεῖ ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ ἀπάνω στὸ συναίσθημά μου, πρέπει νὰ τὸ βάλω κοντὰ στὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ποὺ ἔχει σχηματίσει ὁ Λόγος μου καὶ νὰ τὸ ἐλέγξω μὲ κριτήριον, ὅχι ἂν εἶναι σύμφωνο μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, παρὰ ἀπλῶς ἂν δὲν βρίσκεται σὲ ἀντίφασιν μαζί της. Ὅμοίως : καὶ ἐάν, σὲ ὅλα ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς μοῦ ἀποκαλύφθηκε, δὲν βρίσκεται τίποτα ποὺ ν' ἀντιφάσκει σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, πάλι ἐκείνη ἢ ἐμφάνισις, ἢ ἐποπτεία, ἢ ἄμεση ἀποκάλυψις, ἢ ὅπως ἄλλιῶς θὰ ὀνομάζεται ἐκείνη ἢ παρουσία, ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὄντος ποὺ ἡ ἔννοιά του (ὅταν δὲν ὀρίζεται ἀβέβαια καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ὑπόκειται στὴν ἀνάμειξιν κάθε δυνατῆς φαντασίωσις) ἀπαιτεῖ τὴν ἀπεραντοσύνην κατὰ τὸ μέγεθος, γιὰ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ δημιουργήματα· στὴν ἔννοια τῆς ἀπεραντοσύνης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς καμιὰ ἐντελῶς ἐμπειρία ἢ ἐποπτεία, ἐπομένως εἶναι ἀδύνατον μιὰ ἐμπειρία ἢ ἐποπτεία νὰ ἀποδείξει ἀναμφίβολα τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ὄντος. Στὴν ἀρχὴ λοιπὸν κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὑπέρτατου ὄντος μὲ ὁποιαδήποτε

έποπτεία· πρέπει νά προηγηθεῖ ἡ πίστη τοῦ Λόγου, καὶ τότε θά μπορούσαν ὅπωςδήποτε ὀρισμένες ἐμφανίσεις ἢ ἀποκαλύψεις νά δώσουν ἀφορμὴ νά ἐρευνήσουμε, ἐὰν αὐτὸ πού μιλεῖ σ' ἐμᾶς ἢ παρουσιάζεται σ' ἐμᾶς ἔχομε τὸ δικαίωμα νά τὸ ἐκλάβουμε ὡς θεότητα, καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση νά ἐπιβεβαιώσουν ἐκείνη τὴν πίστη.

Ὅταν ἐπομένως ἀμφισβητεῖται στὸ Λόγο τὸ δικαίωμα πού τοῦ ἀνήκει νά μιλήσει πρῶτος σὲ ζητήματα πού ἀφοροῦν ὑπεραισθητὰ ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ μέλλουσα ζωὴ, ἀνοίγεται διάπλατα ἡ πόρτα σὲ κάθε λογῆς φαντασιοπληξία, δεισδαιμονία, ἀκόμη καὶ στὸν ἀθεϊσμό. Ἐντούτοις φαίνεται ὅτι στὴ διένεξη Jacobi - Mendelssohn ὅλα γίνονται γιὰ νά ἀνατραπεῖ — δὲν ξέρω ἀκριβῶς ποιό ἀπὸ τὰ δύο — ἡ ἐνόραση τοῦ Λόγου καὶ ἡ γνώση (μὲ μιὰν ὑποτιθέμενη ρώμη στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση) ἢ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ πίστη τοῦ Λόγου, καὶ ἀντίθετα νά ἰδρυθεῖ μιὰ ἄλλη πίστη, πού μπορεῖ ὁ καθένας νά τὴ σχηματίσει μέσα του ὅπως τοῦ ἀρέσει. Ἴσως πρέπει νά συμπεράνομε τὸ δεῦτερο, ὅταν βλέπομε ὅτι ἡ κατὰ τὸν Spinoza ἔννοια τοῦ Θεοῦ θεωρεῖται ἡ μόνη σύμφωνη μὲ ὅλες τὶς βασικὲς ἀρχές τοῦ Λόγου¹, καὶ ὅμως ἀπορρί-

1. (Ἔπισημ. τοῦ Συγγρ.) Δὲν μπορῶ νά καταλάβω πῶς οἱ σοφοὶ πού μνημονεύω μπόρεσαν νά βροῦν μέσα στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου» εἴννοια πρὸς τὸν σπινοζισμό. Ἡ «Κριτικὴ» κόβει στὸν δογματισμὸ ἐντελῶς τὰ φτερά γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων καὶ σ' αὐτὸ ὁ σπινοζισμὸς εἶναι τόσο δογματικὸς, ὥστε καὶ μὲ τὸν μαθηματικὸ συναγωνίζεται στὴν ἀυστηρότητα τῆς ἀπόδειξης. Ἡ «Κριτικὴ» ἀποδείχνει : ὅτι ὁ πίνακας τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τῆς διάνοιας πρέπει νά περιέχει ὅλα τὰ ὑλικά τῆς καθαρῆς σκέψης· ὁ σπινοζισμὸς μιλεῖ γιὰ σκέψεις πού οἱ ἴδιες πάλι σκέπτονται, καὶ ἐπομένως γιὰ ἓνα συμβεβηκὸς πού ὑπάρχει συνάμα καθεαυτὸ σὰν ὑποκείμενο — ἐννοια πού δὲν βρίσκεται καθόλου μέσα στὴν ἀνθρώπινη διάνοια, οὔτε εἰσφέρει σ' αὐτὴν τίποτα. Ἡ «Κριτικὴ» δείχνει : ὅτι καθόλου δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν κατάφαση τῆς δυνατότητας ἑνὸς αὐτονοοῦμενου ὄντος τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει μέσα στὴν ἐννοιά του καμιὰ ἀντίφαση (μὲ ὅλο πού, στὴν ἀνάγκη, ἐξακολουθεῖ καὶ τότε νά ἐπιτρέπεται νά δεχτοῦμε αὐτὴ τὴ δυνατότητα)· ὁ σπινοζισμὸς ὅμως ἰσχυρίζεται ὅτι ἐνορᾷ (λογικὰ) τὴν ἀδυνατότητα ἑνὸς ὄντος πού ἡ ἰδέα του ἀποτελεῖται ἐντελῶς ἀπὸ καθαρὲς ἐννοιες τῆς διάνοιας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχομε ἀποχωρίσει ὅλους τοὺς ὅρους τῆς αἰσθητότητας, ὅπου ἐπομένως δὲν μπορεῖ ποτὲ νά βρεθεῖ ἀντίφαση, καὶ

πτεται. Γιατί, μολονότι εἶναι ἐντελῶς σύμφωνο μὲ τὴν πίστη τοῦ Λόγου νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς Λόγος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἐνόραση οὔτε κὰν τῆς δυνάτοτητας ἑνὸς ὄντος, ὅπως ἐμεῖς πρέπει νὰ σκεπτόμαστε τὸ Θεό, δὲν συμβιβάζεται μὲ καμιάν ἐντελῶς πίστη καὶ γενικὰ μὲ καμιὰ παραδοχὴ μιᾶς ὑπαρξῆς ἢ γνώμῃ ὅτι ὁ Λόγος θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὴν ἐνόραση τῆς ἀδυνατότητας ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ ὅμως νὰ γνωρίζει ἀπὸ ἄλλες πηγές τὴν πραγματικότητά του.

Ἄνδρες μὲ πνευματικὲς ἱκανότητες καὶ μεγάλα φρονήματα ! Τιμῶ τὰ τάλαντά σας καὶ ἀγαπῶ τὸ ἀνθρώπινο αἴσθημά σας. Ἄλλὰ ἔχετε κιόλας καλὰ στοχαστεῖ τί κάνετε καὶ ποῦ θὰ ὀδηγήσουν οἱ ἐπιθέσεις σας ἐναντίον τοῦ Λόγου ; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἐσεῖς θέλετε νὰ διατηρηθεῖ ἀπεριόριστη ἢ ἐλευθερία τῆς σκέψης· γιατί χωρὶς αὐτὴν καὶ ὁ δικός σας ἀκόμη παλμός τῆς μεγαλοφυΐας δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ πάρει τέλος. Θὰ ἰδοῦμε τί πρόκειται μὲ φυσικὸ τρόπο νὰ βγεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἐὰν ἐπικρατήσῃ μιὰ μέθοδος παρόμοια μ' ἐκείνη πού σεῖς ἀρχίζετε.

Πρὸς τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης εἶναι ἀντίθετος πρῶτα ὁ ἀναγκασμός τῆς πολιτείας. Βέβαια λέμε : μπορεῖ ἢ ἐλευθερία νὰ μιλοῦμε ἢ νὰ γράφομε νὰ μᾶς

ὅμως δὲν εἶναι σὲ θέση μὲ τίποτα νὰ στηρίζῃ αὐτὸ τὸν ὑπεροπτικὸ ἰσχυρισμό, πού ξεπερνᾷ κάθε ὄριο. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ὁ σπινοζισμὸς ὀδηγεῖ κατευθεῖαν στὴ φαντασιοπληξία. Ἀπεναντίας δὲν ὑπάρχει σίγουρο μέσον νὰ βγάλομε μὲ τίς ρίζες τῆς κάθε φαντασιοπληξία παρὰ ἓνα μόνο : ὁ καθορισμὸς τῶν ὀρίων τῆς δύναμης τοῦ καθαροῦ Λόγου.— Ἐνας ἄλλος πάλι σοφὸς βρίσκει μέσα στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» σκεπτικισμό, μὲ ὅλο πού ἡ «Κριτικὴ» αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιδιώκει : νὰ θέσῃ στερεὰ a priori κάτι βέβαιο καὶ ὀρισμένο ἀναφορικὰ μὲ τὸ πλάτος τῆς γνώσης μας. Καθὼς καὶ [νὰ εἰσαγάγῃ] μιὰ διαλεκτικὴ στὶς κριτικὲς ἔρευνες πού πρόγραμμά της εἶναι νὰ διαλύσῃ καὶ γιὰ πάντα νὰ ἐξοβελίσῃ ἐκείνη τὴν ἀναπόφευκτη διαλεκτικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ πρὸς κάθε διεύθυνση δογματικὰ ὀδηγούμενος καθαρὸς Λόγος σαστιζέται καὶ μπερδεύεται. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς μέθοδο ἀκολουθοῦσαν οἱ Νεοπλατωνικοὶ πού ὀνόμαζαν τὸν ἑαυτό τους ἐκλεκτικούς, ἐπειδὴ ἤξεραν νὰ βρίσκουν τίς δικές τους χίμαιρες ἐδῶ κ' ἐκεῖ σὲ ἀρχαιότερους συγγραφεῖς, ὅταν οἱ ἴδιοι εἶχαν ἤδη βάλεῖ μέσα στὸ ἔργο ἐκείνων τέτοιες ιδέες— ὡς πρὸς τοῦτο λοιπὸν— οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον.

ἀφαιρεθεῖ με ἀνώτερη βία, ποτὲ ὅμως καὶ ἡ ἐλευθερία νὰ σκεπτόμαστε. Πόσο ὅμως καὶ με ποιάν ὀρθότητα εἶναι δυνατόν νὰ σκεπτόμαστε, ἅμα δὲν σκεπτόμαστε ἀπὸ κοινοῦ με ἄλλους, στοὺς ὁποίους ἀνακοινώνομε τὶς σκέψεις μας καὶ ἐκεῖνοι σ' ἐμᾶς τὶς δικές τους; Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι ἐκείνη ἡ ἐξωτερικὴ βία ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἐλευθερία νὰ ἀνακοινώνουν δημόσια τὶς σκέψεις τους, παίρνει ἀπ' αὐτοὺς καὶ τὴν ἐλευθερία νὰ σκέπτονται: τὸ μόνο κόσμημα ποὺ μᾶς μένει ὕστερ' ἀπὸ ὅλα τὰ βάρη τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς συμβουλέψει πῶς νὰ ἀντιμετωπίσομε ὅλα τὰ δεινὰ αὐτῆς τῆς κατάστασης.

Δεύτερο, ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ἐννοεῖται ἐπίσης μετὰ τὴν σημασία ὅπου ἀντίθετό της ἔχει τὸν ἀναγκασμὸ τῆς συνείδησης. [Αὐτὸ συμβαίνει ἐκεῖ] ὅπου πολῖτες, χωρὶς καμιάν ἐξωτερικὴ βία, πέφτουν ἀπάνω σὲ ἄλλους ὡς κηδεμόνες στὰ πράγματα τῆς θρησκείας καὶ ἀντὶ νὰ τοὺς προσφέρουν ἐπιχειρήματα κατορθώνουν, με ἔτοιμες ἀπὸ πρὶν φόρμουλες πίστης, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἀγχώδη φόβο μπροστὰ στὸν κίνδυνο μιᾶς προσωπικῆς ἔρευνας, νὰ ἐξορίσουν κάθε ἔλεγχο τοῦ Λόγου με πρῶιμη ἐπίδραση ἀπάνω στὶς ψυχές.

Τρίτο, ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης σημαίνει ἐπίσης τὴν μὴ ὑποταγὴ τοῦ Λόγου σὲ ἄλλο νόμο παρὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ ὁ ἴδιος θέτει στὸν ἑαυτό του· ἀντίθετός της εἶναι ὁ κανόνας μιᾶς ἀνομῆς χρήσης τοῦ Λόγου (γιὰ νὰ βλέπει τάχα με αὐτὸ τὸν τρόπο, ὅπως ὑπερηφανεύεται ἡ μεγαλοφυΐα, μακρύτερα ἀπ' ὅσο γίνεται ὅταν περιορίζεται ἀπὸ νόμους). Τούτου συνέπεια εἶναι φυσικὰ ὅτι, ὅταν ὁ Λόγος δὲν θέλει νὰ ὑποταχθεῖ στὸ νόμο ποὺ ὁ ἴδιος θέτει στὸν ἑαυτό του, ἀναγκάζεται νὰ σκύψει τὸν τράχηλο στὸ ζυγὸ τῶν νόμων ποὺ τοῦ θέτει ἕνας ἄλλος· γιατί χωρὶς κάποιον νόμον τίποτα, ἀκόμη καὶ ἡ μεγαλύτερη μωρία, δὲν μπορεῖ νὰ παίξει πολὺν καιρὸ τὸ παιχνίδι της. Ἐπομένως ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς δηλωμένης ἀνομίας στὴ σκέψη (μιᾶς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ Λόγου) εἶναι ἡ ἐξῆς: με αὐτὴν ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης ζημιώνεται καί, ἐπειδὴ ἔνοχος ἐδῶ εἶναι ὄχι ἡ ἀτυχία ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ ὑπεροψία, κυριολεκτικὰ χάνεται.

Ἡ πορεία τῶν πραγμάτων εἶναι περίπου ἡ ἐξῆς : Στὴν ἀρχὴ χαίρεται ἡ μεγαλοφυΐα τὸν τολμηρὸ οἴστρο της, ἀφοῦ ἔχει ἀφαιρέσει τὸ νῆμα ποῦ μ' αὐτὸ ἄλλοτε τὴν ὀδηγοῦσε ὁ Λόγος. Σὲ λίγο γοητεύει καὶ ἄλλους μὲ αὐθαίρετα ῥήματα καὶ μεγάλες προσδοκίες καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει πλέον ἐγκατασταθεῖ σ' ἓνα θρόνο, ποῦ τόσο δύσκολα τὸν στόλιζε ὁ ἀργὸς καὶ βαρὺς Λόγος· ὥστόσο ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ μεταχειρίζεται τὴ γλώσσα του. Αὐτὸν τὸν παραδεκτὸ τότε κανόνα τῆς ἀκυρότητας ἐνὸς σὲ πολὺ μεγάλο ὕψος νομοθετοῦντος Λόγου ἐμεῖς οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι τὸν ὀνομάζομε φαντασιοπληξία· ἀλλὰ ἐκεῖνοι οἱ εὐνοούμενοι τῆς ἀγαθῆς Φύσης φωτισμό. Ἐπειδὴ ὅμως σὲ λίγο ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους προκαλεῖται σύγχυση γλωσσῶν, ἀφοῦ τώρα ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τὴν ἔμπνευσή του, ἐνῶ μόνο ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ προστάξει ἔγκυρα γιὰ τὸν καθένα, πρέπει στὸ τέλος νὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἔμπνεύσεις γεγονότα ἐγγυημένα μὲ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες, καὶ ἀπὸ παραδόσεις ποῦ στὴν ἀρχὴ διαλέχτηκαν μόνες τους, κείμενα ποῦ ἐπιβάλλονται μὲ τὸ χρόνο, μὲ μιὰ λέξη ἢ ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ Λόγου σὲ γεγονότα, δηλαδὴ ἡ δεισιδαιμονία, ἐπειδὴ ἔτσι τουλάχιστο μπαίνει αὐτὴ σὲ μιὰ μορφὴ νόμου καὶ γνωρίζει τὴν ἀνάπαυση.

Μιὰ καὶ ὁ ἀνθρώπινος Λόγος τείνει πάντοτε πρὸς τὴν ἐλευθερία, συμβαίνει κατ' ἀνάγκη τοῦτο : ὅταν κάποτε σπάσει τὰ δεσμά, ἡ πρώτη χρῆση μιᾶς ἐπὶ μακρὸν ξεσυνηθισμένης ἐλευθερίας ἐκφυλίζεται σὲ κατάχρηση καὶ ἄμετρη ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνεξαρτησία τῆς δυνάμεις του ἀπὸ κάθε περιορισμό, [ἀκόμη καὶ] σὲ μιὰν αὐταπάτη μονοκρατορίας τοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου ποῦ τίποτα δὲν παραδέχεται πιά παρὰ μόνο ἐκεῖνο ποῦ δικαιώνεται μὲ ἀντικειμενικοὺς λόγους καὶ δογματικὴ πεποίθηση, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ἀπορρίπτει ἀδίστακτα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ κανόνας τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Λόγου ἀπὸ τὴ δική του ἐντελῶς ἀνάγκη (ἀπάρνηση τῆς πίστεως τοῦ Λόγου) ὀνομάζεται ἀπιστία· ὄχι ἱστορικὴ, γιὰ αὐτὴν δὲν μποροῦμε καθόλου νὰ τὴ διανοηθοῦμε ὡς ἐμπρόθετη, ἐπομένως οὔτε ὡς ἐπιδεκτικὴν καταλογισμοῦ (ἐπειδὴ ὁ καθένας, εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι, πρέπει νὰ πιστέψει ἓνα γεγονός, ποῦ ἔχει ἐπαρκῶς διαπιστωθεῖ, ἀπαράλ-

λαχτα ὅπως καὶ μιὰν μαθηματικὴν ἀπόδειξη). ἀλλὰ ἀ π ι σ τ ῖ α τ ο ὕ Λ ό γ ο υ, ὕποπτη κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ποὺ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς ἠθικοὺς νόμους πρῶτα ὅλη τὴ δύναμη τῶν ἐλατηρίων ἀπάνω στὴν καρδιά, μὲ τὸν καιρὸ καὶ κάθε αὐθεντία ἀκόμη, καὶ φέρνει τὴ νοοτροπία ποὺ ὀνομάζομε ἐ λ ε ὕ θ ε ρ ο π ν ε ὕ μ α, δηλαδή τὴ βασικὴ ἀρχὴ νὰ μὴν ἀναγνωρίζομε πιὰ κανένα ἐντελῶς καθῆκον. Ἐδῶ μπαίνει τότε στὸ παιχνίδι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, γιὰ νὰ μὴν πέσουν σὲ ἄκραν ἀταξία καὶ αὐτὲς ἀκόμα οἱ ὑποθέσεις τοῦ δημόσιου βίου· καὶ ἐπειδὴ τὸ πιὸ δραστικὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ μέσον εἶναι γι' αὐτὴν τὸ ἄριστο, ἀφαιρεῖ πέρα ὡς πέρα τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τὴν ὑποτάσσει, μαζὶ μὲ ἄλλες λειτουργίες, στὰ διατάγματα τοῦ κράτους. Καὶ ἔτσι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, ὅταν θέλει νὰ ἐνεργεῖ ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τοὺς νόμους ἀκόμη τοῦ Λόγου, αὐτοκαταστρέφεται.

Φίλοι τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ ἐκείνου ποὺ εἶναι τὸ ἀγιότατο γι' αὐτό! Νὰ παραδέχεστε ὅ,τι σᾶς φαίνεται πιὸ ἀξιοπίστευτο ὅστε ἀπὸ ἐπιμελημένη καὶ εἰλικρινῆ θάσσανο, εἴτε γεγονότα εἶναι αὐτὰ εἴτε στηρίγματα [λόγοι] τοῦ Λόγου· μόνο μὴν ἀμφισβητεῖτε στὸ Λόγο ἐκεῖνο ποὺ τὸν κάνει τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ ἐπὶ τῆς γῆς, δηλαδή τὸ προνόμιο νὰ εἶναι τὸ ἔσχατο κριτήριον τῆς ἀλήθειας.¹ Στὴν ἀντίθετη περίπτωσι, ἀνάξιοι καθὼς θὰ εἴστε

1. (Ἑ π ο σ η μ. τ ο ὕ Σ υ γ γ ρ.) Σ κ έ π τ ο μ α ἰ ὀ ἴ δ ῖ ο ς [= αὐτονόηση] σημαίνει ἀναζητῶ μέσα μου (δηλαδή μέσα στὸν δικό μου Λόγο) τὸ ὕψιστο κριτήριον τῆς ἀλήθειας· καὶ ὁ κανόνας νὰ σκέπτομαι πάντοτε ὁ ἴδιος, εἶναι ὁ ὀ δ ῖ α φ ω τ ῖ σ μ ὀ ς. Στὴν αὐτονόηση δὲν ἀνήκουν τόσα πολλὰ ὅσα φαντάζονται ἐκεῖνοι ποὺ τοποθετοῦν τὸν διαφωτισμὸ σὲ γ ν ὡ σ ε ἰ ς, γιὰ τὸ τοῦτο εἶναι μᾶλλον μιὰ ἀρνητικὴ βασικὴ ἀρχὴ στὴ χρῆση τῆς γνωστικῆς μας ἰκανότητος καὶ συχνὰ ἐκεῖνος ποὺ ἔχει μεγάλο πλοῦτο σὲ γνώσεις, εἶναι ἐλάχιστα διαφωτισμένος στὴ χρῆση τους. «Μεταχειρίζομαι τὸν δικό μου Λόγο» δὲν θέλει νὰ πεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τοῦτο: σὲ κάθε τι ποὺ πρόκειται νὰ παραδεχτῶ νὰ ρωτῶ τὸν ἑαυτό μου: ἐὰν βρῶσκε ἠ πραγματοποιήσιμο νὰ κάνει γενικὴ βασικὴν ἀρχὴ τῆς δικῆς του χρήσης τοῦ Λόγου τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο παραδέχεται κάτι τί, ἢ ἐπίσης τὸν κανόνα ποὺ ἀκολουθεῖ ἀπ' αὐτὸ ποὺ παραδέχεται. Ὁ καθένας μπορεῖ νὰ κάνει μόνος του αὐτὴ τὴ δοκιμὴ καὶ θὰ ἴδῃ νὰ ἐξαφανίζονται ἀμέσως μὲ αὐτὸ τὸν ἔλεγχον ἢ δεισιδαιμονία καὶ ἡ φαντασιοπληξία, μὲ ὅλο ποὺ δὲν ἔχει καθόλου τίς γνώσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ ν' ἀντικρίσει καὶ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη. Γιὰ τὴ μεταχει-

τῆς ἐλευθερίας, καὶ σεῖς θὰ τὴ χάσετε ἀσφαλῶς καὶ στῶν ἄλλων μελῶν τοῦ γένους τὸ λαιμὸ θὰ περάσετε αὐτὴ τὴ δυστυχία, πού δὲν εἶναι ἔνοχα καὶ πού θὰ εἶχαν ὅλη τὴν καλὴ διάθεση νὰ μεταχειριστοῦν τὴν ἐλευθερία τους ἔ ν ν ο μ α , καὶ σκόπιμα ἐπίσης γιὰ τὸ καλὸ τοῦ κόσμου.

ρίζεται ἀπλῶς τὸν κανόνα τῆς αὐτοσυντήρησης τοῦ Λόγου. Εἶναι λοιπὸν εὐκόλο νὰ θεμελιώσουμε τὸν διαφωτισμὸ μέσα στὰ ἀτομικὰ ὑποκειμένα μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν· πρέπει μόνο νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ νωρὶς νὰ συνηθίσουμε τὰ νεαρὰ κεφάλια σ' αὐτὸν τὸ διαστοχασμὸ. Νὰ διαφωτίσουμε ὅμως μιὰν ἐποχὴ εἶναι ἔργο πολὺ μακρᾶς διάρκειας, γιὰτὶ ὑπάρχουν πολλὰ ἐξωτερικὰ ἐμπόδια πού ἐνμέρει ἀπαγορεύουν καὶ ἐνμέρει δυσκολεύουν τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἐκπαίδευσιν.

5. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΩΝ ΣΤΗ ΘΕΟΔΙΚΙΑ *

Με τή λέξη θεοδικία ἐνοοῦμε τήν υπεράσπιση τῆς υπέρτατης σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ κόσμου ἀπέναντι στήν κατηγορία πού διατυπώνει ἐναντίον τῆς ὁ Λόγος μέ τεκμήριο τὰ ἐχθρικά πρὸς τή σκοπιμότητα γεγονότα τοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ λέμε : πολεμοῦμε γιὰ τήν ὑπόθεση τοῦ Θεοῦ· μολονότι καταβάθος τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτα περισσότερο παρὰ ὑπόθεση τοῦ δικοῦ μας ἀπαιτητικοῦ Λόγου πού ἐδῶ ὅμως παραγνωρίζει τὰ ὄριά του· ὑπόθεση πού βέβαια δὲν εἶναι ἄριστη, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιδοκιμαστεῖ ἐνόσω ὁ ἄνθρωπος (ἂν μπεῖ καταμέρος ἢ ὑπεροψία του) ὡς ἔλλογο ὄν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ βασανίζει ὅλες τὶς δοξασίες, κάθε θεωρία πού τοῦ ἐμπνέει σεβασμό, προτοῦ νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτήν, ὥστε ὁ σεβασμὸς του νὰ εἶναι εἰλικρινῆς καὶ ὄχι προσποιητός.

Γιὰ νὰ δικαιωθεῖ ὁ Θεός, ἀπαιτεῖται ὁ ὑποτιθέμενος υπερασπιστῆς του νὰ ἀποδείξει: ἢ ὅτι αὐτὸ πού ἐμεῖς μέσα στὸν κόσμον τὸ κρίνομε ἐχθρικὸ πρὸς τή σκοπιμότητα, δὲν εἶναι τέτοιο· ἢ ὅτι καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι τέτοιο, δὲν πρέπει καθόλου νὰ κριθεῖ ὡς *factum*, ἀλλὰ ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια ἀπὸ τή φύση τῶν πραγμάτων· ἢ τέλος ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τουλάχιστον ὄχι ὡς *factum* τοῦ υπέρτατου δημιουργοῦ ὅλων τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀπλῶς τῶν κοσμικῶν ὄντων, στὰ ὅποια πρέπει νὰ καταλογιστεῖ, δηλαδὴ τῶν ἀνθρώπων (ἴσως ἐπίσης ἀνώτερων, ἀγαθῶν ἢ κακῶν, πνευματικῶν ὄντων).

Ὁ συγγραφέας λοιπὸν μιᾶς θεοδικίας παραδέχεται ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία διεξάγεται [ἐνν. νόμιμα] στὸ δικαστήριο τοῦ Λό-

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεύχ. Σεπτεμβρ. 1791.

γου και έτοιμάζεται με αίσιοδοξία να αντιπροσωπεύσει τὸ κατηγορούμενο μέρος ὡς πληρεξούσιος ἀνασκευάζοντας κατηγορηματικά ὅλες τὶς κατηγορίες τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, κατὰ τὴν πορεία τῆς δίκης, νὰ θέσει ἐκτὸς μάχης τὸν ἀντίδικο ἐπικαλούμενος τὴν ἀναρμοδιότητα τοῦ δικαστηρίου τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου (exceptionem fori), δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται δηλαδή νὰ ἀνατρέψει μιὰ γιὰ πάντα τὶς κατηγορίες με μιὰν ὁμολογία πὺ θὰ ἐπιβάλλει στὸν ἀντίδικο, ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου εἶναι πάνσοφος, ὁμολογία πὺ ἀμέσως καὶ χωρὶς καμιὰν ἔρευνα κηρύττει ἀστήριχτη ὅποιαδήποτε ἀμφιβολία πὺ θὰ μποροῦσε νὰ γεννηθεῖ ἐναντίο της· ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξετάσει διεξοδικὰ τὰ προβαλλόμενα ἐπιχειρήματα καί, καθὼς αὐτὰ δὲν ἀναιροῦν καθόλου τὴν ἔννοια τῆς ὑψιστῆς σοφίας¹, νὰ γίνεῖ κατανοητὸς φωτίζοντας καὶ ἀνασκευάζοντάς τα. Μὲ ἓνα μόνο πράγμα δὲν εἶναι

1. (Ἵ π ο σ . τ ο ὕ Σ υ γ γ ρ .). "Ἄν καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἔννοια μιᾶς σοφίας παρασταίνει μόνο τὴν ιδιότητα πὺ ἔχει μιὰ βούληση νὰ συμφωνεῖ με τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ ὡς τὸν τελικὸ σκοπὸ ὅλων τῶν πραγμάτων· ἐνῶ τέχνη [εἶναι] μόνο ἡ ἰκανότητα στὴ χρῆση τῶν κατάλληλων μέσων γιὰ ὅποιο ὁσδήποτε σκοπούς· ἐντούτοις μπορεῖ ἡ τέχνη, ὅταν ἀποδείχεται τέτοια ὡστε ν' ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς πρὸς ἰδέες, πὺ ἡ δυνατότητά τους ξεπερνάει κάθε σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου (π.χ. ὅταν μέσα καὶ σκοποὶ γεννοῦν ἀμοιβαία τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ὅπως συμβαίνει στὰ ὀργανικὰ σώματα), ὡς θεῖα τέχνη νὰ ὀνομάζεται ὄχι καταχρηστικά καὶ σοφία· γιὰ νὰ μὴ μπερδεύονται ὅμως οἱ ἔννοιες [καλὸ εἶναι] νὰ ὀνομάζεται σοφία τῆς τέχνης τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου πρὸς διάκριση ἀπὸ τὴν ἠθικὴ σοφία του. Ἡ τελολογία (ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ θεολογία διαμέσου αὐτῆς) δίνει πλούσιες ἀποδείξεις τῆς πρώτης στὸν τομέα τῆς ἐμπειρίας. Ἀπ' αὐτὴν ὅμως δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνομε ἔγκυρα τὴν ἠθικὴ σοφία τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, γιὰτὶ φυσικὸς νόμος καὶ ἠθικὸς νόμος ἀπαιτοῦν ἐντελῶς ἀνομοιογενεῖς ἀρχές, καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς τελευταίας σοφίας πρέπει νὰ γίνετα ἐντελῶς a priori, δηλαδή νὰ μὴ θεμελιώνεται καθόλου στὴν ἐμπειρία ἐκείνου πὺ συμβαίνει στὸν κόσμο. Ἀφοῦ τώρα ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, πὺ θὰ εἶναι χρήσιμη στὴ θρησκεία (γιὰτὶ στὴν ἐξήγηση τῆς Φύσης, ἐπομένως με πρόθεση θεωρητικὴ δὲν τὴ χρειαζόμαστε), πρέπει νὰ εἶναι ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος ἠθικοῦ· καὶ ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἔννοια, ὅσο λίγο μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ στὴν ἐμπειρία, ἄλλο τόσο μπορεῖ νὰ βγεῖ [λογικὰ] ἀπὸ καθαρὰ ὑπερβατολογικὲς ἔννοιες ἐνὸς ἀπόλυτα ἀναγκάσιου ὄντος, πὺ βέβαια ἐμᾶς μᾶς συγκινεῖ βαθύτατα — εἶναι καθαρὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς τέτοιου ὄντος ἄλλη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μιὰ ἀπόδειξη ἠθικὴ.

ανάγκη νὰ ἀσχοληθεῖ : νὰ ἀποδείξει καὶ τὴν ὕψιστη σοφία τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν πείρα ποὺ ἔχομε ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμον· γιατί ἀπλούστατα δὲν θὰ τὸ κατορθώσει, ἀφοῦ χρειάζεται παντογνωσία, γιὰ νὰ γνωρίζει, στηριζόμενος στὸν δεδομένο κόσμο (ὅπως αὐτὸς γίνεται προσιτὸς στὴν ἐμπειρία) ἐκείνη τὴν τελειότητα, γιὰ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰπεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι καμιὰ μεγαλύτερη δὲν εἶναι πουθενὰ δυνατὴ, ὡς πρὸς τὴ δημιουργία καὶ τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου.

Τὸ ἐχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀντίθετο πρὸς τὴ σοφία τοῦ δημιουργοῦ του, εἶναι τριῶν εἰδῶν :

1. Τὸ ἀπόλυτα ἐχθρικὸ, ποὺ βέβαια οὔτε ὡς σκοπὸς οὔτε ὡς μέσον εἶναι δυνατόν μιὰ σοφία νὰ τὸ ἐγκρίνει καὶ νὰ τὸ ἐπιθυμεῖ.

2. Τὸ ὑπὸ ὄρους ἐχθρικὸ, ποὺ βέβαια ποτὲ ὡς σκοπὸς, ὡς μέσον ὅμως συμβιβάζεται μὲ τὴ σοφία μιᾶς βούλησης.

Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ ἠθικὰ ἐχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα, τὸ καθαυτὸ κακὸ (ἢ ἁμαρτία)· τὸ δεύτερο τὸ φυσικὰ ἐχθρικὸ πρὸς τὴ σκοπιμότητα, τὸ ἐπιζήμιον (ὁ πόνος). — Ὑπάρχει ὅμως μιὰ κάποια σκοπιμότητα στὴ σχέση τοῦ ἐπιζήμιου μὲ τὸ ἠθικὰ κακὸ, ὅταν εἶναι παρὸν τὸ τελευταῖον καὶ δὲν μπόρεσε ἢ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμποδιστεῖ· συγκεκριμένα στὴ σύνδεση τῶν δεινῶν καὶ τῶν πόνων ὡς ποινῶν μὲ τὸ κακὸ ὡς ἔγκλημα· ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἔτσι γίνεται σὲ κάποιον κάτι ἀντίθετο πρὸς τὸ δίκιον του. Ἐπομένως πρέπει ἀκόμη νὰ ὑποθεθεῖ καὶ ἓνα 3ο εἶδος ἐχθρικοῦ πρὸς τὴ σκοπιμότητα μέσα στὸν κόσμο : ἡ δυσαναλογία ἐγκλημάτων καὶ ποινῶν μέσα στὸν κόσμο.

Οἱ ιδιότητες τῆς ὑπέρτατης σοφίας τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, ποὺ ἐναντίον της ἐμφανίζονται ὡς μομφές οἱ ἐχθρότητες αὐτὲς πρὸς τὴ σκοπιμότητα, εἶναι καὶ αὐτὲς ἐπίσης τρεῖς :

Πρῶτα, ἡ ἀ γ ι ὀ τ η τ ᾶ του ὡς ν ο μ ο θ ἔ τ η (πλάστη) σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἠθικὰ κακὸ μέσα στὸν κόσμο.

Δεύτερο, ἡ ἀ γ α θ ὀ τ η τ ᾶ του ὡς κ υ β ε ρ ν ῆ τ η (συντηρητῆ) σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἀναρίθμητα δεινὰ καὶ τοὺς πόνους τῶν ἔλλογων κοσμικῶν ὄντων.

Τρίτο, ἡ δ ι κ α ι ο σ ὺ ν η του ὡς κ ρ ι τ ῆ σὲ σύγκριση μὲ τὴν κακὴ κατάστασιν ποὺ φαίνεται ὅτι δείχνει ἢ δυσαναλογία

μεταξὺ τῆς ἀτιμωρησίας τῶν κακοποιῶν καὶ τῶν ἐγκλημάτων τους μέσα στὸν κόσμο. ¹

Πρέπει λοιπὸν καὶ ἀπέναντι στὶς τρεῖς ἐκεῖνες κατηγορίες ἢ ὑπεράσπιση νὰ γίνει, καὶ κατὰ τὴν ἀξία της νὰ ἐλεγχθεῖ, μὲ τὸν ἀναφερόμενο παραπάνω τριπλᾶ διάφορο τρόπο.

1. Ὡς πρὸς τὴ μορφή κατὰ τῆς ἀγιότητας τῆς θείας βού-

1. Αὐτὲς οἱ τρεῖς ιδιότητες μαζί, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἢ μία μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀνάγεται στὴν ἄλλη, ὅπως π.χ. ἡ δικαιοσύνη στὴν ἀγαθότητα, ὥστε τὸ σύνολο νὰ περιοριστεῖ σὲ μικρότερο ἀριθμὸ, ἀποτελοῦν τὴν ἠθικὴ ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Οὔτε ἡ διάταξή τους μπορεῖ νὰ ἀλλάξει (π.χ. ἡ ἀγαθότητα νὰ γίνει ὁ ὑπέρτατος ὅρος τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτὴν ἢ ἀγιότητα τῆς νομοθεσίας) χωρὶς νὰ θιγεῖ ἡ θρησκεία πού βάση της ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἠθικὴ ἔννοια. Ὁ δικός μας καθαρὸς (καὶ μάλιστα πρακτικὸς) Λόγος καθορίζει αὐτὴ τὴ διάταξη, ἀφοῦ, ἐὰν ἡ νομοθεσία προσαρμοστεῖ στὴν ἀγαθότητα, δὲν θὰ ὑπάρχει πιά οὔτε κύρος σ' αὐτὴν οὔτε σταθερὴ ἔννοια κητηκόντων. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ εἶναι εὐτυχής· καταλαβαίνει ὅμως καὶ τὸ παίρνει ἀπόφαση (ἔστω καὶ μὲ δυσαρέσκεια) ὅτι τὸ νὰ ἀξίξει νὰ εὐτυχήσει [αἴτημα πού βασιζέται στὸ γεγονός ὅτι] ἢ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὸν θεῖο νόμο, πρέπει νὰ εἶναι στὶς διαβουλεύσεις τοῦ Δημιουργοῦ ὁ ὅρος τῆς εὐδοκίμησής του καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ προηγηθεῖ. Γιατὶ ἡ ἐπιθυμία πού λόγο της ἔχει τὸν ὑποκειμενικὸ σκοπὸ (τὴ φιλαυτία), δὲν μπορεῖ νὰ καθορίζει τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ (τῆς σοφίας) πού θέτει ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος δίνει στὴ βούληση τὸν κανόνα ἀνευ ὄρων.—Ἐπίσης ἡ ποινὴ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης θεμελιώνεται ἀπάνω στὴ νομοθετούσα σοφία ὅχι ὡς ἀπλὸ μέσον, ἀλλὰ ὡς σκοπός· ἡ παρεκτροπὴ συνδέεται μὲ δεινά, ὅχι γιὰ νὰ προκύψει, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἕνα ἄλλο καλὸ, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ σύνδεση εἶναι καθεαυτὴν, δηλ. ἠθικὰ καὶ κατ' ἀνάγκη καλὴ. Βέβαια ἡ δικαιοσύνη προϋποθέτει ἀγαθότητα τοῦ νομοθέτη (γιατί, ἐὰν ἡ θέλησή του δὲν κατευθυνόταν πρὸς τὸ καλὸ τῶν ὑπηκόων του, τότε δὲν θὰ μπορούσε καὶ νὰ τοὺς ὑποχρεώσει νὰ τὸν ὑπακούουν)· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀγαθότητα, ἀλλὰ ὡς δικαιοσύνη οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν, ἀν καὶ περιέχεται μέσα στὴ γενικὴ ἔννοια τῆς σοφίας. Ἐξοῦ καὶ ἡ κατηγορία γιὰ τὴν ἔλλειψη μιᾶς δικαιοσύνης, πού φαίνεται στὸν κλῆρο πού ἔχει δοθεῖ στοὺς ἀνθρώπους σὲ τοῦτον ἐδῶ τὸν κόσμο, εἶναι ὅχι ὅτι δὲν πηγαίνει καλὰ ὁ καλὸς ἀλλὰ ὅτι δὲν πηγαίνει κακὰ ὁ κακὸς (ἀν καὶ ὅταν τὸ πρῶτο προστεθεῖ στὸ δεύτερο, ἡ ἀντίθεση μεγαλώνει ἀκόμη περισσότερο τὸ σκάνδαλο). Γιατί, σὲ μιὰ θεία διακυβέρνηση, μπορεῖ καὶ ὁ καλύτερος ἄνθρωπος νὰ στηρίξει τὴν ἐπιθυμία του γιὰ εὐημερία ὅχι στὴ θεία δικαιοσύνη, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴ στηρίξει πάντοτε στὴν καλοσύνη του, ἐπειδὴ ἐκεῖνος πού κἀνει ἀπλῶς τὸ χρέος του, δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιώσει δικαιοματικὰ τὴν εὐεργεσία τοῦ Θεοῦ.

λησης με βάση τὸ ἠθικὰ κακὸ πὸ ἀσχημίζει τὸν κόσμον, τὸ ἔργο της, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς δικαίωση :

α. Ὅτι δὲν ὑπάρχει καθόλου ἓνα τέτοιο ἐντελῶς ἐχθρικό πρὸς τὴ σκοπιμότητα, ὅπως ἡ παράβαση τῶν καθαρῶν νόμων τοῦ Λόγου μας, ἀλλὰ μόνο ἐκτροπές ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σοφία· ὅτι ἡ θεία [σοφία] τίς κρίνει μὲ ἐντελῶς ἄλλους, ἀκατάληπτους ἀπὸ μᾶς κανόνες, ἔτσι ὥστε ἐκεῖνο ἀκριβῶς πὸ ἡμεῖς, ἀναφερόμενοι στὸν πρακτικό μας Λόγο καὶ στοὺς ὀρισμούς του, δικαίως τὸ βρίσκομε ἀξιοκατάκριτο, αὐτὸ στὴ σχέση του πρὸς θεῖους σκοποὺς καὶ πρὸς τὴν ὑψιστὴ σοφία μπορεῖ ἴσως νὰ εἶναι τὸ κατάλληλο μέσον τόσο γιὰ τὴ δική μας ἰδιαιτέρη εὐτυχία ὅσο καὶ γενικὰ γιὰ τὸ μεγαλύτερο καλὸ τοῦ κόσμου· ὅτι οἱ δρόμοι τοῦ Ὑψίστου δὲν εἶναι οἱ δικοὶ μας δρόμοι (*sunt superis sua jura*)¹ καὶ γελιόμαστε ὅταν ἐκεῖνο πὸ σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ εἶναι νόμος μόνο σχετικὰ μὲ ἀνθρώπους, ἡμεῖς τὸ θεωροῦμε ἀπόλυτο νόμο, καὶ ἔτσι αὐτὸ πὸ, στὴ δική μας θεώρηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τόσο χαμηλὸ σημεῖο θέας, φαίνεται σὰν ἐχθρικό πρὸς τὴ σκοπιμότητα τὸ παίρνομε γιὰ τέτοιο, ἀκόμη καὶ θεωρούμενο ἀπὸ τὸ ὑψιστο σημεῖο θέας.— Αὐτὴ ἡ ἀπολογία, ὅπου ἡ ὑπεράσπιση εἶναι χειρότερη ἀπὸ τὴν κατηγορία, δὲν χρειάζεται καμιὰν ἀντίκρουση καὶ σίγουρα μπορεῖ ἐλεύθερα νὰ παραδοθεῖ στὴν περιφρόνηση κάθε ἀνθρώπου πὸ ἔχει τὴν ἐλάχιστη εὐαισθησία γιὰ [τὴν] ἠθικότητα.

β. Ἡ δεύτερη ἐνδεχομένως δικαίωση θὰ δεχόταν ἴσως τὴν πραγματικότητα τοῦ ἠθικὰ κακοῦ μέσα στὸν κόσμον, θὰ συγχωροῦσε ὁμως τὸν Δημιουργὸ μὲ [τὴν ἐξήγηση] ὅτι δὲν ὑπῆρξε δυνατὸν νὰ τὸ ἐμποδίσει : ἐπειδὴ τοῦτο βασίζεται στοὺς περιορισμούς τῆς φύσης τῶν ἀνθρώπων ὡς περατῶν ὄντων.— Ἀλλὰ ἔτσι τὸ ἴδιο τὸ κακὸ θὰ ἦταν δικαιωμένο· καὶ θὰ ἔπρεπε, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ στοὺς ἀνθρώπους ὡς δική τους ἐνοχλή, νὰ πάψομε νὰ τὸ ὀνομάζομε ἠθικὰ κακό.

γ. Ἡ τρίτη ἀπάντηση : ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη γίνεαι δεκτὸ ὅτι ἡ ἐνοχλή γι' αὐτὸ πὸ ὀνομάζομε κακὸ βαρύνει τὸν ἄνθρωπο,

1. (Ὑποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Οἱ κανόνες τοῦ Δικαίου τοῦ μᾶς ὑπερβαίνουν».

δὲν πρέπει καθόλου νὰ θεωρήσομε τὸν Θεὸ ὑπεύθυνο, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς τὸ κακὸ ὡς πράξι τῶν ἀνθρώπων ἀπλῶς μόνο τὸ ἐπέτρεψε, ἀπὸ σοφὲς αἰτίες [παρακινημένος], ποτὲ ὅμως δὲν τὸ ἐπιδοκίμασε καθεαυτό, οὔτε τὸ θέλησε οὔτε τὸ ἐτέλεσε, — καταλήγει (ἔστω καὶ ἂν δὲν θελήσει νὰ σκανταλιστεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπλῶς ἐπιτρέπειν [ὡς ἐνέργειας] ἐνὸς ὄντος ποῦ εἶναι αὐτὸ καὶ μόνο ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου) μαζὶ μὲ τὴν προηγουμένη ἀπολογία (β) στὴν ἴδια συνέπεια : δηλαδὴ στὸ ὅτι, ἀφοῦ καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν Θεὸ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐμποδίσει τοῦτο τὸ κακὸ, χωρὶς νὰ θίξει ἄλλους ὑψηλοὺς καὶ μάλιστα ἠθικοὺς σκοπούς, ἡ βία αὐτοῦ τοῦ δεινοῦ (γιατὶ ἔτσι πλέον θὰ ἔπρεπε κυριολεκτικὰ νὰ τὸ ὀνομάζομε) θὰ ἔπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ ἀναζητηθεῖ μέσα στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ στοὺς ἀναγκαίους περιορισμοὺς τῆς ἀνθρωπότητος ὡς φύσης περατῆς, ἐπομένως [νὰ δεχτοῦμε] καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ σ' αὐτὴν.

2. Ὡς πρὸς τὴ μομφὴ ποῦ ἀπευθύνεται πρὸς τὴ θείαν ἀγαθότητα ἐξαιτίας τῶν δεινῶν, δηλαδὴ τῶν πόνων ποῦ ὑπάρχουν στὸν κόσμον, ἡ δικαίωσή της γίνεται ἐπίσης μὲ τρία ἐπιχειρήματα :

α. Ὅτι στὰ πεπρωμένα τῶν ἀνθρώπων κακῶς λογαριάζονται τὰ δεινὰ βαρύτερα ἀπὸ τὶς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ὁ καθένας, ὅσο ἄσχημα κι' ἂν τοῦ ἔρχονται τὰ πράγματα, προτιμᾷ νὰ εἶναι ζωντανὸς παρὰ νεκρὸς, καὶ ἐκεῖνοι οἱ λίγοι ποῦ ἀποφασίζουν τὸ τελευταῖο, ἐνόσω μόνοι τους ἀνέβαλαν [τὸ τέλος τους], οἱ ἴδιοι μὲ αὐτὸ ὁμολογοῦν ποῦ βρῖσκεται τὸ μεγαλύτερο βᾶρος, ὅταν πάλι γίνονται ἱκανοὶ γιὰ τὴν τελευταία τρέλα [νὰ σκοτωθοῦν], καὶ τότε ἀκόμη περνοῦν στὴν κατάσταση τῆς ἀναισθησίας, ὅπου ἐπίσης δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰσθητὸς κανένας πόνος. — Τὴν ἀπάντησιν ὅμως σ' αὐτὴ τὴ σοφιστεία μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ ἀφήσομε νὰ τὴ δώσει ὅποιοσδήποτε ἄνθρωπος μὲ ὑγιῆ νοῦ, ποῦ ἔχει ζήσει κάμποσα χρόνια καὶ ἔχει στοχαστεῖ ἀπάνω στὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κάνει ἐδῶ μιὰ [σωστή] κρίσιν, ἐὰν τὸν ρωτήσομε : ἂν πραγματικὰ θὰ εἶχε τὴ διάθεσιν νὰ παίξει ἀκόμια μιὰ φορὰ ὡς τὸ τέλος τὸ παιχνίδι τῆς ζωῆς, δὲν θέλω νὰ πῶ : μὲ αὐτοὺς ἐδῶ, ἀλλὰ μὲ ὅποιοσδήποτε ὄρους τοῦ ἀρέσουν (μόνον ὄχι ἐνὸς παραμυθένιου, ἀλλὰ τούτου τοῦ γήινου κόσμου μας).

β. Στο δεύτερο έπιχείρημα : ότι δηλαδή τὸ μεγαλύτερο βάρος τῶν ἀλγεινῶν συναισθημάτων, στὴ σύγκρισή τους μὲ τὰ εὐχάριστα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴ φύση ἑνὸς ζωώδικου πλάσματος, ὅταν ὁ ἄνθρωπος (αὐτὸ π.χ. ὑποστηρίζει ὁ κόμης Veri στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ φύση τῆς ἡδονῆς¹), θὰ ἀπαντούσαμε ὅτι, ἐὰν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, γεννιέται ἓνα ἄλλο ζήτημα : γιατί ἐπιτέλους μᾶς κάλεσε στὴ ζωὴ ὁ δημιουργὸς τῆς ὑπαρξῆς μας, ἀφοῦ μὲ τὸ κανονικὸ μας παραφόρτωμα [ἡ ζωὴ] δὲν εἶναι γιὰ μᾶς ἐπιθυμητὴ ; Ὁ δύσθυμος θὰ ἔλεγε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅτι ἐκείνη ἡ γυναίκα τῶν Ἰνδιῶν εἶπε στὸν Τζιγκισχὰν πού οὔτε ἱκανοποίηση μπορούσε νὰ τῆς προσφέρει γιὰ τὸ βιασμὸ πού τῆς ἔκανε, οὔτε ἐξασφάλιση ὅτι δὲν θὰ ὑποστεῖ [τὴν ἴδια κακομεταχείριση] στὸ μέλλον : « Ἐὰν δὲν θεὸς νὰ μᾶς προστατέψεις, γιατί λοιπὸν μᾶς κατακτᾶς ; ».

γ. Ἡ τρίτη λύση τοῦ κόμπου μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐξῆς : ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς ἔφερε στὸν κόσμον γιὰ νὰ εὐτυχήσουμε στὸ μέλλον, ἐπομένως ἀπὸ καλοσύνη, ὅτι ὅμως πρέπει, πρὶν ἀπὸ ἰκείνη τὴν προσδοκώμενη θεσπέσια μεγάλη μακαριότητα, νὰ προηγηθεῖ ὀπωσδήποτε μιὰ ἐπίπονη καὶ βασανιστικὴ κατάσταση τῆς παρούσας ζωῆς, ὅπου ἀκριβῶς μὲ τὸν ἀγῶνα πρὸς τὶς ταλαιπωρίες θὰ γίνουμε ἄξιοι γιὰ ἰκείνη τὴ μέλλουσαν αἴγλη. Τὸ ὅτι ὅμως αὐτὸς ὁ χρόνος τῆς δοκιμασίας (ὅπου ὑποβάλλονται οἱ πλεῖστοι, καὶ ὅπου ἀκόμα καὶ ὁ ἄριστος δὲν εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὴ ζωὴ του) πρέπει, ἐνώπιον τῆς ὑπέρτατης σοφίας [τοῦ Θεοῦ], νὰ εἶναι ὀπωσδήποτε ὁ ὅρος γιὰ τὶς χαρὲς πού πρόκειται κάποτε ν' ἀπολαύσουμε, καθὼς καὶ τὸ ὅτι δὲν στάθηκε ἐφικτὸ τὸ δημιούργημα [τοῦ Θεοῦ] νὰ μείνει ἱκανοποιημένο μ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τῆς ζωῆς του — αὐτὰ εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ προβληθοῦν ὡς προσχήματα, ὄχι ὅμως καὶ νὰ κατανοηθοῦν, ἐπομένως μπορεῖ βέβαια κανεὶς, ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ὑπέρτατη σοφία πού ἔτσι τάχα θέλησε τὰ πράγματα, νὰ σπαθίσει τὸν κόμπο, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ τὸν λύσει — ὅπως, μέσα στὴν αἰσιοδοξία της, ἰσχυρί-

1 (Ἰπποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Idee sull'indole del piacere» (δημοσιεύτηκε χωρὶς ὄνομα συγγραφέα τὸ 1774). Γερμαν. μετάφρ. ἀπὸ τὸν Chr. Meiner : «Gedanken über die Natur des Vergnügens» Leipzig 1777.

στηκε ὅτι μπορεῖ νὰ κάνει ἡ θεοδικία.

3. Στὴν τελευταία κατηγορία, σ' ἐκείνη δηλαδή πού διατυπώνεται ἐναντίον τῆς δικαιοσύνης τοῦ κριτῆ τοῦ κόσμου, δίνεται ἡ ἐξῆς ἀπάντησις¹ :

α. "Ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀτιμωρησίας τῶν κακῶν ἀνθρώπων στὸν κόσμο δὲν ἔχει λογικὴ βάση, γιατί κάθε ἔγκλημα, ἀνάλογα μὲ τὴ φύση του, ἐπισύρει ἐδῶ τὴν ποινὴ πού τοῦ ταιριάζει, ἀφοῦ οἱ ἐσωτερικὲς τύψεις τῆς συνείδησης βασανίζουν τὸν κακὸ χειρότερα ἀπὸ τὶς Ἐριννύες. — Ἀλλὰ στὴν κρίση αὐτὴ ὑπάρχει ὀλοφάνερα μιὰ παρεξήγησις. Ἐδῶ ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος δανερίζει στὸν κακὸ τὸν συνειδησιακὸ του χαρακτήρα, δηλαδή τὴν ἠθικὴ εὐαισθησία σὲ ὅλη τὴν αὐστηρότητά της· αὐτὴ εἶναι πού, ὅσο πιὸ ἐνάρετος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τόσο σκληρότερα τὸν τιμωρεῖ γιὰ τὴν παραμικρότερη βιασύνη πού ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα του τὴν ἀποδοκιμάζει. Ὅπου ὅμως λείπει αὐτὴ ἡ νοοτροπία καὶ μαζί της ἡ ἠθικὴ εὐαισθησία, ἐκεῖ ἀπουσιάζει ἐπίσης καὶ ὁ τιμωρὸς γιὰ ἐγκλήματα πού ἔχουν διαπραχθεῖ· καὶ ὁ κακός, ὅταν καταφέρει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς κυρώσεις πού ἐπισύρουν οἱ ἀνόσιες πράξεις του, γελάει μὲ τὴ φοβία τῶν ἐντιμῶν ἀνθρώπων νὰ βασανίζονται μέσα τους ἀπὸ ὀλοδικὲς τους τύψεις· οἱ μικρὲς ἐπιπλήξεις, πού μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἀπευθύνει κάποτε στὸν ἑαυτό του, εἴτε τὶς κάνει χωρὶς διόλου συνείδηση, εἴτε, ἂν τύχει καὶ ἔχει ἀκόμα μέσα του κάτι ἀπ' αὐτὴν, ἰσοζυγίζονται καὶ ἀποδοκιμάζονται πλούσια μὲ τὴν τέρψη τῶν αἰσθήσεων, πού αὐτὴν καὶ

1. (Ἵ π ο σ. τ ο ὕ Σ υ γ γ ρ.) Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι, μέσα σὲ ὅλες τὶς δυσκολίες [πού συναντᾷ κανεὶς ὅταν θέλει] νὰ συμβιβάσει τὴν πορεία τῶν ὄσων συμβαίνουν στὸν κόσμο μὲ τὴ θειότητα τοῦ δημιουργοῦ του, καμιὰ δὲν πιέζει τόσο δυνατὰ τὸ στῆθος ὅσο ἐκείνη πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐντύπωση μιᾶς λειψῆς στὸν κόσμο δικαιοσύνης. Ὅταν συμβεῖ (μὲ ὄλο πού αὐτὸ συμβαίνει σπάνια) ἓνας ἄδικος πανίσχυρος κακοποιὸς νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὸν κόσμο ἀτιμώρητος, κραυγάζει θριαμβευτικὰ ὁ κατὰ τὰ ἄλλα ἀμερόληπτος θεατὴς πού ἔχει συμπιλωθεῖ μὲ τὸν οὐρανό. Καμιὰ σκοπιμότητα τῆς Φύσης δὲν θὰ τοῦ δώσει, μὲ τὸν θαυμασμό, αὐτὴ τὴν ψυχικὴ ἀναταραχὴ, οὔτε θὰ τὸν κάνει νὰ αἰστανθεῖ χεροπιαστὰ τὴν ἄμεση παρέμβαση τοῦ Θεοῦ. Γιατί ; Γιατί ἡ σκοπιμότητα ἐδῶ εἶναι ἠθικὴ καὶ μοναδική, ἀπὸ τὸ εἶδος ἐκεῖνο πού ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο θὰ τὸ ἀντιληφθεῖ στὸν κόσμο.

μόνο ξέρει νὰ γεύεται. — Ἐὰν πάλι, ὡς ἀντίκρουση αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, διατυπωθεῖ τὸ ἐπιχείρημα :

β. "Ὅτι ἀναμφισβήτητα δὲν βρίσκεται καθόλου στὸν κόσμον καμιά σύμφωνη μὲ τὴ δικαιοσύνη σχέση μεταξύ ἐνοχῆς καὶ τιμωρίας, καὶ εἴμαστε, κατὰ τὴν πορεία μας σ' αὐτὸ τὸν κόσμον, ὑποχρεωμένοι μὲ δυσαρέσκεια νὰ βλέπομε συχνὰ ἀνθρώπους νὰ περνοῦν μιὰν εὐτυχισμένη ζωὴ μέσα σὲ κραυγαλέαν ἀδικία· τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ ἀνωμαλία ποὺ ἔγκειται στὴ Φύση καὶ δὲν ἔχει γίνει ἐπίτηδες, ἄρα δὲν εἶναι ἠθικὴ, γιατί τῆς ἀρετῆς ιδιότητα εἶναι νὰ παλεύει μὲ τὴν ἐναντιότητα (ὅπου ἐπίσης ἀνήκει ὁ πόνος ποὺ πρέπει νὰ νιώσει ὁ ἐνάρετος ὅταν συγκρίνει τὴ δική του δυστυχία μὲ τὴν εὐτυχία τοῦ κακοῦ) καὶ οἱ ταλαιπωρίες τὸ μόνο ποὺ κάνουν εἶναι ὅτι ὑψώνουν τὴν ἀξία τῆς ἀρετῆς, ἐπομένως ἐνώπιον τοῦ Λόγου αὐτὴ ἢ δυσαρμονία τῶν ἀχρεωστήτων δεινῶν τῆς ζωῆς διαλύεται μέσα στὴν πιὸ ἐξάίσια ἠθικὴ εὐφωνία — τότε ἐναντίον αὐτῆς τῆς λύσης ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀπάντηση : "Ἄν καὶ τὰ δεινὰ αὐτά, ὅταν ὡς πέτρα γιὰ ἀκόνισμα τῆς ἀρετῆς προηγοῦνται ἢ τὴ συνοδεύουν, μποροῦν βέβαια νὰ θεωρηθοῦν ὅτι βρίσκονται σὲ ἠθικὴ συμφωνία μαζί της, ἐφόσον τουλάχιστο τὸ τέλος τῆς ζωῆς στεφανώνει τὴν ἀρετὴ καὶ τιμωρεῖ τὴν κακουργία, ἐντούτοις ὅταν τὸ τέλος τοῦτο, ὅπως ἄλλωστε δείχνει ἡ πείρα μὲ πολλὰ παραδείγματα, ἐπέρχεται ἀντίθετα πρὸς κάθε νόημα, τότε οἱ συμφορὲς φαίνονται ὅτι πέφτουν ἀπάνω στὸν ἐνάρετο ὄχι γιὰ νὰ εἶναι, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπῆρξε καθαρὴ ἢ ἀρετὴ του (καθαρή, ὡστόσο ὅμως ἀντίθετη πρὸς τοὺς κανόνες τῆς ἐξυπνης φιλαυτίας), πράγμα ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀντίποδας τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἐννοια ποὺ μπορεῖ νὰ σχηματίσει γι' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος. "Ὅσο γιὰ τὴ δυνατότητα ὅτι ἴσως τὸ τέλος αὐτῆς τῆς γήινης ζωῆς νὰ μὴν εἶναι τὸ τέλος κάθε ζωῆς, [ἄς σημειωθεῖ ὅτι] ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἰσχὺ γιὰ μιὰ δικαίωση τῆς [θείας] Πρόνοιας, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς δόγμα τοῦ ἠθικῶν - πιστοῦ Λόγου, μὲ τὸ ὁποῖο ὁποῖος ἀμφιβάλλει συμβουλεύεται νὰ κάνει ὑπομονή, ἀλλὰ δὲν ἱκανοποιεῖται.

γ. Ἐὰν τέλος γίνει ἀπόπειρα νὰ δοθεῖ ἡ τρίτη λύση σ' αὐτὴ τὴ δυσαρμονικὴ σχέση μεταξύ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς μοίρας ποὺ τοὺς γράφεται, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι : σ'

αὐτὸ τὸν κόσμον κάθε εὐτυχία ἢ δυστυχία πρέπει νὰ κρίνεται ἀπλῶς καὶ μόνο ὡς συνέπεια [ποῦ ἔρχεται] ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησι τῶν δυνάμεων τῶν ἀνθρώπων κατὰ τοὺς νόμους τῆς Φύσεως ἀνάλογα μὲ τὴν ἐφαρμοσμένη ἐπιδεξιότητα καὶ ἐξυπνάδα τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις, μέσα στὶς ὁποῖες βρίσκονται ἀπὸ σύμπτωση, καὶ ὄχι κατὰ τὴ συμφωνία [τῶν δυνάμεων ἐκείνων] μὲ ὑπεραισθητοὺς σκοποὺς· ἀντίθετα σ' ἓνα μέλλοντα κόσμον θὰ ὑπάρξει μιὰ ἄλλη τάξι πραγμάτων κ' ἐκεῖ ὁ καθένας θὰ ἀμειφθεῖ γιὰ ὅσες πράξεις του ἐδῶ κάτω ἔχουν ἀξία ἐὰν κριθοῦν μὲ ἠθικὰ κριτήρια — θὰ ἀπαντήσομε ὅτι καὶ ἡ προϋπόθεσι αὐτὴ εἶναι αὐθαίρετη. Ὁ Λόγος πρέπει, ὅταν ὄχι ὡς ἠθικὰ νομοθετούσα ἐξουσία διατυπώνει ἓνα δόγμα σύμφωνα μὲ τοῦτο τὸ συμφέρον του, νὰ βρίσκει εὐλόγο ἀπλῶς κατὰ τοὺς κανόνες τῆς θεωρητικῆς γνώσεως τὸ ὅτι ἡ πορεία τοῦ κόσμου, κατὰ τὴ φυσικὴ τάξι, ὅπως ἐδῶ ἔτσι καὶ παραπέρα θὰ ὀρίζει τὰ πεπρωμένα μας. Γιατὶ ποῖο ἄλλο ὀδηγητικὸ νῆμα ἔχει ὁ Λόγος γιὰ τὶς θεωρητικὲς τοῦ ὑποθέσεις παρὰ τὸν φυσικὸ νόμο; Καὶ ἂν ἀκόμη, ὅπως τοῦ ὑποδείχτηκε παραπάνω (§ β), δεχθεῖ τὴν παραίνεσι νὰ ὑπομονέψει καὶ νὰ ἐλπίζει κάτι καλύτερο στὸ μέλλον, πῶς μπορεῖ νὰ περιμένει ὅτι ἡ πορεία τῶν πραγμάτων κατὰ τὴ φυσικὴ τάξι, ποῦ εἶναι ἐδῶ καθεαυτὴν σοφὴ, θὰ εἶναι κατὰ τὸν ἴδιον νόμον σ' ἓνα μέλλοντα κόσμον ἄσοφη; Ἀφοῦ λοιπόν, γιὰ τὸ Λόγον, δὲν ὑπάρχει καμιὰ κατανοητὴ σχέση μεταξὺ τῶν ἐσωτερικῶν καθοριστικῶν λόγων τῆς βούλησεως (δηλαδὴ τῆς ἠθικῆς νοοτροπίας) κατὰ τοὺς νόμους τῆς Ἐλευθερίας, καὶ τῶν (κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἐξωτερικῶν) ἀπὸ τὴ βούλησή μας ἀνεξάρτητων αἰτίων τῆς εὐημερίας μας κατὰ τοὺς νόμους τῆς Φύσεως, τὸ μόνο ποῦ μένει [νὰ παραδεχτοῦμε] εἶναι ἡ ὑπόθεσι ὅτι ὅσο λίγο ἐδῶ ἄλλο τόσο λίγο κ' ἐκεῖ μποροῦμε νὰ περιμένομε τὴ συμφωνία τοῦ πεπρωμένου τῶν ἀνθρώπων μὲ μιὰ θεία δικαιοσύνη, κατὰ τὶς ἐννοίες ποῦ ἐμεῖς ἔχομε σχηματίσει γι' αὐτήν.

Ἡ ἐκβασὴ τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῆς φιλοσοφίας εἶναι λοιπόν : ὅτι ὅλη ἡ ἕως τώρα θεοδικία δὲν κατορθώνει ἐκεῖνο ποῦ ὑπόσχεται, δηλαδὴ νὰ δικαιώσῃ τὴν ἠθικὴν σοφία στὴ διακυβέρνησι τοῦ κόσμου ἀπέναντι στὶς ἀμφιβολίες ποῦ διατυπώνονται ἐναντίον της μὲ βάση ὅ,τι ἡ πείρα μᾶς δίνει νὰ γνω-

ρίσομε σὲ τοῦτο τὸν κόσμον· χωρὶς ὥστόσο αὐτὲς οἱ ἀμφιβολίες ὡς μομφές νὰ μποροῦν νὰ ἀποδείξουν καὶ τὸ ἀντίθετο — ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ τί ἀναφορικὰ μὲ αὐτὲς γνωρίζομε γιὰ τὴν ὑφὴ τοῦ Λόγου μας. Μένει ὅμως πάντοτε μετέωρο τὸ θέμα: ἂν δὲν θὰ μποροῦσαν μὲ τὸν καιρὸ νὰ ἐπινοηθοῦν ἰσχυρότερα ἴσως ἐπιχειρήματα γι' αὐτὴ τὴ δικαίωση, ὥστε ἡ κατηγορούμενη σοφία νὰ μὴ ἀθωωθεῖ (ὅπως ἕως τώρα) ἀπλῶς («κατ' ἔνστασιν») — παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φέρομε τὸ ζήτημα ἕως τὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξομε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Λόγος μας δὲν διαθέτει καθόλου τὴ δύναμη νὰ ἐννοήσῃ τὴ σχέση, στὴν ὁποία βρίσκεται ἓνας κόσμος σὰν ἐκεῖνον ποὺ μποροῦμε νὰ γνωρίσομε μὲ τὴν ἐμπειρία, πρὸς τὴν ὑπέρτατη σοφία· γιατί τότε ὅλες οἱ παραπέρα ἀπόπειρες τῆς δῆθεν ἀνθρώπινης σοφίας νὰ ἐννοήσῃ τοὺς δρόμους τῆς θείας [σοφίας] ἀνατρέπονται ἐντελῶς. "Ὅτι ἐπίσης εἶναι γιὰ μᾶς ἐφικτὴ τουλάχιστο μιὰ ἀρνητικὴ σοφία, δηλαδή ἡ κατανόηση τοῦ ἀναγκαίου περιορισμοῦ τῶν ἀξιώσεών μας ἀναφορικὰ μὲ 'κεῖνο ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι παραπολὺ ὑψηλό — αὐτὸ πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποδειχτεῖ γιὰ ν' ἀποτελειώσομε μιὰ γιὰ πάντα αὐτὴ τὴ δίκη· καὶ τοῦτο μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ γίνει.

Ἔχομε δηλαδή γιὰ μιὰ τεχνосоφία στὴν κατασκευὴ τούτου τοῦ κόσμου μιὰν ἔννοια ποὺ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴν ἱκανότητα [spekulatives Vermögen] τοῦ Λόγου δὲν στερεῖται ἀπὸ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ μιὰ Φυσικοθεολογία. Ἐπίσης ἔχομε καὶ μιὰν ἔννοια γιὰ μιὰν ἠθικὴ σοφία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τεθεῖ σ' ἓναν ὁποιοδήποτε κόσμον διαμέσου ἑνὸς τελειότατου Δημιουργοῦ μὲ ὑπόδειγμα τὴν ἠθικὴν ἰδέα τοῦ δικοῦ μας πρακτικοῦ Λόγου. — Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐνότητα, στὴ συμφωνία τους, ἐκείνης τῆς τεχνосоφίας μὲ τὴν ἠθικὴ σοφία μέσα σ' ἓνα κόσμον τῶν αἰσθήσεων δὲν ἔχομε καμιὰν ἔννοια οὔτε ἐλπίζομε νὰ φτάσομε ποτὲ σὲ τέτοια ἔννοια. Γιατί, τὸ νὰ εἶναι κανεὶς δημιουργὸς καὶ ὡς φυσικὸ ὄν νὰ ἀκολουθεῖ ἀπλῶς τὴ θέληση τοῦ δημιουργοῦ του· ὥστόσο ὅμως ὡς ἐλεύθερα πρᾶκτον ὄν (ποὺ ἔχει τὴ δική του ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιρροὲς θέληση ἢ ὁποία μπορεῖ σὲ πολλὰ περιπτώσεις νὰ πηγαίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν πρώτη) νὰ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ εἶναι ὑπεύθυνον, ταυτόχρονα ὅμως νὰ βλέπει τὴ δική του πράξη

σάν αποτέλεσμα τὴν ἐνέργειας ἑνὸς ἀνώτερου ὄντος — αὐτὸ εἶναι ἕνας συνδυασμὸς ἐννοιῶν, πού βέβαια πρέπει νὰ τίς σκεφτοῦμε μαζί μέσα στὴν ἰδέα ἑνὸς κόσμου ὡς τοῦ ὑπέρτατου ἀγαθοῦ· ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ τίς ἐννοήσῃ πού εἰσχωρεῖ ἕως τὴ γνώση τοῦ ὑπεραισθητοῦ (νοητοῦ) κόσμου καὶ ἐννοεῖ μὲ ποιὸ τρόπο ὁ νοητὸς κόσμος ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων· σ' αὐτὴ τὴν κατανόηση καὶ μόνο μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ ἢ ἀπόδειξη τῆς ἠθικῆς σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ στὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων, ἀφοῦ ὁ κόσμος αὐτὸς παρουσιάζει τὴν ἐμφάνιση [τὸ φαινόμενο] τοῦ νοητοῦ κόσμου — ἀλλὰ κανένας θνητὸς δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἕως αὐτὴ τὴν κατανόηση.

* * *

Κάθε θεοδικία πρέπει κυρίως νὰ εἶναι ἐρμηνεία τῆς Φύσης, ἀφοῦ ὁ Θεὸς διαμέσου αὐτῆς ἐκδηλώνει τὴν πρόθεση τῆς θέλησός του. Ἀλλὰ κάθε ἐρμηνεία τῆς ἐκδηλωμένης θέλησης ἑνὸς νομοθέτη εἶναι ἢ ὑποθετικὴ (doktrinal) ἢ αὐθεντικὴ. Ὑποθετικὴ εἶναι ἐκείνη πού μὲ λογικὲς κατασκευὲς συμπραίνει τὴ θέληση τοῦ νομοθέτη ἀπὸ ἐκφράσεις πού αὐτὸς ἔχει μεταχειριστεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς ἄλλες γνωστὲς προθέσεις του· τὴ δεύτερη τὴν κάνει ὁ ἴδιος ὁ νομοθέτης.

Ὁ κόσμος, ὡς ἔργο τοῦ Θεοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μᾶς θεία γνωστοποίηση τῶν προθέσεων τῆς θέλησός του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅμως αὐτὴ εἶναι γιὰ μᾶς συχνὰ ἕνα σφραγισμένο βιβλίο· καὶ πάντοτε εἶναι ἕνα τέτοιο βιβλίο, ὅταν τὸ βλέπομε μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μάθομε ἀπ' αὐτόν, ἂν καὶ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, τὴν τελικὴ πρόθεσιν τοῦ Θεοῦ (πού πάντοτε εἶναι ἠθικὴ). Οἱ φιλοσοφικὲς ἀπόπειρες γιὰ μιὰν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ὑποθετικὲς (doktrinal) καὶ ἀποτελοῦν ἐκείνη τὴν ἰδιαίτερη θεοδικία, πού γι' αὐτὸ τὸ λόγο μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσομε ὑποθετικὴ. Μποροῦμε ὅμως ἐπίσης νὰ μὴν ἀρνηθοῦμε τὸ ὄνομα μιᾶς θεοδικίας στὴν ἀπλὴ ἀναίρεση ὅλων ἐκείνων τῶν κατηγοριῶν [πού διατυπώνονται] ἐναντίον τῆς θεϊκῆς σοφίας, ὅταν αὐτὴ εἶναι θεϊκὸ δόγμα ἢ (πράγμα πού σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἔχει τὸ ἴδιο νόημα), ὅταν εἶναι ῥῆσις ἐκείνου τοῦ Λόγου μὲ τὸν ὅποιο, καὶ πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία,

σχηματίζομε τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ἠθικοῦ καὶ σοφοῦ ὄντος. Γιατὶ τότε ὁ ἴδιος ὁ Θεός, διαμέσου τοῦ Λόγου μας, γίνεται ὁ ἐρμηνευτὴς τῆς θέλησής του τῆς ἐξαγγελλλόμενης μὲ τὴν Δημιουργία· αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσομε αὐθεντικὴ θεοδικία. Δὲν εἶναι ὅμως ἐρμηνεία ἐνὸς με λογικῆς κατασκευῆς ἐργαζόμενου (φιλοσοφικοῦ - spekulativ), ἀλλὰ ἐνὸς ἐξουσίαν ἔχοντος πρακτικοῦ Λόγου, ἡ ὁποία, ἐνόσω ἐκεῖνος στὴ νομοθεσία εἶναι ἀπόλυτα προστακτικὸς χωρὶς παραπέρα δικαιολογίες [τῶν ἐντολῶν του], μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἄμεση ἐξήγηση καὶ φωνὴ τοῦ Θεοῦ πού μ' αὐτὴν ἐκεῖνος δίνει νόημα στὸ γράμμα τῆς δημιουργίας του. Μιὰ τέτοια αὐθεντικὴ ἐρμηνεία ἐγὼ τὴ βρίσκω, ἀλληγορικὰ διατυπωμένη, μέσα σ' ἓνα ἀρχαῖο ἱερὸ βιβλίον.

Ὁ Ἰὼβ παρασταίνεται σὰν ἄνθρωπος πού γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς κατέχει συγκεντρωμένα ὅλα ὅσα μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφτεῖ γιὰ νὰ τὸν κάνει τέλειον. Ὑγιής, εὐπορος, ἐλεύθερος, ταγὸς σὲ ἄλλους πού μπορεῖ νὰ τοὺς κάνει εὐτυχεῖς, στοὺς κόλπους μιᾶς εὐτυχισμένης οἰκογένειας, ἀνάμεσα σὲ ἀγαπημένους φίλους· καὶ πάνω ἀπ' ὅλα αὐτὰ (πού εἶναι τὸ ἐξοχώτερον) εὐχαριστημένος μὲ τὸν ἑαυτό του, ἡσυχος στὴ συνείδησή του. Ξαφνικά, ἓνα βαρὺ πεπρωμένο πού τοῦ γράφτηκε γιὰ νὰ τὸν βάλει σὲ δοκιμασία, τοῦ ἀφαιρεῖ ὅλα τοῦτα τὰ ἀγαθὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖον. Καθὼς σιγὰ - σιγὰ μπαίνει στὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀπροσδόκητης καταστροφῆς, ξεσπάει κάποτε σὲ παράπονα γιὰ τὴν κακὴν τοῦ μοίρα· ἐδῶ ἀπάνω ἀρχίζει σὲ λίγο μιὰ διένεξη ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στοὺς φίλους του πού ἔρχονται νὰ τὸν ἰδοῦν τάχα γιὰ νὰ τὸν παρηγορήσουν, καὶ στὴ συζήτησιν τὰ δύο μέρη, τὸ καθένα κατὰ τὴν νοοτροπία του (κυρίως ὅμως ἀνάλογα μὲ τὴν θέσιν του), ἐκθέτουν τὴ δικήν τους θεοδικία γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ἠθικὰ αὐτὴ τὴν κακοδαιμονία. Οἱ φίλοι τοῦ Ἰὼβ εἶναι ὀπαδοὶ τοῦ συστήματος ἐρμηνείας πού ἐξηγεῖ ὅλα τοῦ κόσμου τὰ δεινὰ μὲ τὴν θείαν δικαιοσύνη ὡς ἰσάριθμες ποινὲς γιὰ διαπραγμμένα ἐγκλήματα· καὶ μολονότι δὲν ἤξεραν νὰ ὀνομάσουν κανένα πού θὰ μπορούσε νὰ καταλογιστεῖ στὸν δυστυχημένο ἄνθρωπον, ἐκεῖνος [κατὰ τὴν γνώμη τους] θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἐνοχὴν του, γιὰτὶ διαφορετικὰ δὲν θὰ ἦταν δυνατόν, κατὰ τὴν θείαν δικαιοσύνην, νὰ εἶναι δυστυχής. Ἀντίθετα ὁ Ἰὼβ —

πού με ἀγανάκτηση διαμαρτύρεται ὅτι γιὰ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του καμιάν ἐπιτίμησιν δὲν τοῦ κάνει ἢ συνείδησή του· γιὰ ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτο ἀνθρώπινο σφάλμα ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς θὰ γνωρίζει ὅτι τὸν ἔχει κάνει πλάσμα ἀδύνατο — τάσσεται μὲ τὸ σύστημά τῆς ἀνεν ὄρων θεϊκῆς ἀπόφασης. «Ὁ Θεὸς εἶναι αὐταρχικός» λέγει· «ὁ γὰρ αὐτὸς ἠθέλησε, καὶ ἐποίησε» (Ἰώβ, κγ, 13).

Στὶς κρίσεις πού κάνουν τὰ δύο μέρη μὲ διαλογισμοὺς καὶ ὑπερδιαλογισμοὺς, λίγα εἶναι ἀξιοπαρατήρητα· πολὺ περισσότερο ὅμως ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς τὸ ἦθος μὲ τὸ ὁποῖο συζητοῦν. Ὁ Ἰώβ μιλεῖ ὅπως σκέπτεται, καὶ ὅπως αἰσθάνεται, ὅπως ἐπίσης θὰ αἰσθανόταν κάθε ἄνθρωπος στὴ θέση του· ἀντίθετα οἱ φίλοι του μιλοῦν σὰ νὰ κατασκοπεύονται μυστικὰ ἀπὸ τὸν ἰσχυρότερο, πού ὑπερασπίζουν τὴν ὑπόθεσή του· τὴν εὐνοιά του ἐπιθυμοῦν νὰ κερδίσουν μὲ τὴν κρίση τους περισσότερο, παρά νὰ εἰποῦν τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ ἡ πανουργία τους, νὰ ὑποστηρίζουν γιὰ τὴν ἐπίφαση πράγματα, πού ὡστόσο θὰ ἔπρεπε νὰ ὁμολογήσουν ὅτι δὲν τὰ ἐννοοῦσαν, καὶ νὰ προσποιοῦνται μιὰ πεποίθησιν πού ἀληθινὰ δὲν τὴν εἶχαν, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἴσια εὐλικρίνεια τοῦ Ἰώβ πού τόσο μακριὰ βρίσκεται ἀπὸ τὴν ψεύτικη κολακεία, ὥστε φτάνει σχεδὸν τὰ ὅρια τῆς προπέτειας — ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ὠφελεῖ τὸν Ἰώβ. «Πότερον» λέγει «οὐκ ἔναντι Κυρίου λαλεῖτε, ἔναντι δὲ αὐτοῦ φθέγγεσθε δόλον ; . . . εἰ γὰρ τὰ πάντα ποιοῦντες προστεθήσεσθε αὐτῷ, οὐδὲν ἤττον ἐλέγξει ὑμᾶς· εἰ δὲ καὶ κρυφῆ πρόσωπα θαυμάσεσθε, πότερον οὐχὶ δεινὰ αὐτοῦ στροβήσει ὑμᾶς [= θὰ σᾶς στριφογυρίσουν], φόβος δὲ παρ' αὐτοῦ ἐπιπεσεῖται ὑμῖν ; . . . οὐ γὰρ ἔναντίον αὐτοῦ δόλος εἰσελεύσεται» (Ἰώβ, ιγ, 7 - 11, 16).

Τὸ τελευταῖο τὸ ἐπιβεβαιώνει πραγματικὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Γιατὶ ὁ Θεὸς κάνει ἀξιο τὸν Ἰώβ νὰ τοῦ ἀποκαλυφθεῖ ἡ σοφία τῆς δημιουργίας του ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο ὅπου φαίνεται ἡ ἀνεξιχνίασθη φύση της. Τὸν βάζει νὰ κοιτάξει τὴν ὠραία πλευρὰ τῆς δημιουργίας, ὅπου ἡ σοφία καὶ ἡ ἀγαθὴ πρόνοια τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου θέτουν στὸν ἄνθρωπο μὲ ἀναμφίβολο τρόπο κατανοητοὺς σκοποὺς· ἔπειτα τὴν ἀντίθετη, τὴν τρομαχτικὴ, καθὼς τοῦ ὀνομάζει προϊόντα τῆς δυνάμεώς του καὶ ἀνά-

μεσά τους βλαβερά, φοβερὰ πράγματα, πού τὸ καθένα τους φαίνεται βέβαια ὅτι γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὸ εἶδος του εἶναι σκόπιμα κατασκευασμένο, ἀναφορικὰ ὅμως πρὸς τὰ ἄλλα καὶ μάλιστα πρὸς τὸν ἄνθρωπο δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἀντίθετο πρὸς κάθε σκοπιμότητα καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ ἕνα γενικὸ σχέδιο τακτοποιημένο μὲ καλοσύνη καὶ σοφία· ἐκεῖ ὅμως τοῦ ἀποδείχνει τὴν τάξη καὶ τὴ συντήρηση τοῦ παντός, πού κάνουν φανερό τὸν σοφὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου, ἂν καὶ ταυτόχρονα πρέπει νὰ μείνουν μυστικοὶ οἱ γιὰ μᾶς ἀνεξερεύνητοι δρόμοι τοῦ στῆ φυσικῆ τάξη τῶν πραγμάτων, καὶ πολὺ περισσότερο στῆ σύνδεση αὐτῆς τῆς τάξης μὲ τὴν ἠθικὴ (πού εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀνεξιχνίαστη γιὰ τὸ Λόγο μας). — Τὸ συμπέρασμα εἶναι τοῦτο : ἀφοῦ ὁ Ἰώβ ὁμολογεῖ ὅτι γιὰ πράγματα, πού εἶναι γι' αὐτὸν παραπολὺ ὑψηλὰ καὶ πού δὲν τὰ καταλαβαίνει, ἐκφράστηκε ὅχι β λ ά σ φ η μ α , γιὰτὶ ἔχει συνείδηση τῆς ἐντιμότητάς του, ἀλλὰ ἀνόητα, ὁ Θεὸς καταδικάζει τοὺς φίλους του, ἐπειδὴ αὐτοὶ δὲν μίλησαν γιὰ τὸν Θεὸ τόσο καλὰ (εὐσυνείδητα) ὅσο ὁ δοῦλος τοῦ Ἰώβ. Ἄν προσέξομε τώρα τὴ θεωρία πού ὑποστήριξε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο μέρη, [ἔχομε νὰ παρατηρήσομε ὅτι] μπορεῖ ἴσως ἡ θεωρία τῶν φίλων του νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση πληθωρικοῦ φιλοσοφικοῦ (spekulativ) Λόγου καὶ εὐλαβικῆς ταπεινοφροσύνης· καὶ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ἰώβ θὰ εἶχε ἄσχημο τέλος ἂν τὸν ἔκρινε ἕνα ὁποιοδήποτε δικαστήριον δογματικῶν θεολόγων, μιὰ σύνοδος, μιὰ ἱερὰ ἐξέταση, μιὰ ἐντιμότεατη «κλάση» ἢ κάποιον ἀνώτερον consistorium τοῦ καιροῦ μας (μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνός). Ἐπομένως μόνον ἡ εἰλικρίνεια τῆς καρδιάς, ὅχι τὸ προσὸν τῆς νοημοσύνης, ἡ τιμιότητα νὰ ὁμολογεῖ ἀπερίφραστα τὶς ἀμφιβολίες του, καὶ ἡ ἀποστροφή του πρὸς τὴν προσποίηση τῶν πεποιθήσεων πού δὲν τὶς αἰσθάνεται, προπάντων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ (ὅπου αὐτὴ ἡ πονηρία εἶναι δίχως ἄλλο ἄτοπη) : αὐτὲς οἱ ιδιότητες εἶναι πού, στῆ δικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ, ἐξασφάλισαν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἐντιμοῦ ἀνδρα, στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰώβ, ἀπέναντι στὸν θρησκευτικὸ ὑποκριτῆ.

Ἡ πίστη ὅμως πού ἀνάβλυσε μέσα του μὲ μιὰ τόσο παράξενη διάλυση τῶν ἀμφιβολιῶν του, δηλαδὴ ἀπλῶς μὲ τὴ μετατόπισή του ἀπὸ τὴν ἄγνοια, μπορούσε νὰ ρθεῖ μόνον στὴν ψυχὴ

ένος ανθρώπου πού μέσα στις ζωηρότατες ἀμφιβολίες του εἶχε τὴ δύναμη νὰ πεῖ : «ἤ μὴν ἔτι τῆς πνοῆς μου ἐνούσης... μὴ λαλήσειν τὰ χεῖλη μου ἄνομα, οὐδὲ ἡ ψυχὴ μου μελετήσῃ ἄδικα... δικαιοσύνη δὲ προσέχων οὐ μὴ προῶμαι» (Ἰώβ, κζ, 3 - 6). Γιατὶ μὲ τὸ φρόνημα τοῦτο ἀπόδειξε ὅτι δὲν ἐστήριζε τὴν ἠθικότητά του ἀπάνω στὴν πίστη, ἀλλὰ τὴν πίστη ἀπάνω στὴν ἠθικότητα· τότε μόνο ὁ ἄνθρωπος, ὅσο ἀδύνατος κι' ἂν εἶναι, εἶναι καθαρὸς καὶ γνήσιος, μὲ τὴ γνησιότητα ἐκείνη πού θεμελιώνει μιὰ θρησκεία ὄχι τῆς ἀπόκτησης εὐνοιῶν, ἀλλὰ τῆς καλῆς διαγωγῆς.

Τελικὴ παρατήρηση

Ἡ θεοδικία, ὅπως δείχτηκε ἐδῶ, δὲν ἀσχολεῖται τόσο μὲ ἓνα ἔργο πού θὰ ὠφελήσῃ τὴν ἐπιστήμη, ὅσο μὲ μιὰν ὑπόθεση τῆς πίστεως. Ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ θεοδικία εἶδαμε ὅτι : σὲ τέτοια πράγματα ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ὄχι ἡ ἐπιδεξιότητα στοὺς διαλογισμούς, ἀλλὰ ἡ εἰλικρίνεια στὴ διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ Λόγου μας καὶ ἡ ἐντιμότητα νὰ μὴν ψευτίζομε τὶς σκέψεις μας ὅταν τὶς ἐκφράζομε, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο γίνεται μὲ ὅσην εὐλαβικὴ πρόθεση μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθεῖ. — Αὐτὸ μᾶς δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ κάνομε τὴν ἀκόλουθη σύντομη παρατήρηση ἀπάνω σ' ἓνα πλούσιο σὲ περιεχόμενο θέμα : πῶς δηλαδὴ ἡ εἰλικρίνεια εἶναι ἡ κύρια ἀπαίτηση στὰ ζητήματα τῆς πίστεως, καὶ ὄχι ἡ κλίση πρὸς τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀνελικρίνεια πού εἶναι στὴν ἀνθρώπινη φύση τὸ κύριο ἐλάττωμα.

Ὅτι αὐτὸ πού κάποιος λέγει, στὸν ἑαυτό του ἢ σὲ κάποιον ἄλλο, εἶναι ἀ λ η θ ῆ ς — δὲν μπορεῖ κανεὶς πάντοτε νὰ ἐπιμένει (γιατὶ μπορεῖ νὰ γελιέται)· μπορεῖ ὅμως καὶ πρέπει νὰ ἐπιμένει ὅτι ἡ δήλωση ἢ ἡ ὁμολογία του εἶναι ἀ λ η θ ι ν ῆ — γιατὶ τούτου ἔχει ἄμεσα συνείδηση. Κατὰ τὴν πρώτη περίπτωση συγκρίνει τὴν πρότασή του μὲ τὸ ἀντικείμενο μέσα στὴ λογικὴ κρίση (μὲ τὸ νοῦ)· κατὰ τὴ δεύτερη ὅμως, ἀφοῦ δηλώνει ὅτι εἶναι ἀληθινός, [συγκρίνει τὴν πρότασή του] μὲ τὸ ὑποκείμενο (ἐνώπιον τῆς συνείδησης). Ὅταν κάνει τὴ δήλωση ἀναφορικὰ πρὸς τὸ πρῶτο, χωρὶς νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ τελευταίου, ψεύδεται, γιατὶ ἰσχυρίζεται κάτι ἄλλο ἀπὸ 'κεῖνο πού ἔχει τὴ συνείδησή του. — Ἡ παρατήρηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ τέτοια ἀνελικρίνεια μέσα

στην ανθρώπινη καρδιά, δὲν εἶναι νέα (γιατὶ τὴν ἔχει ἤδη κάνει ὁ Ἰώβ). ἀλλὰ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι νέα εἶναι γιὰ τοὺς δασκάλους τῶν ἡθῶν καὶ τῆς θρησκείας ἢ προσοχὴ σ' αὐτήν : τόσο λίγο βρίσκομε ὅτι ἐκεῖνοι ἔχουν κάνει σὲ ἐπαρκῆ βαθμὸν χρῆση αὐτῆς τῆς παρατήρησης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δυσκολία ποὺ φέρνει μιὰ κάθαρση τῶν φρονημάτων τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ ὅταν θέλουν νὰ πράττουν σύμφωνα μὲ τὸ καθῆκον. — Μποροῦμε νὰ ὀνομάσομε αὐτὴ τὴν ἀληθινότητα εἰδολογικὴν εὐσυνειδησίαν· ἢ ὑλικὴ ἔγκειται στὴν περίσκεψη τίποτα νὰ μὴν ἀποτολμάει κανεὶς ὅταν κινδυνεύει νὰ πέσει ἔξω· ἀντίθετα ἢ εἰδολογικὴ ἔγκειται στὴ συνείδηση ὅτι ἔχει ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴν περίσκεψη στὴ διδόμενη περίπτωση. — Μερικοὶ ἠθολόγοι μιλοῦν γιὰ συνείδηση ποὺ γελιέται. Ἀλλὰ μιὰ πλανώμενη συνείδηση εἶναι κάτι ἀνύπαρκτο· καὶ ἂν ὑπῆρχε κάτι τέτοιο, δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ κανεὶς νὰ εἶναι σίγουρος ὅτι ἔχει πράξει τὸ σωστό, γιατί ἀκόμη καὶ ὁ δικαστὴς τοῦ τελευταίου βαθμοῦ θὰ μποροῦσε νὰ πλανηθεῖ. Βέβαια μπορῶ νὰ πλανηθῶ στὴν κρίση, στὴν ὁποία πιστεύω ὅτι ἔχω δίκιο· γιατί αὐτὸ ἀνήκει στὸ νοῦ ποὺ μόνος (ἀλήθεια ἢ ψέματα) κρίνει ἀντικειμενικά· ἀλλὰ στὴ συνείδηση : ἐὰν πραγματικὰ πιστεύω ὅτι ἔχω δίκιο (ἢ ἰσχυρίζομαι ἀπλῶς ὅτι ἔχω) δὲν μπορῶ καθόλου νὰ γελιέμαι, γιατί αὐτὴ ἢ κρίση, ἢ μᾶλλον αὐτὴ ἢ πρόταση, λέγει ἀπλῶς ὅτι ἐγὼ ἔτσι κρίνω τὸ ἀντικείμενο.

Στὴ φροντίδα λοιπὸν νὰ ἀποκτοῦμε συνείδηση αὐτῆς τῆς πίστεως (ἢ τῆς μὴ πίστεως) καὶ νὰ μὴν ἰσχυρίζομαστε ὅτι δεχόμαστε κάτι ὡς ἀληθές, ὅταν δὲν συνειδητοποιοῦμε αὐτὴ τὴν παραδοχὴ, ἔγκειται ἀκριβῶς ἢ εἰδολογικὴ εὐσυνειδησία ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἀληθινότητος.¹ Ἐπομένως ἐκεῖνος ποὺ λέγει

1. (Ἰπποσημ. τοῦ Συγγρη.) Τὸ μέσον ἐξαναγκασμοῦ τῆς ἀληθινότητος σὲ ἐξωτερικὲς ἐκφράσεις, ὁ ὄρκος (βασανισμὸς πνευματικὸς) ἐνώπιον ἀνθρώπινου δικαστηρίου θεωρεῖται ὄχι ἀπλῶς ἐπιτρεπτός, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀναπόφευκτος — θλιβερὴ ἀπόδειξη τοῦ μικροῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἀλήθεια ἀκόμη καὶ στὸ ναὸ τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, ὅπου καὶ ἡ ἀπλὴ ἰδέα τῆς δικαιοσύνης θὰ ἔπρεπε καθεαυτὴν νὰ ἐμπνέει τὸν πιὸ μεγάλο σεβασμὸ. Ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι ψεύδονται καὶ ὅταν ἐκφράζουν πεποίθησιν, ποὺ δὲν τὴν ἔχουν, τουλάχιστο μὲ τὸ εἶδος ἢ στὸ βαθμὸν ποὺ ἰσχυρίζονται, ἀκόμη καὶ στίς

στὸν ἑαυτό του (καὶ — πράγμα πού στίς ὁμολογίες τῆς θρησκείας εἶναι τὸ ἴδιο — ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ) : ὅτι πιστεύει, χωρὶς ἴσως νὰ ἔχει ρίζει μέσα του οὔτε κἀν ἓνα βλέμμα, [για νὰ βεβαιωθεί] ὅτι ἔχει πραγματικὰ συνείδηση αὐτοῦ πού λέγει ἢ ἐπίσης τοῦ βαθμοῦ τῆς δῆλωσής του, ψεύδεται ὄχι ἀπλῶς τὸ ἄτοπο ψεῦδος (μπροστὰ σ' ἓναν καρδιογνώστη), ἀλλὰ καὶ τὸ βλάσφημο ψεῦδος, [βλάσφημο] ἐπειδὴ ὑπονομεύει τὴ βάση κάθε ἐνάρετης πρό-

ἑσωτερικὲς τους ὁμολογίες· καὶ ἀφοῦ αὐτὴ ἢ ἀνειλικρίνεια (ἐπειδὴ σιγὰ - σιγὰ καταλήγει νὰ γίνῃ πραγματικὰ πειστικὴ) μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιζήμιες συνέπειες, ἐκεῖνο τὸ μέσον ἐξαναγκασμοῦ τῆς ἀληθινότητος, ὁ ὄρκος (ἀλλὰ βέβαια μόνον ἓνας ἐσωτερικὸς, δηλαδὴ ἡ δοκιμὴ ἐὰν ἢ δῆλωση ὅτι τὸ λεγόμενον εἶναι ἀληθὲς μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑποστεῖ τὴ βάσανο μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐνορκῆς ἀπαγγελίας τῆς ὁμολογίας), μπορεῖ ὁμοίως νὰ χρησιμοποιοῦν πολὺ καλὰ, ἂν ὄχι γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ, τουλάχιστο γιὰ νὰ φέρῃ σὲ ἀμηχανία τὸ θράσος ἀναιδῶν, κάποτε μάλιστα καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ βίαιων ἰσχυρισμῶν. Ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ὀρκιζόμενου ἓνα ἀνθρώπινον δικαστήριον δὲν ἀπαιτεῖ τίποτα περισσότερον ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση ὅτι : ἐὰν ὑπάρχει ἓνας μελλοντικὸς κριτὴς τοῦ κόσμου (δηλαδὴ Θεὸς καὶ μέλλουσα ζωὴ), θὰ εἶναι ἀπέναντί του ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς ἐξωτερικῆς του ὁμολογίας· ὅτι ὑπάρχει ἓνας τέτοιος κριτὴς τοῦ κόσμου, αὐτὸ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ τὸ ὁμολογήσῃ, ἐπειδὴ, ἂν ἢ πρώτη ὀρκωμοσία δὲν μπόρεσε νὰ ἀποτρέψῃ τὸ ψεῦδος, ἄλλο τόσο λίγους δισταγμοὺς ἤθελε ξυπνήσῃ ἢ δεύτερη ψευδὴς ὁμολογία. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸν ἐσωτερικὸν ὄρκον, θὰ ἔθετε κανεὶς στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα : τολμᾶς, [ὀρκιζόμενος] στὸ ὄνομα ὄλων ὅσα σοῦ εἶναι ἀκριβὰ καὶ ἱερά, νὰ ἐγγυηθεῖς τὴν ἀλήθεια ἐκείνου τοῦ σπουδαίου ἢ ἐνὸς ἄλλου θεωρούμενου σπουδαίου δόγματος ; Μὲ αὐτὴ τὴν πρόκληση, ἢ συνείδηση τρομάζει ἀπὸ τὸν κίνδυνον πού διατρέχει κανεὶς ἂν ἰσχυριστεῖ περισσότερον ἀπ' ὅσα μπορεῖ νὰ εἰπεῖ μὲ βεβαιότητα ἐκεῖ ὅπου ἢ ἀντίληψη ἀφορᾷ ἀντικείμενον πού ἀπὸ τὸ δρόμον τῆς γνώσης (τῆς θεωρητικῆς κατάληψης) δὲν εἶναι καθόλου προσιτό, ἢ παραδοχὴ του ὅμως, ἐπειδὴ κάνει δυνατὴ τὴ συνάρτησιν τῶν ἀνώτατων πρακτικῶν ἀρχῶν τοῦ Λόγου μὲ τίς ἀρχὲς τῆς θεωρητικῆς γνώσης τῆς Φύσεως μέσα σ' ἓνα σύστημα (καὶ ἐπομένως φέρνει τὸ Λόγον σὲ συμφωνίαν μὲ τὸν ἑαυτό του), εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀξιοσύστατη ἀλλὰ πάντοτε ἐλεύθερη.— Ἀκόμη περισσότερον ὅμως πρέπει νὰ ὑπόκεινται στὴν πύρινην βάσανον τῆς ἀληθινότητος ὁμολογίες πίστεως πού ἢ πηγὴ τους εἶναι ἱστορικὴ, ὅταν ἐπιβάλλονται σὲ ἄλλους ὡς παραγγέλματα : ἐπειδὴ ἐδῶ ἀπλώνεται σὲ περισσότερους ἢ ἀνειλικρίνεια καὶ ἢ ὑποκριτικὴ πεποιθήσιν, καὶ ἢ ἐνοχὴ γι' αὐτὸ βαραίνει ἐκεῖνον πού γίνεται γιὰ τίς ἄλλες συνειδήσεις ἐγγυητῆς (γιατὶ οἱ ἄνθρωποι εὐχαρίστως εἶναι μὲ τὴ συνείδησίν τους παθητικοί).

θεσης, τὴν εἰλικρίνεια. Πόσο γρήγορα τέτοιες τυφλές καὶ ἐξωτερικὲς ὁμολογίες (ποὺ εὐκόλα πᾶνε μαζὶ μ' ἓνα ἐξίσου μὴ ἀληθινὸ ἐσωτερικόν), ὅταν προσφέρουν μέσα προμήθειας ἀγαθῶν, μποροῦν σιγὰ - σιγὰ νὰ φέρουν ἓνα ψεύτισμα στὸν τρόπο τῆς σκέψης, ἀκόμα καὶ τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου — αὐτὸ εὐκόλα τὸ διαπιστώνει κανεὶς. — Ἀφοῦ ὅμως αὐτὴ ἡ δημόσια κάθαρση τοῦ τρόπου τῆς σκέψης θὰ περιμένει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα χρόνους μακρινούς γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἕως ὅτου ἴσως κάποτε γίνει, μὲ τὴν προστασία τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης μιὰ γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μάθησης, ἃς ἀφιερῶσω ἐδῶ μερικὲς σύντομες παρατηρήσεις γιὰ ἡκείνη τὴν κακὴ ἔξη ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει βαθειὰς ρίζες μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση.

Ἐπάρχει κάτι τὸ συγκινητικὸ καὶ τῆς ψυχῆς ἀνυψωτικὸ στὴν παρουσία ἑνὸς εἰλικρινῆ, ἀπὸ κάθε νοθεΐα καὶ θετικὴ παραποίηση ἀπομακρυσμένου χαρακτήρα· ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἐντιμότητα, ἀπλῶς ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ εὐθύτητα τοῦ τρόπου τῆς σκέψης (προπάντων ὅταν κανεὶς τῆς δίνει τὴν ἀνοιχτοσύνη τῆς καρδιάς) εἶναι τὸ ἐλάχιστο ποὺ ἔχει κανεὶς πάντοτε ν' ἀπαιτήσῃ ἀπὸ ἓνα καλὸ χαρακτήρα, καὶ ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ καταλάβομε σὲ τί τέλος πάντων βασιίζεται ἐκεῖνος ὁ θαυμασμὸς ποὺ αἰσθανόμαστε ἀπέναντι σ' ἓνα τέτοιο ἀντικείμενο· εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ἡ εἰλικρίνεια εἶναι ἡ ιδιότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἰδίως ἡ ἀνθρώπινη φύση βρῖσκεται παραπολὺ μακριά. Θλιβερὴ παρατήρηση! ἀφοῦ μόνον διαμέσου ἐκείνης ἀκριβῶς ὅλες οἱ ἄλλες ιδιότητες, ἐνόςω θεμελιώνονται ἀπάνω σὲ βασικὲς ἀρχές, μποροῦν νὰ ἔχουν μιὰν ἐσωτερικὴ ἀληθινὴ ἀξία. Ἐνας στὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις προσηλωμένος [kontemplativ] μισάνθρωπος (ποὺ δὲν ἐπιθυμεῖ τὸ κακὸ κανενὸς ἀνθρώπου, ἔχει ὅμως τὴν κλίση νὰ πιστεύει γι' αὐτοὺς ὅλα τὰ κακὰ) μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλει μόνον γιὰ ἓνα πράγμα: ἂν πρέπει νὰ θεωρεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀξιόμισητους ἢ μᾶλλον ἀξιόπεριφρόνητους. Οἱ ιδιότητες ποὺ θὰ τὸν ἔκαναν νὰ κρίνει ὅτι πρέπει νὰ τοὺς δώσει τὸν πρῶτο χαρακτηρισμό, εἶναι αὐτὲς μὲ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι βλέπουν ἐμπρόθετα. Ἐκείνη ὅμως ἡ ιδιότητα ποὺ φαίνεται ὅτι δικαιολογεῖ μᾶλλον τὴν δευτέρην ὑποτίμησίν τους, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἄλλη παρά μιὰ τάση ποὺ εἶναι καθ'αυτὴν κακὴ, ἂν καὶ δὲν βλά-

πτει κανένα : μιὰ τάση πρὸς αὐτὸ ποὺ γιὰ καμιὰ πρόθεση δὲν γίνεται νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς μέσον, ἐπομένως ἀντικειμενικὰ δὲν εἶναι καλὸ γιὰ τίποτα. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ κακὸ δὲν θὰ ἦταν βέβαια ἄλλο ἀπὸ τὴν κακία τῆς ἐχθρότητας (νὰ τὸ εἰποῦμε μαλακότερα : τῆς ἔλλειψης ἀγάπης)· στὴ δεύτερη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανένα ἄλλο παρὰ ἡ ψευτιά (ἢ νοθεία, [ἢ τάση] νὰ βλάπτεις ἀκόμη καὶ χωρὶς καμιὰ πρόθεση). Ἡ πρώτη κλίση ἔχει μιὰ πρόθεση, ποὺ ἡ χρῆση της σὲ κάποιες ἄλλες σχέσεις μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιτρεπτὴ καὶ καλή, π.χ. ἐχθρότητα ἐναντίον ἐκείνων ποὺ διαταράσσουν τὴν εἰρήνη. Ἀλλὰ ἡ δεύτερη τάση ἀναφέρεται στὴ χρῆση ἐνὸς μέσου (τοῦ ψεύδους) ποὺ δὲν εἶναι καλὸ γιὰ τίποτα, ὅποιαδῆποτε κι' ἂν εἶναι ἡ πρόθεση [ἐκείνου ποὺ τὸ χρησιμοποιεῖ], ἐπειδὴ εἶναι καθ'αυτὸ κακὸ καὶ ἀξιοκατάκριτο. Στὴ σύσταση τῶν ἀνθρώπων τῆς πρώτης κατηγορίας ὑπάρχει κακότητα· με αὐτὴν, σὲ κάποιες ἐξωτερικὲς σχέσεις, γίνεται νὰ συνδεθεῖ καὶ μιὰ ἐπιδεξιότητα πρὸς καλοὺς σκοποὺς· ἡ κακότητα ἀμαρτάνει μόνο στὰ μέσα ποὺ δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὰ καταδικάσει κανεὶς σὲ ὅλες τὶς προθέσεις. Τὸ κακὸ τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι ἡ ἀναξιόπρεπεια ποὺ ἐξαιτίας της ἀρνιόμαστε στὸν ἄνθρωπο κάθε χαρακτήρα. — Ἀναφέρομαι ἐδῶ κυρίως στὴ νοθεία ποὺ βρίσκεται βαθιὰ κρυμμένη [στὴν ψυχὴ], ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ξέρεي νὰ ψευτίζει καὶ αὐτὲς ἀκόμη τὶς ἐσωτερικὲς δηλώσεις ἐνώπιον τῆς ἴδιας τῆς συνείδησής του. Πολὺ λιγότερο πρέπει νὰ παραξενευόμαστε γιὰ τὴν κλίση [τῶν ἀνθρώπων] πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἀπάτη· εἶναι δὰ γνωστὸ ὅτι, με ὅλο ποὺ ὁ καθένας ἐνημερώνεται γιὰ τὴν κιβδηλεία τοῦ νομίσματος με τὸ ὁποῖο συναλλάσσεται, τοῦτο διατηρεῖται πάντοτε τόσο καλὰ στὴν κυκλοφορία.

Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ κυρίου de Luc¹ γιὰ τὰ ὄρη, τὴν ἱστορία τῆς γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων θυμοῦμαι ὅτι ἔχω διαβάσει τὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα τοῦ ἐνμέρει ἀνθρωπολογικοῦ ταξιδιοῦ του. Ὁ φιλόανθρωπος συγγραφέας ξεκίνησε με τὴν προϋπόθεση τῆς

1. (Ἑποσημ. τοῦ Μετ.) Jean André de Luc (1727 - 1817) «Lettres physiques et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme» 1778 - 1780.

πηγαίας ἀγαθότητας τοῦ γένους μας καὶ ζήτησε τὴν ἐπιβεβαίωσίν της ἐκεῖ ὅπου τῶν πόλεων ἢ εὐμάρεια δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει τέτοια ἐπιρροή ὥστε νὰ διαφθείρει τὶς ψυχές : στὰ ὄρη, ἀπὸ τὰ ἐλβετικά ἕως τὸ Harz. Ἀφοῦ ὅμως κλονίστηκε κάπως ἡ πίστη του πρὸς τὴν ἀνιδιοτελή κλίση βοήθειας, μὲ μιὰν ἐμπειρία πού εἶχε στὰ ἐλβετικά ὄρη, διατυπώνει στὸ τέλος τοῦτο τὸ συμπέρασμα : ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅσο γιὰ ἀγαθὴ προαίρεση, εἶναι ἀρκετὰ καλὸς (κανένα θαῦμα ! γιὰτὶ αὐτὴ βασίζεται σὲ μιὰν ἔμφυτη κλίση πού τὴν ἔδωσε ὁ Θεός), ἐὰν δὲν ὑπῆρχε μέσα του μιὰ κακὴ τάση πρὸς τὴν ἐπιδέξια ἀπάτη (πράγμα πού ἐπίσης δὲν εἶναι γιὰ νὰ μᾶς ἐκπλήξει· γιὰτὶ ἡ ἀναστολὴ αὐτῆς τῆς τάσης βασίζεται στὸ χαρακτήρα, πού ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τὸν πλάσει μέσα του !) — Ἀποτέλεσμα ἔρευνας πού ὁ καθένας θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ἔχει ἀποκτήσει, χωρὶς ταξίδια στὰ βουνά, στὸν κύκλο τῶν συμπολιτῶν του, καὶ ἀκόμη πιὸ κοντά : μέσα στὸ δικό του στῆθος.

6. ΑΠΑΝΩ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑ: ΤΟΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΟΡΘΟ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΑΛΛΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΔΕΝ ΙΣΧΥΕΙ*

Ένα σύνολο από πρακτικούς έστω κανόνες τὸ ὀνομάζομε θεωρία, ὅταν οἱ κανόνες αὐτοὶ κινουῦνται ὡς ἀρχές με κάποια γενικότητα, καὶ συνάμα ὅταν γίνεται ἀφαίρεση πλήθους ὄρων ποὺ ἐπιδρῶν κατανάγκη στὴν ἐφαρμογή τους. Ἀντίστροφα, πρᾶξι δὲν εἶναι ὁ ὁποιοσδήποτε χειρισμός, ἀλλὰ ἐκείνη μόνο ἡ ἐκτέλεση ἑνὸς σκοποῦ, ποὺ νοεῖται ὡς ἀκολουθία ὀρισμένων γενικᾶ παρασταίνόμενων ἀρχῶν μεθόδου.

Ὅτι μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης ἀπαιτεῖται ἓνα μεσάζον μέλος γιὰ τὴ σύνδεση καὶ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη, ὁσοδήποτε κι' ἂν εἶναι τέλεια ἡ θεωρία, εἶναι ὀλοφάνερο· γιὰτὶ στὴν ἔννοια τῆς διάνοιας, ποὺ περιέχει τὸν κανόνα, πρέπει νὰ προστεθεῖ ἓνα ἐνέργημα τῆς κριτικῆς δύναμης, με τὸ ὁποῖο ὁ πρακτικὸς διακρίνει ἐὰν κάτι εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ κανόνα· καὶ ἀφοῦ γιὰ τὴν κριτικὴ δύναμη δὲν μποροῦν πάλι νὰ δίνονται πάντοτε κανόνες γιὰ νὰ διευθύνεται μ' αὐτοὺς στὴν ὑπαγωγή (γιὰτὶ τοῦτο θὰ πῆγαινε ἐπ' ἀπειρον), εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν θεωρητικοὶ ποὺ ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ γίνουν πρακτικοὶ στὴ ζωὴ τους, ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ κριτικὴ δύναμη· π.χ. γιατροὶ ἢ νομικοὶ ποὺ ἔχουν κάνει καλὰ τὸ μάθημά τους, ἀλλὰ δὲν ξέρουں πῶς νὰ φερθοῦν ὅταν τοὺς ζητεῖται μιὰ γνωμάτευση. Ὅπου ὅμως βρίσκεται καὶ τοῦτο τὸ φυσικὸ χάρισμα, ἐκεῖ πάλι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη ἀπὸ προκείμενες· δηλ. ἡ θεωρία νὰ εἶναι ἀτελής καὶ νὰ μπορεῖ ἴσως νὰ συμπληρωθεῖ μόνο

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεῦχ. Σεπτεμβρ. 1793.

μέ έρευνες και έμπειρίες πού πρέπει νά γίνουν, και από τις όποιες ό γιατρός, ό γεωπόνος ή ό οικονομολόγος, πού βγήκαν από τò σχολείο τους, μπορούν και όφείλουν νά συναγάγουν μέ αφάιρεση νέους κανόνες και νά τελειοποιήσουν τή θεωρία τους. Τότε όμως δέν φταίει ή θεωρία πού είναι τόσο λίγο χρήσιμη για τήν πράξη, αλλά τò γεγονός ότι δέν ύπάρχει άρκετή θεωρία πού έπρεπε νά τή μάθει ό άνθρωπος από τήν έμπειρία, και πού είναι ή άληθινή θεωρία, έστω και αν αυτός δέν τήν κατέχει ούτε είναι ικανός νά τήν εκθέσει συστηματικά μέ γενικές προτάσεις ως δάσκαλος, και έπομένως δέν μπορεί νά έχει τήν άξίωση νά όνομάζεται θεωρητικός γιατρός, γεωπόνος κ.τ.ό. — Κανείς λοιπόν δέν μπορεί νά παρουσιάζεται ως δεξιός στην πράξη μιās έπιστήμης και όμως νά περιφρονεί τή θεωρία, χωρίς νά αποκαλύπτεται ότι είναι άμαθής στην ειδικότητά του, άφοϋ πιστεύει ότι μπορεί, καταπιανόμενος έδω και εκεί μέ έρευνες και έμπειρίες, χωρίς νά συγκεντρώσει όρισμένες άρχές (πού άποτελοϋν αυτό άκριβώς πού όνομάζομε θεωρία) και χωρίς νά έχει στοχαστεί για τή δουλειά του κάτι όλόκληρο, νά πάει πιό μπροστά από 'κει πού μπορεί νά τόν φέρει ή θεωρία.

Όστόσο πρέπει πολϋ περισσότερο νά ανεχόμαστε τò γεγονός ότι ένας άμαθής δέν λογαριάζει τή θεωρία άναγκαία και άπαραίτητη για τήν ύποτιθέμενη πράξη του από τò ότι ένας έξυπνος άναγνωρίζει και αυτήν και τήν άξία της για τις σπουδές (ως άσκηση, νά ποϋμε, μόνο τής κεφαλής), ύποστηρίζει όμως ταυτόχρονα ότι στην πράξη όλα γίνονται έντελώς διαφορετικά. ότι έπομένως, όταν βγαίνομε από τò σχολείο στον κόσμο, καταλαβαίνομε ότι έως τότε κυνηγούσαμε κενά ιδανικά και φιλοσοφικά όνειρα. μέ μιá λέξη : ότι ό,τι άκούγεται καλά στη θεωρία, δέν έχει κανένα κύρος για τήν πράξη. (Αυτό διατυπώνεται συχνά και ως έξης : τούτη ή εκείνη ή πρόταση ίσχύει βέβαια in thesi, αλλά όχι in hypothesis). Όστόσο μόνο θά περιγελοϋσε κανείς τόν έμπειρικό μηχανολόγο ή τόν πυροβολητή, εάν ό πρώτος για τή γενική μηχανική και ό δεύτερος για τή μαθηματική θεωρία τής βολής μέ βόμβες δοκίμαζε νά είπει ότι στα θέματα αυτά είναι βέβαια καλοστοχασμένη ή θεωρία, στην πράξη όμως δέν έχει καμιάν ισχύ, έπειδή κατά τήν έφαρμογή ή έμπειρία δίνει

έντελῶς ἄλλα ἀποτελέσματα ἀπὸ τῆ θεωρία. (Γιατί, ἂν στὴν πρώτη περίπτωση πήγαινε μαζί καὶ ἡ θεωρία τῆς τριβῆς, καὶ στὴ δεύτερη ἡ θεωρία τῆς ἀντίστασης τοῦ ἀέρα, ἂν ἐπομένως βοηθοῦσε ἐδῶ πολὺ περισσότερη θεωρία, οἱ μαθήσεις ἐκεῖνες θὰ συμφωνοῦσαν ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἐμπειρία). Ὡστόσο τὰ πράγματα εἶναι έντελῶς διαφορετικὰ στὴν περίπτωση μιᾶς θεωρίας ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀντικείμενα τῆς ἐποπτείας ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει σ' ἐκείνην ὅπου αὐτὰ παρασταίνονται μόνο μὲ έννοιες (ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν καὶ ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας), ὅπου δηλαδὴ τὰ ἀντικείμενα μποροῦν σχεδὸν ἄριστα καὶ ἄμεμπτα (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Λόγου) νὰ νοοῦνται, ἀλλὰ ἴσως νὰ μὴ δίνονται καθόλου, παρὰ νὰ εἶναι ἀπλῶς ιδέες κενές, ποὺ ἢ δὲν χρησιμοποιοῦνται ποτὲ στὴν πράξη ἢ χρησιμοποιοῦνται σὲ μικρὸ βαθμό. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀσφαλῶς ὀρθὸ ἐκεῖνο τὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα.

Γιὰ μιὰ θεωρία ὅμως, ποὺ θεμελιώνεται ἀπάνω στὴν έννοια τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείεται ἡ ἀνησυχία μήπως ἡ έννοια αὐτὴ ἔχει μιὰν ιδεατότητα κενή. Γιατί δὲν θὰ ὑπῆρχε καθῆκον ποὺ νὰ βρίσκει διέξοδο σὲ μιὰν ἐνέργεια τῆς βούλησῆς μας, ἐὰν αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὴ καὶ στὴν ἐμπειρία (εἴτε τέλεια διανοηθοῦμε τὴν ἐμπειρία εἴτε ὀλοένα προσεγγίζουσα τὴν ἀποτελείωση). Σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν πραγματεία θὰ γίνεῖ λόγος μόνο γιὰ ἓνα τέτοιο εἶδος θεωρίας, ἐπειδὴ γιὰ τοῦτο τὸ εἶδος λέγεται ὄχι σπάνια, πρὸς σκανδαλισμὸ τῆς φιλοσοφίας, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι γι' αὐτὴ τὴ θεωρία ὀρθό, δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν πράξη· καὶ σ' ἓνα κομψὸ ἀπορριπτικὸ τόνο γεμάτον ἀπὸ ἔπαρση διατυπώνεται ἡ ἀξίωση ν' ἀναμορφωθεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία ὁ Λόγος καὶ σ' αὐτὸ ἀκόμη ὅπου ἔχει τοποθετήσῃ τὴν ὑψιστὴ τιμὴ του, ἐπειδὴ τάχα σὲ μιὰ δοκησιοσοφία ποὺ μὲ μάτια τυφλοπόντικα προσηλώνεται στὴν ἐμπειρία, μπορεῖ νὰ ἰδεῖ κανεὶς πιὸ μακριὰ καὶ πιὸ σίγουρα παρὰ μὲ τὰ μάτια ἐνὸς ὄντος ποὺ ἔχει γίνεῖ γιὰ νὰ στέκεται ὀρθοὸ καὶ νὰ ἀτενίζει τὸν οὐρανό.

Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ποὺ ἔγινε πολὺ κοινὴ στοὺς πλούσιους ἀπὸ λόγια καὶ κενούς ἀπὸ ἔργα χρόνους μας, ζημιώνει παραπολὺ ὅταν ἀφορᾷ κάτι ἠθικὸ (τὸ καθῆκον τῆς ἀρετῆς τοῦ δικαίου). Γιατί ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνομε μὲ τὸν κανόνα τοῦ Λόγου (στὸν

ἠθικὸ βίον), ὅπου ἡ ἀξία τῆς πράξης θεμελιώνεται ἐντελῶς στὴ συμμετρία τῆς μὲ τὴν ὑποκείμενη θεωρία, καὶ χάνεται τὸ πᾶν ὅταν οἱ ἐμπειρικοὶ καὶ ὡς ἐκ τούτου τυχαῖοι ὅροι τῆς ἐκτέλεσης τοῦ νόμου γίνονται ὅροι τοῦ ἴδιου τοῦ νόμου, καὶ ἔτσι δίνεται τὸ δικαίωμα σὲ μιὰ πράξη ποὺ ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ἔχει μιὰ, κατὰ τὴν ἔως τὴν ἔμπειρία, πιθανὴν ἐκβαση, νὰ κυβερνᾷ τὴν θεωρία ποὺ εἶναι αὐθυπόσταση.

Διαιρῶ αὐτὴ τὴν πραγματεία κατὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ τόσο τολμηρὰ ἐκφραζόμενος γιὰ θεωρίες καὶ συστήματα ἐντιμὸς κύριος συνηθίζει νὰ κρίνει τὸ ἀντικείμενό του· μὲ τριπλὴν ιδιότητα: 1. ὡς ἰδιώτης, ἀλλὰ «ἄνθρωπος τῆς δουλειᾶς», 2. ὡς πολιτικός, 3. ὡς ἄνθρωπος τοῦ κόσμου (ἡ κοσμοπολίτης γενικῶς). Αὐτὰ τὰ τρία πρόσωπα συμφωνοῦν στὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ δασκάλου ποὺ ἐπεξεργάζεται [μιὰ] θεωρία γιὰ ὅλους αὐτοὺς καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τους, μὲ σκοπὸ, μιὰ ποὺ οἱ ἴδιοι πιστεύουν ὅτι τάχα καταλαβαίνουν καλύτερα τὰ πράγματα, νὰ τὸν ἐξαποστείλουν στὸ σχολεῖο του (*illa se iactet in aula!*¹.) σὰν ἓνα σχολαστικὸ πού, ἐπειδὴ εἶναι χαλασμένος γιὰ τὴν πράξη, μόνον σὰν ἐμπόδιο στέκεται μπροστὰ στὴν ἐμπειρὴ σοφία τους.

Θὰ παρουσιάσομε λοιπὸν τὴ σχέση τῆς θεωρίας πρὸς τὴν πράξη σὲ τρία κεφάλαια: πρῶτα στὴν ἠθικὴ γενικῶς (σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ καλὸ τοῦ κάθε ἀνθρώπου), δεύτερο στὴν πολιτικὴ (σχετικῶς μὲ τὸ καλὸ τῶν κρατῶν), τρίτο μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικὸ (στόχος τὸ καλὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ σύνολό του, καὶ μάλιστα κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὸ γένος προχωρεῖ πρὸς αὐτὸ μὲ τὴ σειρά τῶν γενεῶν ὅλων τῶν χρόνων τοῦ μέλλοντος). — Στούς τίτλους ὅμως τῶν κεφαλαίων θὰ μπεῖ, γιὰ λόγους ποὺ θὰ γίνουν φανεροὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραγματεία, ἡ σχέση τῆς θεωρίας πρὸς τὴν πράξη στὴν ἠθικὴ, στὸ Δημόσιο Δίκαιο καὶ στὸ Διεθνὲς Δίκαιο.

1. (Ἰπποσημ. τοῦ Μεταφρ.) Βιργιλ. «Αἰνείας» I, 140: «*illa se iactet in aula [Aeolus]*» — «ἄς χοροπηδάει σ' ἐκείνη τὴν αὐλὴ [ὁ Αἴολος]».

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΓΕΝΙΚΑ.

(Ἀπάντηση σὲ μερικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ καθηγ. κ. Garve¹)

Προτοῦ ἔρθω στὸ κύριο σημεῖο τῆς διαφωνίας ὡς πρὸς τὸ τί, στὴ χρήση μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας ἔννοιας, μπορεῖ νὰ εἶναι ἔγκυρο μόνο γιὰ τὴν θεωρία ἢ γιὰ τὴν πράξη, πρέπει τὴ δική μου θεωρία, ὅπως ἐγὼ τουλάχιστον τὴν ἀντιλαμβάνομαι, νὰ τὴν παραβάσω μὲ τὴν παρουσίαση ποὺ τῆς κάνει ὁ Garve, γιὰ νὰ ἰδοῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἂν καταλαβαίνομε σωστὰ ὁ ἓνας τὸν ἄλλο.

Α. Εἶχα προσωρινὰ ἐξηγήσει τὴν Ἠθικὴ ὡς εἰσαγωγὴ σὲ μιὰν ἐπιστήμη ποὺ ἐκεῖ διδάσκει ὄχι πῶς νὰ εἴμαστε εὐτυχεῖς, παρὰ πῶς πρέπει νὰ γίνομε ἄξιοι τῆς εὐτυχίας². Δὲν παράλειψα ὅμως τότε νὰ παρατηρήσω ὅτι μὲ τοῦτο δὲν ζητεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν τήρηση τοῦ καθήκοντος, νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὸν φυσικό του σκοπό, τὴν εὐτυχία· γιατί αὐτὸ δὲν τὸ μπορεῖ, οὔτε αὐτὸς οὔτε κανένα γενικὰ περατὸ

1. (Ἰποσημ. τοῦ Συγγρ.) «Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Literatur und dem gesellschaftlichen Leben», ὑπὸ Chr. Garve, [Breslau 1792] μέρος 1ο, σελ. 111-116. Τὴν ἀμφισβήτηση τῶν θέσεών μου ὀνομάζω ἀντιρρήσεις αὐτοῦ τοῦ διαπρεπῆ ἀνθρώπου ἐναντίον ἐκείνων, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος (ὅπως ἐλπίζω) ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι σύμφωνος μαζί μου, καὶ ὄχι ἐπιθέσεις ποὺ ὡς ἀποδοκιμαστικοὶ ἰσχυρισμοὶ θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν ἐρεθισμὸ γιὰ ἄμυνα, γιὰ τὴν ὁποία οὔτε ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος οὔτε σ' ἐμένα ὑπάρχει ἡ διάθεση.

2. (Ἰποσημ. τοῦ Συγγρ.) Ἡ ἀξιότητα νὰ εἶναι κανεὶς εὐτυχὴς εἶναι ἡ στηριζόμενη στὴν ἀποκλειστικὴ θέληση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου ποιότητα ἐνὸς προσώπου, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ὁποία ἓνας γενικὰ (κατὰ τὴ Φύση ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση) νομοθετῶν Λόγος θὰ συμφωνοῦσε μὲ ὅλους τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τοῦ προσώπου. Εἶναι λοιπὸν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα νὰ ἀποκτήσει κανεὶς εὐτυχία. Γιατὶ ἀκόμη καὶ γι' αὐτὴν, καθὼς καὶ γιὰ τὸ τάλαντο, ποὺ τοῦ ἔχει δώσει ἡ Φύση γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἄξιος ἅμα ἔχει μιὰ βούληση ποὺ δὲν συμφωνεῖ μὲ ὅ,τι καὶ μόνο ταιριάζει μὲ μιὰ γενικὴ νομοθεσία τοῦ Λόγου καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ μέσα σ' αὐτὴν (δὴλ. ποὺ ἀντιστρατεύεται στὴν ἠθικότητα).

ἔλλογο ὄν· ἀλλὰ νὰ κάνει ἐντελῶς ἀφαιρέση ἀπὸ τούτη τὴν πρόθεση ὅταν ἀκούγεται τὸ παράγγελμα τοῦ καθήκοντος. Πρέπει νὰ μὴ τὴν κάνει καθόλου ὄρο τῆς τήρησης τοῦ νόμου ποὺ προστατεύεται ἀπὸ τὸν Λόγο· περισσότερο ἀκόμη: πρέπει, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατόν, νὰ προσπαθῆσει νὰ συνειδητοποιήσῃ ὅτι κανένα ἐλατήριον, συνοδευόμενο ἀπὸ κείνη, δὲν ἀνακατεύεται μέσα στὸν καθορισμὸ τοῦ καθήκοντος, πράγμα ποὺ κατορθώνεται ὅταν φαντάζεται κανεὶς τὸ καθῆκον συνδεμένο πρὸς πολὺ μὲ τις θυσίες ποὺ κοστίζει ἡ τήρησή του (ἡ ἀρετὴ) παρὰ μὲ τὰ ὠφελήματα ποὺ μᾶς φέρνει, γιὰ νὰ παραστήσῃ τὴν ἐντολὴν τοῦ καθήκοντος σὲ ὀλόκληρη τὴν περιωπὴ τῆς, ποὺ ἀπαιτεῖ ὑπακοὴν· ἄνευ ὄρων, εἶναι αὐτάρκης καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμιὰν ἄλλη ἐπιρροή.

α. Αὐτὴ τὴν πρότασή μου τὴ διατυπώνει ὁ κ. Garve ὡς ἐξῆς: «διατείνομαι ὅτι ἡ τήρησις τοῦ ἠθικοῦ νόμου χωρὶς διόλου νὰ ἀποβλέπει κανεὶς εἰς τὴν εὐτυχίαν εἶναι ὁ μοναδικὸς τελικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῆι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τοῦ Δημιουργοῦ» (Κατὰ τὴ θεωρίαν μου ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τοῦ Δημιουργοῦ δὲν εἶναι οὔτε μόνη ἡ ἠθικότης τοῦ ἀνθρώπου καθ'αυτὴν, οὔτε μόνη ἡ εὐτυχία καθ'αυτὴν, ἀλλὰ τὸ κατὰ τὸ δυνατόν ὑψηλότερον στὸν κόσμον ἀγαθὸν ποὺ ἔγκειται εἰς τὴν συνένωσιν καὶ εἰς τὴν συμφωνίαν τούτων τῶν δύο).

Β. Εἶχα ἀκόμη παρατηρήσει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐννοία τοῦ καθήκοντος δὲν χρειάζεται νὰ θέτῃ ὡς βᾶσιν κανένα εἰδικὸν σκοπὸν, ἀπεναντίας συνεπάγεται ἕνα ἄλλο σκοπὸν γιὰ τὴ θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἐξῆς: νὰ ἐπιδιώκῃ μὲ ὅλες τὰς δυνάμεις του τὸ ὑψιστὸν στὸν κόσμον δυνατόν ἀγαθὸν (τὴ γενικὴν εὐτυχίαν ποὺ μέσα εἰς τὸ σύνολον τοῦ κόσμου εἶναι ἐνωμένη μὲ τὴν καθαρὸτατη ἠθικότητα καὶ συμφωνη μ' αὐτήν), πράγμα ποὺ, ἀφοῦ βρίσκειται εἰς τὴν ἐξουσίαν μας μόνον ἀπὸ τὴν μιὰν πλευρὰν του, ὄχι καὶ ἀπὸ τὰς δύο μαζί, ἀναγκάζει τὸν Λόγον νὰ πιστέψῃ μὲ πρόθεσιν πρακτικὴν σ' ἕνα ἠθικὸν Κύριον τοῦ κόσμου καὶ σὲ μιὰ μέλλουσα ζωὴ. Ὅχι σὰ νὰ πρωτοπαίρνῃ ἡ γενικὴ ἐννοία τοῦ καθήκοντος «στήριγμα καὶ σταθερότητα», δηλαδὴ ἕνα σίγουρον λόγον καὶ τὴν ἀπαιτούμενην δύναμιν ἑνὸς ἐλατηρίου, μόνον μὲ τὴν προϋπόθεσιν τούτων τῶν δύο, ἀλλὰ γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ἔτσι καὶ ἕνα ἀντικείμενον μ' ἐκεῖνο τὸ ἰδεῶδες τοῦ καθαρῶν Λό-

γου¹. Γιατί καθεαυτὸ τὸ καθήκον δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ὁ περιορισμὸς τῆς βούλησης στὸν ὄρο μιᾶς γενικῆς, μὲ ἓνα παραδεγμένο κανόνα δυνατῆς νομοθεσίας, ὁποιοδήποτε κι' ἂν εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἢ ὁ σκοπὸς τῆς βούλησης (ἀκόμη καὶ ἡ εὐτυ-

1. (Ἰποσημ. τοῦ Συγγρ.) Ἡ ἀνάγκη νὰ παραδεχτοῦμε ἓνα ὑψιστο καὶ μὲ τῆ συνεργασία μας δυνατόν ἀγαθὸ μέσα στὸν κόσμον ὡς τελικὸ σκοπὸ ὅλων τῶν πραγμάτων, δὲν εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ ἔλλειψη ἠθικῶν ἐλατηρίων, ἀλλὰ [ἀνάγκη ἀπὸ ἔλλειψη] ἐξωτερικῶν περιστάσεων μέσα στις ὁποῖες καὶ μόνο μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ σύμφωνα μὲ τὰ ἐλατήρια αὐτὰ ἓνα ἀντικείμενο ὡς σκοπὸς καθεαυτὸν (ὡς ἠθικὸς τελικὸς σκοπός). Γιατί χωρὶς κανένα σκοπὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει βούληση· μὲ ὅλο πού, ὅταν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἔννομο ἐξαναγκασμὸ τῶν πράξεων, ὀφείλομε νὰ κάνομε ἀφαίρεση τοῦ σκοποῦ, καὶ τότε ὁ νόμος μόνος ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ λόγο του. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κάθε σκοπὸς ἠθικὸς (π.χ. ὁ σκοπὸς τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας), παρὰ μόνο ὁ ἀνιδιοτελής· καὶ ἡ ἀνάγκη ἐνὸς τελικοῦ σκοποῦ πού ἀνατίθεται ἀπὸ τὸ Λόγο, καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀρχὴ κλείνει τὸ σύνολο ὅλων τῶν σκοπῶν (ἓναν κόσμον ὡς τὸ ὑψιστο καὶ μὲ τῆ συνεργασία μας δυνατόν ἀγαθὸ) εἶναι ἀνάγκη τῆς ἀνιδιοτελοῦς βούλησης πού πάνω καὶ ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν εἰδολογικῶν νόμων ἐπεκτείνεται γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἀντικείμενο (τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ). —Τοῦτο εἶναι καθορισμὸς τῆς βούλησης ἰδιότυπος, δηλαδή [καθορισμὸς] ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ συνόλου ὅλων τῶν σκοπῶν, ὅπου τίθεται ὡς ἐξῆς: ὅταν βρισκόμαστε σὲ ὀρισμένες ἠθικὲς σχέσεις πρὸς πράγματα στὸν κόσμον, πρέπει σὲ κάθε περίπτωση νὰ ὑπακούομε στὸν ἠθικὸ νόμο· καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ προστίθεται ἀκόμη τὸ καθήκον νὰ καταβάλομε ὅλες μας τίς δυνάμεις γιὰ νὰ ἐπιτύχομε ὥστε νὰ ὑπάρξῃ μιὰ τέτοια κατὰστασις (ἓνας κόσμος στὰ μέτρα τῶν ὑψιστων ἠθικῶν σκοπῶν). Ἐδῶ σκέπτεται ὁ ἄνθρωπος κατ' ἀναλογία μὲ τὴ θεότητα, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ὑποκειμενικὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα ἐξωτερικὸ πράγμα, δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ νοηθεῖ ὅτι ἡ ἴδια κλείνεται μέσα στὸν ἑαυτὸ της, ἀλλὰ ὅτι ἴσα - ἴσα ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς πανκυταρχείας της καθορίζεται νὰ δημιουργήσῃ ἐξῶ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ· αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα (πού στὸν ἄνθρωπον εἶναι καθήκον) δὲν μποροῦμε νὰ τὴ φαντασθοῦμε ἐμεῖς γιὰ τὸ ὑπέρτατο ὄν ἀλλιῶς παρὰ ὡς ἠθικὴν ἀνάγκη. Ἐπομένως στὸν ἄνθρωπον τὸ ἐλατήριο πού βρίσκεται στὴν ἰδέα τοῦ ὑψιστου καὶ μὲ τῆ συνεργασία του δυνατοῦ μέσα στὸν κόσμον ἀγαθοῦ, δὲν εἶναι οὔτε ἡ δική του μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ἐμπρόθετη εὐτυχία, ἀλλὰ μόνο αὐτὴ ἡ ἰδέα ὡς σκοπὸς καθεαυτὸν, δηλαδή ἡ ἐπιδιωχὴ της ὡς καθήκοντος. Γιατί δὲν περιέχει προσδοκίαν εὐτυχίας ἀπόλυτα, παρὰ μόνο κατὰ μιὰν ἀναλογία μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ὑποκειμένου, ὁποιοδήποτε κι' ἂν εἶναι τοῦτο. Ἐνας καθορισμὸς ὅμως τῆς βούλησης πού περιορίζει σ' αὐτὸ τὸν ὄρο καὶ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ τὸ καθήκον νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα τέτοιο σύνολο, δὲν εἶναι ἰδιοτελής.

χία λοιπόν)· ἐδῶ ὅμως γίνεται τέλεια ἀφαίρεση καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ τοῦ σκοποῦ πού μπορεῖ νὰ ἔχει. Ὄταν λοιπόν τίθεται τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς τῆς Ἠθικῆς, μπορεῖ νὰ προσπεραστεῖ ἐντελῶς καὶ νὰ παραμεριστεῖ (ὡς ἐπεισοδιακῆ) ἡ διδαχὴ γιὰ τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ ὡς ἔσχατο σκοπὸ μιᾶς βούλησης πού καθορίζεται ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ καὶ εἶναι σύμμετρη μὲ τοὺς νόμους τῆς· τοῦτο τὸ δείχνουν καὶ τὰ ἐπόμενα ὅπου, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ κύριο σημεῖο τῆς διαφωνίας, δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὸ ὑψιστο ἀγαθόν, ἀλλὰ μόνο στὴ γενικὴ Ἠθικὴ [ἐνν. στὴν ἀρχὴ τῆς Ἠθικῆς].

β. Ὁ κ. Garve διατυπώνει αὐτὲς τὶς προτάσεις ὡς ἐξῆς : «ὅτι ὁ ἐνάρετος δὲν μπορεῖ οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ χάσει ποτὲ ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ αὐτῆ τὴν ἀποψὴ (τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας)—ἐπειδὴ τότε θὰ ἔχανε ἐντελῶς τὸ πέρασμα πρὸς τὸν ἀόρατο κόσμο, πρὸς τὴν πεποίθησι στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀθανασία [τῆς ψυχῆς]· πού ὡστόσο, κατὰ τὴ θεωρίαν αὐτῆ, εἶναι ἐντελῶς ἀναγκαῖα, γιὰ νὰ δώσει τὸ στήριγμα καὶ στερεότητα στὸ ἠθικὸ σύστημα»· καὶ ἔτσι ἀποφασίζει [ὁ κ. Garve] νὰ συνοψίσει σύντομα καὶ παστρικά ὅλες τὶς ιδέες πού μοῦ προσγράφονται, ὡς ἐξῆς : «Ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος ἀκολουθώντας ἐκεῖνες τὶς ἀρχὰς ἐπιδιώκει ἀκατάπαυτα νὰ εἶναι ἀξίος τῆς εὐτυχίας, ἀλλὰ ἐνόσω εἶναι ἀληθινὰ ἐνάρετος [δὲν ἐπιδιώκει] ποτὲ νὰ εἶναι εὐτυχής». (Ἡ λέξις ἐνόσω δημιουργεῖ ἐδῶ ἓνα διαφορούμενο πού πρέπει πρῶτα νὰ ἐξομαλυνθεῖ. Μπορεῖ νὰ σημαίνει τόσο μόνο : στὸ ἐνέργημα, ὅπου αὐτὸς ὡς ἐνάρετος ὑποτάσσεται στὸ καθῆκον τοῦ· τότε ἡ πρότασις συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὴ θεωρίαν μου. Ἡ [νὰ σημαίνει] : ἐὰν εἶναι γενικὰ μόνο ἐνάρετος, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ καθῆκον καὶ δὲν ὑπάρχει ἀντίθεσις πρὸς αὐτό, ὀφείλει νὰ μὴν ἀποβλέπει ποτὲ στὴν εὐτυχίαν· τότε ἡ πρότασις ἀντιφάσκει πρὸς τὰ λεγόμενά μου).

Αὐτὲς οἱ ἀντιρρήσεις δὲν εἶναι λοιπόν τίποτ' ἄλλο παρὰ παρανοήσεις (γιατὶ δὲν θέλω νὰ τίς πάρω γιὰ παρερμηνεῖες) πού θὰ ἔπρεπε νὰ φαινόταν παράδοξη ἢ δυνατότητά τους ἐὰν δὲν ἀρκοῦσε νὰ ἐξηγήσει ἓνα τέτοιο φαινόμενο ἢ ἀνθρώπινη κλίσις ὁ καθένας νὰ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῶν σκέψεων τοῦ ἀκόμη καὶ

ὅταν κρίνει ξένες, καὶ ἔτσι νὰ βάζει τὶς δικές του μέσα στὶς σκέψεις τῶν ἄλλων.

Ἐπειτ' ἀπ' αὐτὴ τὴν πολεμικὴ ἑρμηνεία τῆς παραπάνω ἠθικῆς ἀρχῆς ἀκολουθεῖ τώρα μιὰ δογματικὴ ἔκθεση τοῦ ἀντίθετου. Ὁ κ. Garve συλλογίζεται ἀναλυτικὰ ὡς ἑξῆς : «Στὴ διάταξη τῶν ἐννοιῶν πρέπει ἡ ἀντίληψη καὶ διάκριση τῶν καταστάσεων, μὲ τὴν ὁποία ἡ μιὰ κατάσταση προτιμᾶται ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῆς μιᾶς μεταξὺ τῶν δύο, ἐπομένως [νὰ προηγεῖται] καὶ ἀπὸ τὸν προκαθορισμὸ ὀρισμένου σκοποῦ. Μιὰ κατάσταση ὅμως πού τὴν προτιμᾶ ἀπὸ ἄλλες ἓνα ὄν προικισμένο μὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς κατάστασής του τότε πού αὐτὴ εἶναι παρούσα καὶ γίνεται ἀντιληπτὴ, εἶναι μιὰ καλὴ κατάσταση· καὶ μιὰ σειρά τέτοιων καλῶν καταστάσεων εἶναι ἡ γενικότερη ἔννοια πού ἐκφράζεται μὲ τὴ λέξη εὐτυχία». — Παρακάτω : «Ἐνας νόμος προϋποθέτει κίνητρα, τὰ κίνητρα ὅμως προϋποθέτουν μιὰ διαφορὰ μιᾶς χειρότερης κατάστασης ἀπὸ μιὰ καλύτερη, διαφορὰ πού τὴν ἔχομε προηγουμένως ἀντιληφθεῖ. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ πού ἔγινε ἀντιληπτὴ, εἶναι τὸ στοιχεῖο [ἢ ὕλη] τῆς ἔννοιας τῆς εὐτυχίας κτλ.». Παρακάτω : «Ἀπὸ τὴν εὐτυχία, κατὰ τὴ γενικότερη σημασία τῆς λέξης, ἀναπηδῶν τὰ κίνητρα πρὸς κάθε ἐπιδίωξη· ἐπομένως καὶ πρὸς τὴν τήρηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πρέπει πρῶτα νὰ ξέρω ὅπωςδήποτε ὅτι κάτι εἶναι καλό, πρὶν μπόρῶ νὰ ρωτήσω ἐὰν ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἠθικῶν καθηκόντων ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ καλοῦ· ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχει ἓνα ἐλατήριο πού νὰ τὸν βάζει σὲ κίνηση πρὶν μπόρῶμε νὰ στήσομε μπροστά του ἓνα στόχο¹, ὅπου ὀφείλει νὰ κατευθυνθεῖ αὐτὴ ἡ κίνηση».

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.) Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐπιμένω. Τὸ ἐλατήριο πού πρέπει νὰ ἔχει πρῶτα ὁ ἄνθρωπος, πρὶν στηθεῖ μπροστά του ἓνας στόχος (σκοπός), φανερὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ὁ ἴδιος ὁ νόμος μὲ τὸ σεβασμὸ πού ἐμπνέει (ὅποιους σκοποὺς κι' ἂν ἔχει κανεὶς καὶ θέλει νὰ τοὺς ἐπιτύχει μὲ τὴν τήρηση τοῦ νόμου). Γιὰτὶ ὁ νόμος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ εἰδολογικὸ στοιχεῖο τῆς θέλησης εἶναι τὸ μοναδικὸ πού ὑπολείπεται ὅταν ἀφήσω ἔξω ἀπὸ τὸ παιχνίδι τὴν ὕλη τῆς θέλησης (τὸ στόχο, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ κ. Garve).

Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνα παι-
χνίδι μὲ τὴ διπλὴ σημασίαν τῆς λέξεως : τὸ ἀγαθόν, ἀφοῦ
ἀγαθὸν [μπορεῖ νὰ νοηθεῖ] ἢ ὡς καθεαυτὸ καὶ ἄνευ ὄρων ἀγαθόν,
σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ καθεαυτὸ κακόν· ἢ ὡς πάντοτε μόνον
ὑπὸ ὄρους ἀγαθόν, ποῦ συγκρίνεται μὲ τὸ χειρότερον ἢ τὸ
καλύτερον ἀγαθόν, ὅπου ἡ κατάστασις τῆς ἐκλογῆς τοῦ τελευταίου μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι μόνον μιὰ συγκριτικὰ καλύτερη κατάστασις, καθεαυτὴν
ὅμως κακὴ. — Ὁ [δεοντικὸς] κανόνας μιᾶς ἄνευ ὄρων τήρησις
ἐνὸς κατηγορικῶς προστάζοντος νόμου τῆς ἐλεύθερης θέλησις
(δηλ. τοῦ καθήκοντος), τήρησις ποῦ δὲν λαβαίνει καθόλου ὑπόψιν
ὅποιουσδήποτε σκοποῦς βαλμένους ὡς βάση, εἶναι οὐσιαστικὰ,
δηλαδὴ κατὰ τὸ εἶδος, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν [δεοντικὸν] κα-
νόνα νὰ ἀκολουθεῖ [ἢ θέλησις] τὸ σκοπὸν ποῦ μᾶς ἔχει βάλει ἢ
ἴδια ἢ Φύσις ὡς κίνητρο πρὸς ὀρισμένον τρόπον ἐνέργειας (καὶ
ποῦ τελικὰ ὀνομάζεται εὐτυχία). Γιατὶ ὁ πρῶτος εἶναι καθ-
εαυτὸν ἀγαθός, ὁ δεύτερος καθόλου· μπορεῖ ὅταν συγκρούεται μὲ
τὸ καθήκον νὰ εἶναι πολὺ κακός. Ἀντίθετα ὅταν ὀρισμένος σκο-
πὸς τίθεται ὡς βάση καὶ παράλληλα κανένας νόμος δὲν προστά-
ζει ἄνευ ὄρων (παρὰ μόνον μὲ τὸν ὄρον τούτου τοῦ σκοποῦ), τότε
μποροῦν δύο ἀντίθετες πράξεις νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο ὑπὸ ὄρους
ἀγαθές, μόνον ἢ μία καλύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλην (ἐπομένως ἢ δεύ-
τερη θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστῆι συγκριτικὰ κακὴ)· γιατί εἶναι
μεταξὺ τους διαφορετικὲς ὄχι κατὰ τὸ εἶδος, παρὰ
ἀπλῶς κατὰ τὸ βαθμό. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ ὅλες
τὶς πράξεις ποῦ κίνητρό τους δὲν εἶναι ὁ ἄνευ ὄρων νόμος τοῦ
Λόγου (καθήκον), ἀλλὰ ἓνας ἀπὸ μᾶς αὐθαίρετα βαλμένος ὡς
βάσις σκοπός· γιατί αὐτὸς ἀνήκει στὸ ἄθροισμα ὅλων τῶν σκο-
πῶν, ποῦ ἡ ἐπίτευξή τους ὀνομάζεται εὐτυχία· καὶ μιὰ πράξις
μπορεῖ νὰ συντρέχει περισσότερον, ἢ ἄλλη λιγότερον στὴν εὐτυ-
χίαν μου, ἐπομένως νὰ εἶναι καλύτερη ἢ χειρότερη ἀπὸ τὴν ἄλλην.
— Ἡ προτίμησις ὅμως μιᾶς κατάστασις τοῦ καθορισμοῦ
τῆς βούλησις ἀπὸ μιάν ἄλλην εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἐνέργημα τῆς
ἐλευθερίας (*res merae facultatis* [προαιρετικόν], ὅπως λένε οἱ
νομικοί), ὅπου δὲν ἐξετάζεται καθόλου ἂν αὐτὸς (ὁ καθορισμὸς
τῆς βούλησις) εἶναι καθεαυτὸν ἀγαθός ἢ κακός, ἄρα καὶ ἀπέναν-
τι στοὺς δύο ἢ προτίμησις δίνεται μὲ τὸ ἴδιον κύρος.

Μιά κατάσταση, να είμαι σὲ σύνδεσμο μὲ ὀρισμένο διδόμενο σκοπό, πού τὸν προτιμῶ ἀπὸ κάθε ἄλλον τοῦ ἴδιου εἶδους, εἶναι μιὰ συγκριτικὰ καλύτερη κατάσταση, συγκριμένα: στὸ πεδίο τῆς εὐτυχίας (πού ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ Λόγο ὡς ἀγαθὴ ποτὲ ἀλλιῶς παρὰ ἀπλῶς ὑπὸ ὄρους, ἐνόσω εἶναι κανεὶς ἀξιὸς τῆς). Ἐκείνη ὅμως ἡ κατάσταση ὅπου, ὅταν συγκρούονται ὀρισμένοι σκοποὶ μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο τοῦ καθήκοντος, ἔχω τὴ συνείδηση, ὅτι προτιμῶ τὸ καθήκον, δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ καλύτερη, ἀλλὰ ἡ μόνη καθεαυτὴν ἀγαθὴ κατάσταση: ἓνα ἀγαθὸ ἀπὸ ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ πεδίο ὅπου δὲν λαβαίνονται καθόλου ὑπόψη σκοποὶ, ἀπὸ ὅπουδήποτε καὶ ἂν μοῦ προσφέρονται (καὶ αὐτὸ τὸ ἄθροισμά τους, ἢ εὐτυχία), καὶ ὅπου ὄχι ἡ ὕλη τῆς θέλησης (ἓνα ἀντικείμενο πού μπαίνει ὡς βάση) ἀλλὰ ἡ ἀπλή μορφή τῆς γενικῆς νομοτέλειας τῶν κανόνων τῆς ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ τῆς λόγου. — Ἐπομένως δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ λέγεται ὅτι κάθε κατάσταση πού προτιμῶ νὰ εἶναι αὐτὴ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη, λογαριάζεται ἀπὸ μένα σὰν εὐτυχία. Γιατὶ πρῶτα πρέπει νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν πράττω ἐναντίον τοῦ καθήκοντός μου· καὶ τότε μόνο μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ κοιτάζω γιὰ εὐτυχία, πόσην ἀπ' αὐτὴν μπορῶ νὰ συνενώσω μ' ἐκείνη τὴν ἠθικὰ (ὄχι φυσικὰ) ἀγαθὴ κατάστασή μου¹.

Ὅπωςδήποτε πρέπει ἡ βούληση νὰ ἔχει κίνητρα· αὐτὰ

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.). Ἡ εὐτυχία περιέχει ὅλα (καὶ τίποτα περισσότερο παρὰ) ὅσα παρέχει σ' ἐμᾶς ἡ Φύση· ἡ ἀρετὴ ὅμως ἐκεῖνο πού κανένας ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἢ νὰ πάρει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἄν θελήσει ὅμως κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι μὲ τὴν ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴν ἀρετὴ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπισύρει ἐναντίον του τὸ λιγότερο ἐπικρίσεις καὶ καθαρὰ ἠθικὴν αὐτοκατηγορία, δηλαδὴ δυσχρέσκεια, ἐπομένως μπορεῖ νὰ κάνει τὸν ἑαυτό του δυστυχῆ — αὐτὸ θὰ τὸ παραδεχτοῦμε βέβαια. Ἀλλὰ γι' αὐτὴ τὴν καθαρὰ ἠθικὴν δυσχρέσκεια (ὄχι ἀπὸ τίς ἐπιζήμιες συνέπειες τῆς πράξης ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀντίθεσή τῆς πρὸς τὸ νόμο) εἶναι ἱκανὸς μόνο ὁ ἐνάρετος, ἢ ἐκεῖνος πού βρίσκεται στὸ δρόμο νὰ γίνῃ ἐνάρετος. Ἐπομένως ἡ δυσχρέσκεια αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ αἰτία ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὸς πού τὴν αἰσθάνεται εἶναι ἐνάρετος· καὶ τὸ κίνητρο νὰ εἶναι ἐνάρετος δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παρθεῖ ἀπὸ τούτη τὴ δυστυχία (ἂν θέλει κανεὶς νὰ ὀνομάσει ἔτσι τὸν πόνο ἀπὸ μιὰ κακοπραγία).

ὁμως δὲν εἶναι ὀρισμένα ἐμπρόθετα βαλμένα, στὸ φυσικὸ συναίσθημα ἀναφερόμενα ἀντικείμενα ὡς σκοποί, ἀλλὰ ἀποκλειστικά καὶ μόνο ὁ ἴδιος ὁ ἄνευ ὄρων νόμος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ δεκτικότητα τῆς βούλησης, νὰ βρῆται ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ σὲ ἄνευ ὄρων ἀναγκασμοῦ, ὀνομάζεται ἠθικὸ συναίσθημα. τοῦτο ἄρα δὲν εἶναι αἰτία ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησης, καὶ δὲν θὰ εἶχαμε τὴν παραμικρότερη ἀντίληψή του μέσα μας, ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ μέσα μας ἐκεῖνος ὁ ἀναγκασμός. Ἐπομένως τὸ παλαιὸ τραγούδι : ὅτι τὸ συναίσθημα τοῦτο, δηλαδὴ μιὰ ἡδονὴ πού τὴν κάνομε σκοπὸ, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη αἰτία τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησης, ἄρα ἡ εὐτυχία (στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ ἡδονὴ ἐκείνη ὡς στοιχεῖο) ἀποτελεῖ τὸ λόγο κάθε ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητας γιὰ δράση, ἐπομένως κάθε ὑποχρέωσης, ἔχει τὴ θέση τοῦ ἀνάμεσα στὰ σοφολογιωτατίστικα χαριεντίσματα. "Ὅταν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ σταματήσει ρωτώντας γιὰ τὴν αἰτία ὀρισμένου ἀποτελέσματος [γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς αἰτίας κ.ο.κ.], καταλήγει στὸ τέλος νὰ κάνει τὸ ἀποτέλεσμα αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τώρα ἔρχομαι στὸ σημεῖο πού κυρίως μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ : δηλαδὴ νὰ δείξω καὶ νὰ ἐλέγξω μὲ παραδείγματα τὸ ἀντιστρατευόμενο δῆθεν μέσα στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας ἐνδιαφέρον τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης. Τὸ καλύτερο τεκμήριο ὑπὲρ τὸ δίνει ὁ κ. Garve στὴν πραγματεία του πού ὀνόμασα. Πρῶτα λέγει (μιλώντας γιὰ τὴ διαφορὰ πού βρίσκω νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ μιὰ θεωρία τοῦ πῶς πρέπει νὰ γίνουμε εὐτυχεῖς, καὶ σ' ἐκείνην [πού διδάσκει] πῶς πρέπει νὰ γίνουμε ἄξιοι τῆς εὐτυχίας): «Ἐγὼ ἀπὸ μέρος μου ὀμολογῶ ὅτι αὐτὴ τὴ διαίρεση τῶν ἰδεῶν πολὺ καλὰ τὴν καταλαβαίνω μέσα στὴν κεφαλή μου, αὐτὴν ὁμως τὴ διαίρεση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων δὲν τὴ βρίσκω μέσα στὴν καρδιά μου· ὅτι μάλιστα μου εἶναι ἀκατανόητο πῶς ἓνας ὁποιοσδήποτε ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει συνειδητὸ τὸ ὅτι ἔχει ὁ ἴδιος καθαρὰ ἀποχωρίσει τὴν ἀπαίτησή του γιὰ εὐτυχία καὶ ἐπομένως ἔχει ἐκτελέσει τὸ καθῆκον μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια».

Ἄπαντῶ πρῶτα στὸ δεύτερο σημεῖο. Παραδέχομαι εὐχαρίστως ὅτι κανεὶς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ κάνει μὲ βεβαιότητα

συνειδητὸ τὸ ὅτι ἔχει ἐκτελέσει τὸ καθήκον του μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια· γιατί αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία καὶ σ' αὐτὴ τὴ συνείδηση τῆς ψυχικῆς του κατάστασης θὰ ἀνήκει μιὰ ἐντελῶς σαφῆς παράσταση ὅλων τῶν γειτονικῶν παραστάσεων καὶ σκέψεων ποὺ φαντασία, συνήθεια καὶ κλίση ἔχουν προσκολλήσει στὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος, καὶ μιὰ τέτοια σαφέστατη παράσταση δὲν μπορεῖ, σὲ καμιὰ περίπτωση, νὰ ἀπαιτηθεῖ· ἐπίσης δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ἢ ἀνυπαρξία ἐνὸς κάτι (οὔτε ἐπομένως καὶ ἐνὸς ὠφελήματος ποὺ τὸ ἔχει κανεὶς σκεφτεῖ μυστικά). "Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκτελεῖ τὸ καθήκον του μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια καὶ πρέπει νὰ διαχωρίζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος τὴν ἀπαίτησή του γιὰ εὐτυχία, γιὰ νὰ ἔχει καθαρὴν αὐτὴ τὴν ἔννοια — τοῦτο τὸ κάνει συνειδητὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια· ἢ, καὶ ἂν δὲν πιστεύει ὅτι τὸ συνειδητοποιεῖ, μπορούμε νὰ τοῦ ἀπαιτήσομε νὰ τὸ κάνει, ὅσο εἶναι στὴ δύναμή του, ἐπειδὴ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν καθαρότητα βρίσκεται ἡ ἀληθινὴ ἀξία τῆς ἠθικότητας καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ τὸ μπορεῖ. Ἴσως νὰ μὴν ἔχει ποτὲ ἐκτελέσει ἓνας ἄνθρωπος τὸ ἀναγνωρισμένο καὶ τιμημένο ἀπ' αὐτὸν καθήκον μὲ πλήρη ἀνιδιοτέλεια (χωρὶς ἀνάμειξη ἄλλων ἐλατηρίων). Ἴσως καὶ νὰ μὴ μπορέσει ποτέ, ὅσο κι' ἂν τὸ ἐπιδιώξει, νὰ φτάσει τόσο μακριά. Μπορεῖ ὥστόσο μὲ τὸν ἐπιμελέστατο αὐτοέλεγχον νὰ ἀντιληφθεῖ μέσα του ὄχι μόνο τὴν ἀπουσία κινήτρων ποὺ συμπράττουν [μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος], ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τὴν αὐτοδιάψευση σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντιτιθέμενα στὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος κίνητρα, ἐπομένως καὶ τὸν κανόνα νὰ ἔχει συνείδηση ὅτι ἐπιδιώκει αὐτὴ τὴν καθαρότητα· αὐτὸ τὸ μπορεῖ· καὶ αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν τήρηση τοῦ καθήκοντός του. Ἀντίθετα, τὸ νὰ κάνει κανόνα του τὴν ἔννοια τῆς ἐπίδρασης τέτοιων κινήτρων, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν ἐπιτρέπει παρόμοια καθαρότητα (πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ τὸ ἰσχυριστεῖ μὲ βεβαιότητα) — εἶναι ὁ θάνατος κάθε ἠθικότητας.

Τώρα ὡς πρὸς τὴν ὁμολογία τοῦ κ. Garve, ποὺ μνημονέψαμε λίγο πρὶν, ὅτι δὲν βρίσκει μέσα στὴν καρδιά του αὐτὴ τὴν τομὴ (κυρίως τὸν διαχωρισμό), δὲν σκέπτομαι καθόλου

νά τὸν ἀντικρούσω ἀπευθείας στὴν αὐτοκατηγορία του καὶ νά ὑπερασπίσω τὴν καρδιά του ἐναντίον τῆς κεφαλῆς του. Αὐτὸς ὁ ἔντιμος ἄνθρωπος πραγματικὰ τὴ βρῆκε πάντοτε μέσα στὴν καρδιά του (στοὺς καθορισμοὺς τῆς βούλησής του). ἄλλὰ μόνο δὲν θέλησε, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας καὶ γιὰ τὴν κατανόηση ἐκείνου ποὺ εἶναι ἀκατανόητο (ἀνεξήγητο), δηλαδή τῆς δυνατότητας κατηγορικῶν προσταγμῶν (προσταγμῶν τοῦ καθήκοντος), νά τὴ συναρμόσει μέσα στὴν κεφαλή του μὲ τὶς συντηθισμένες ἀρχές τῶν ψυχολογικῶν ἐξηγήσεων (ποὺ ὅλες θέτουν ὡς βάση τὸν μηχανισμό τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας)¹.

Ὅταν ὁ κ. Garve λέγει στὸ τέλος : «Τέτοιες λεπτές διαφορές τῶν ἰδεῶν γίνονται μόνες τους σ κ ο τ ε ι ν έ ς, ὅταν τὶς ξ α ν α σ τ ο χ ά ζ ε τ α ι κανεὶς ἀπάνω σὲ καταμέρος ἀντικείμενα· ἄλλὰ χ ά ν ο ν τ α ι ἐ ν τ ε λ ῶ ς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ δράση, ὅταν [δηλ.] πρέπει νά ἐφαρμοστοῦν σὲ ἐπιθυμίες καὶ προθέσεις. Ὅσο ἀπλούστερο, γοργότερο, ἀ π ὸ σ α φ ε ῖ ς πα ρ α σ τ ά - σ ε ι ς π ι ὸ ἀ π ο γ υ μ ν ω μ έ ν ο εἶναι τὸ βῆμα ποὺ κάνομε ὅταν περνοῦμε ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν κινήτρων στὴν πραγματικὴ δράση, τόσο λιγότερο εἶναι δυνατόν νά γνωρίσομε μὲ ἀκρίβεια καὶ σιγουριά τὸ ὀρισμένο βᾶρος ποὺ ἔχει προστέσει τὸ κάθε κίνητρο στὴν κατεύθυνση αὐτοῦ τοῦ βήματος ἔτσι καὶ ὄχι ἀλλιῶς» — πρέπει ρητὰ καὶ μὲ ἐπιμέλεια νά τὸν ἀντικρούσω.

Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος σὲ ὁλόκληρη τὴν καθαρότητά της δὲν εἶναι μόνο ἀσύγκριτα ἀπλούστερη, σαφέστερη, στὸν καθένα γιὰ

1. Ὁ κ. Garve (στὶς παρατηρήσεις του στὸ βιβλίον τοῦ Κικέρωνα «περὶ καθηκόντων», σελ. 69, ἐκδ. τοῦ 1783) κάνει τὴν ἀξιοπρόσεχτη καὶ ἀξία τῆς ὀξυνοίας του ὁμολογία : «Ἡ ἐλευθερία κατὰ τὴν ἐσώτατη πεποίθησή του θά μείνει πάντοτε ἄλυτο πρόβλημα καὶ δὲν θά ἐξηγηθεῖ ποτέ». Ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητάς της δὲν μπορεῖ διόλου νά βρεθεῖ οὔτε σὲ μιὰν ἄμεση οὔτε σὲ μιὰν ἔμμεση ἐμπειρία· καὶ βέβαια χωρὶς ἀπόδειξη δὲν μπορεῖ νά γίνει δεκτὴ. Ἀφοῦ λοιπὸν μιὰ ἀπόδειξή της οὔτε μὲ ἀπλῶς θεωρητικοὺς λόγους (γιατὶ αὐτοὶ θά ἔπρεπε νά ζητηθοῦν στὴν ἐμπειρία), ἄρα καὶ μὲ ἀπλῶς πρακτικὰς προτάσεις τοῦ Λόγου, οὔτε μὲ τεχνικὰ - πρακτικοὺς (γιατὶ αὐτοὶ θά ἀπαιτοῦσαν πάλι ἐμπειρικοὺς λόγους), ἐπομένως μόνο μὲ ἠθικὰ - πρακτικοὺς μπορεῖ νά δοθεῖ — πρέπει ν' ἀπορήσει κανεὶς γιὰτὶ ὁ κ. Garve δὲν ζήτησε καταφύγιο στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὥστε νά σώσει τουλάχιστο τὴ δυνατότητα τέτοιων προσταγμῶν (Ἰ π ο σ . τ ο ῦ Σ υ γ γ ρ .).

τὴν πρακτικὴν χρῆσιν πρὸς καταληπτὴν καὶ πρὸς φυσικὴν ἀπὸ κάθε κίνητρο παρμένο ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν ἢ ἀνακατεμένο μαζί της καὶ μὲ τὴν ἐπιδιώξιν της (πράγμα πὸς ὑπαιτεῖ πάντοτε πολλὴ τέχνη καὶ διαστοχασμό). ἀλλὰ καὶ στὴν κρίσιν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ κοινότατου ἀνθρώπινου Λόγου, ὅταν αὐτὸς φέρεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος, μὲ ἀποχωρισμὸν καὶ μάλιστα μὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἄλλα κίνητρα μέσα στὴ θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι [ἐνν. ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος] πολὺ περισσότερον δυνατὴ, εἰσδυτικὴ καὶ ὑπόσχεται πολὺ μεγαλύτερες ἐπιτυχίας ἀπὸ ὅλους τοὺς παρακινήτικους λόγους πὸς παίρνονται ἀπὸ τὴν δευτέραν, τὴν ἀρχὴν τῆς ἰδιοτέλειας. — Ἐστω π.χ. ἡ περίπτωσις : κάποιος ἔχει στὰ χέρια του ἓνα ξένο ἀγαθὸ ἐμπιστευμένο σ' αὐτὸν (depositum) πὸς ὁ ἰδιοκτῆτης του ἔχει πεθάνει, καὶ οἱ κληρονόμοι του οὔτε ξέρουν οὔτε μποροῦν νὰ μάθουν τίποτα γι' αὐτό. Ἄς ἀφηγηθῶμεν τούτῃ τὴν περίπτωσιν ἀκόμα καὶ σ' ἓνα παιδί, ἃς ποῦμε ὁχτῶ ἢ ἐννεῶν χρόνων, καὶ συνάμα ἃς τοῦ εἰποῦμε ὅτι ὁ κάτοχος αὐτῆς τῆς παρακαταθήκης (χωρὶς τὴν δικὴν του ὑπαιτιότητα), ἐπειδὴ ἔχει περιπέσει ἐκεῖνον ἀκριβῶς τὸν καιρὸν σὲ πλήρη οἰκονομικὴν καταστροφὴν, βλέπει τριγύρω του μιὰ καταθλιμμένην ἀπὸ τὴν ἀνέχεια οἰκογένειαν, γυναῖκα καὶ παιδιὰ, θὰ μπορούσῃ ὅμως στὴ στιγμὴ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν δυστυχίαν, ἐὰν σφετεριζόταν τὴν παρακαταθήκην· εἶναι συνάμα φιλόανθρωπος καὶ ἀγαθοεργός, ἐνῶ οἱ κληρονόμοι τοῦ ἰδιοκτῆτη εἶναι πλούσιοι, ἄνθρωποι χωρὶς ἀγάπην καὶ ὅμως σὲ ὑψιστὸν βαθμὸν καλοζωιστῆς καὶ σπάταλοι, ἔτσι ὥστε ἂν γινόταν κτῆμα τους καὶ αὐτὴ ἡ παρακαταθήκη, θὰ ἦσαν τὸ ἴδιον σὰ νὰ ριχνόταν στὴ θάλασσαν. Λοιπὸν ἃς ρωτήσομε τώρα : ἐὰν μὲ τέτοιες συνθήκας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιτρεπτόν νὰ ξοδευτεῖ ἢ παρακαταθήκη πρὸς ὄφελος τοῦ κατόχου της. Ὅποιος ρωτηθεῖ θὰ ἀπαντήσῃ χωρὶς ἀμφιβολίαν : Ὁχι ! καὶ χωρὶς νὰ δώσει ἄλλους λόγους θὰ μπορέσῃ ἀπλῶς νὰ εἰπεῖ : εἶναι ἄδικο, δηλαδὴ ἀντιστρατεύεται στὸ καθῆκον. Τίποτα δὲν εἶναι σαφέστερον ἀπὸ τοῦτο· καὶ βέβαιον ὅχι ἡ ἀπάντησις : ὅτι ὁ κάτοχος προάγει τὴν δικὴν του εὐτυχίαν μὲ τὴν ἀπόδοσιν τῆς παρακαταθήκης. Γιατί, ἂν ἤθελε νὰ καθορίσῃ τὴν ἀπόφασίν του ἀποβλέποντας στὴν εὐτυχίαν του, θὰ μπορούσῃ νὰ σκεφτεῖ π.χ. ὡς ἐξῆς : «Ἐὰν δώσεις στοὺς ἀληθινούς ἰδιοκτῆ-

τες, χωρίς να τὸ ζητήσουν, τὸ ξένο ἀγαθὸ πού κρατεῖς, αὐτοὶ θὰ σὲ ἀμείψουν ἴσως γιὰ τὴν ἐντιμότητά σου· ἢ, ἂν δὲν συμβεῖ τοῦτο, θὰ ἀποκτήσεις μὲ αὐτὴ τὴν πράξη φήμη καλὴ μὲ πλατειὰ διάδοση, πού μπορεῖ νὰ σοῦ εἶναι πολὺ ἐπικερδής. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ ἀβέβαια. Γιατὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἐμφανίζονται καὶ μερικές ἀμφιβολίες : "Ἄν θέλεις νὰ σφετεριστεῖς ὅ,τι σοῦ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ, γιὰ νὰ βγεῖς μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ τὶς καταθλιπτικές περιστάσεις σου, θὰ προκαλέσεις, ἐὰν κάνεις γοργὴ χρῆση τῆς παρακαταθήκης, τὴν ὑποψία πῶς καὶ μὲ ποιούς τρόπους ἔφτασες τόσο γρήγορα σὲ βελτίωση τῆς κατάστασής σου· ἂν πάλι προχωρήσεις στὸ ἔργο τοῦτο ἀργά, οἱ ἀνάγκες σου στὸ μεταξὺ θὰ φτάσουν σὲ τέτοιο ὕψος, ὥστε δὲν θὰ εἶναι πιά δυνατόν νὰ τὶς ἀντιμετωπίσεις». — Ἡ βούληση λοιπόν, κατὰ τὸν κανόνα τῆς εὐτυχίας, ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὰ ἐλατήριά της τί νὰ ἀποφασίσει· γιὰτὶ ἀποβλέπει στὴν ἐπιτυχία, καὶ αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀβέβαιη· χρειάζεται ν'ἄχει κανεὶς καλὴ κεφαλὴ, γιὰ νὰ βρεῖ διέξοδο ἀπὸ τὴ συρροὴ τῶν λόγων καὶ τῶν ἀντιλόγων καὶ νὰ μὴ γελαστεῖ στὸ λογαριασμό. Ἀντίθετα, ὅταν θέτει στὸν ἑαυτό του τὴν ἐρώτηση, τί εἶναι ἐδῶ καθῆκον, τότε δὲν αἰσθάνεται καμιὰν ἀμηχανία νὰ βρεῖ τὴν ἀπάντηση πού δίνεται μόνη της, ἀλλὰ εἶναι ἀμέσως βέβαιος τί ἔχει νὰ πράξει. Μάλιστα, ἐὰν ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἔχει κάποιο βᾶρος μέσα του, νιώθει ἀποστροφή ἀκόμη καὶ μόνο νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν τυχὸν ὑπεροχὴ τῶν ὠφελημάτων πού θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ προκύψουν ἀπὸ τὴν παράβασή του, σὰ νὰ εἶναι στὸ χέρι του ἡ ἐκλογή.

Τὸ ὅτι λοιπόν αὐτὲς οἱ διαφορὲς (πού, ὅπως δείξαμε, δὲν εἶναι τόσο λεπτὲς ὅσο ὑποθέτει ὁ κ. Garve, ἀλλὰ γραμμένες μὲ τὴν πιὸ ἀδρὴ καὶ εὐκολοδιάβαστη γραφὴ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου) χάνονται, ὅπως λέγει, ἐντελῶς ὅταν πρόκειται γιὰ δράση — ἀντιφάσκει στὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία μας. Ὅχι σ' ἐκείνην πού ἐκθέτει ἡ ἱστορία τῶν κανόνων πού ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀρχή, γιὰτὶ αὐτὴ δυστυχῶς ἀποδείχνει ὅτι κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ δεύτερη (τῆς ἰδιοτέλειας)· ἀλλὰ στὴν ἐμπειρία, πού μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἐσωτερικὴ, ὅτι καμιὰ ἰδέα δὲν ὑψώνει περισσότερο τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ δὲν τὸ ἐμψυχώνει ἕως τὸν ἐνθουσιασμό

παρὰ ἀκριβῶς ἡ ἰδέα ἐνός καθαροῦ ἠθικοῦ φρονήματος, πού τιμᾷ τὸ καθήκον περισσότερο ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο, παλεύει μὲ πολυάριθμα δεινὰ τῆς ζωῆς, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς πιὸ παραπλανητικούς πειρασμούς, καὶ ὅμως (καθὼς ὀρθὰ παραδεχόμεστε ὅτι ὁ ἄνθρωπος τὸ μπορεῖ) τοὺς νικᾷ. "Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι μπορεῖ ἐπειδὴ τὸ ὀφείλει — αὐτὸ ἀνοίγει μέσα του ἕνα βάθος ἀπὸ θεῖες καταβολές, πού τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται σὰν ἕνα ἅγιο ρίγος γιὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸ ὑπέροχο τοῦ ἀληθινοῦ προορισμοῦ του. Καὶ ἐὰν γινόταν συχνότερα προσεχτικὸς σὲ τοῦτο καὶ συνήθιζε νὰ ξεφορτώνει ἐντελῶς τὴν ἀρετὴ ἀπὸ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς λείας τῶν ὠφελημάτων πού μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν μὲ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος, καὶ νὰ τὴ φαντάζεται σὲ ὀλόκληρη τὴν καθαρότητά της· ἐὰν στὴν ἰδιωτικὴ καὶ στὴ δημόσια ἐκπαίδευση γινόταν βασικὴ ἀρχή, νὰ χρησιμοποιεῖται σταθερὰ τὸ μέσον τοῦτο (μέθοδος νὰ διευκρινίζονται μὲ ὀξύτητα τὰ καθήκοντα, πού σχεδὸν πάντοτε παραλείφθηκε) — θὰ ἔπρεπε νὰ καλυτερέψει γρήγορα ἡ ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ πείρα τῆς ἱστορίας δὲν θέλησε ἀκόμη ἕως τώρα νὰ ἀποδείξει τὴν καλὴ ἐπιτυχία τοῦ ἠθικοῦ φρονηματισμοῦ, ὑπαίτια εἶναι ἀκριβῶς ἡ ψευδὴς προϋπόθεση : ὅτι τὸ ἐλατήριο πού παράγεται ἀπ' αὐτὴ καθεαυτὴ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος, εἶναι παραπολύ λεπτὸ γιὰ τὸν κοινὸ νοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ ἀδρότερο, ἐκεῖνο πού παίρνεται ἀπὸ ὠφελήματα προσδοκώμενα σὲ τοῦτο τὸν κόσμον ἢ στὴν μέλλουσα ζωὴ ἀπὸ τὴν τήρηση τοῦ νόμου (χωρὶς νὰ προσέρχεται ὁ ἴδιος ὁ νόμος ὡς ἐλατήριο) θὰ ἐνεργοῦσε ἰσχυρότερα ἀπάνω στὴν ψυχὴ. [ὑπαίτιο ἀκόμη γιὰ 'κεῖνο εἶναι τὸ γεγονός] ὅτι ἔχει ἕως τώρα γίνεи βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος νὰ δίνεται τὸ προβάδισμα στὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας, καὶ ὄχι σ' αὐτὸ πού κάνει ὁ Λόγος ὑψιστον ὄρο, δηλαδὴ στὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἄξιος τῆς εὐτυχίας. Γιατὶ παραγγέλλεται, πῶς μπορεῖ νὰ γίνεи κανεὶς εὐτυχής, ἢ τουλάχιστο νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὴ ζημίαν του, δὲν εἶναι ἐν τολές. Δὲν δεσμεύουν κανένα ἀπόλυτα· καὶ ἀφοῦ προειδοποιηθεῖ, μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ διαλέξει ὅ,τι τοῦ γουστάρει, ἐὰν παραδεχτεῖ νὰ ὑποφέρει ἐκεῖνο πού τὸν βρίσκει. Τὰ δεινὰ πού μποροῦν νὰ προκύψουν ἀργότερα ἀπὸ τὴν παράλειψη ν' ἀκολουθήσει τὴ συμβουλή

πού δόθηκε, δὲν θὰ τὰ ἰδεῖ ὡς αἰτίες γιὰ ποινές· γιὰ αὐτὲς ἐπιβάλλονται στὴν ἐλεύθερη βούληση πού ἐνέργησε ἀντίθετα πρὸς τὸ νόμο· ἡ Φύση ὅμως καὶ ἡ κλίση δὲν μποροῦν νὰ δώσουν νόμους στὴν ἐλευθερία. Ἐντελῶς ἄλλα συμβαίνουν μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος πού ἡ παράβασή του, ἀκόμη καὶ ἐὰν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ζημίες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτὴν γιὰ τὸν παραβάτη, ἐνεργεῖ ἄμεσα ἀπάνω στὴν ψυχὴ καὶ κάνει τὸν ἄνθρωπο στὰ ἴδια του τὰ μάτια ἀποτροπιαστικὸ καὶ ἀξιοτιμώρητο.

Ἐδῶ λοιπὸν ὑπάρχει μιὰ σαφὴς ἀπόδειξη ὅτι ὅλα ὅσα εἶναι στὴν Ἠθικὴ ὀρθὰ γιὰ τὴ θεωρία, πρέπει νὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν πράξη. — Κατὰ τὴν ἀνθρώπινη ποιότητά του, ὡς ὄντος ὑποταγμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸ Λόγο σὲ ὀρισμένα καθήκοντα, εἶναι ἐπομένως ὁ καθένας ἓνας «ἄνθρωπος τῆς δουλειᾶς»· καὶ ἀφοῦ ὡς ἄνθρωπος δὲν ὀριμάζει ποτὲ τόσο ὥστε νὰ ξεσχολίσει ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς σοφίας, δὲν μπορεῖ, ἐπειδὴ ἔχει τάχα καλύτερα διδαχτεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀπάνω στὸ τί εἶναι ἓνας ἄνθρωπος καὶ τί μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ κανεὶς ἀπ' αὐτόν, νὰ στείλῃ μὲ ὑπερήφανη περιφρόνηση πίσω στὸ σχολεῖο τὸν ὁπαδὸ τῆς θεωρίας. Γιατὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ἐμπειρία δὲν τὸν βοηθεῖ σὲ τίποτα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς θεωρίας, ἀλλὰ σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωση μόνο γιὰ νὰ μάθει πῶς μπορεῖ αὐτὴ νὰ γίνεται ἔργο καλύτερα καὶ γενικότερα, ὅταν τὴν παραδεχτεῖ μέσα στὶς βασικὲς ἀρχές του· ἐδῶ ὅμως εἶναι ὁ λόγος ὄχι γιὰ τὴν ἐπιδεξιότητα στὶς πράξεις, ἀλλὰ μόνο γι' αὐτὲς τὶς ἀρχές.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

(Ἐναντίον τοῦ Hobbes)

Ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ συμβόλαια, μὲ τὰ ὁποῖα ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων συνδέεται σὲ μιὰ κοινωνία (pactum sociale), τὸ συμβόλαιο τῆς σύστασης ἀπ' αὐτοὺς μιᾶς πολιτείας (pactum unionis civilis) εἶναι τόσο ἰδιότυπο, ὥστε, μὲ ὅλο πού ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεση ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ μὲ ἄλλο τὸν ἄλλο τύπο (πού μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει ἐξίσου καλὰ πρὸς ὅποιοδήποτε σκοπὸ

επιδεικτικὸ προώθησης συλλογικῆς), εἶναι κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς σύνταξής του (*constitutionis civilis*) οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα. Τῇ σύνδεση πολλῶν γιὰ ὁποιοδήποτε (κοινὸ) σκοπὸ (ποῦ τὸν ἔχουσι ὅλοι) μπορούμε νὰ τῇ βροῦμε, σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ συμβόλαια· ἀλλὰ σύνδεση πολλῶν, ποῦ εἶναι αὐτὴ καθ'αυτὴν ὁ σκοπὸς (ποῦ ὀφείλει νὰ τὸν ἔχει ὁ καθένας), ἄρα σὲ κάθε ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων γενικά, οἱ ὅποιοι δὲν μπορούν νὰ κάνουν διαφορετικὰ παρὰ νὰ μπαίνουν σὲ ἀμοιβαίαν ἐπίδραση, εἶναι καθῆκον ἄνευ ὄρων καὶ πρῶτο — μιὰ τέτοια σύνδεση μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μόνο μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἐνόσω αὐτὴ βρίσκεται στὸ καθεστῶς τῆς πολιτείας, δηλαδή ἀποτελεῖ ἓνα σῶμα. Ὁ σκοπὸς τῶρα ποῦ σὲ μιὰ τέτοια ἐξωτερικὴ σχέση εἶναι αὐτὸς καθ'αυτὸν καθῆκον καὶ μάλιστα ὁ ὑψιστος εἰδολογικὸς ὅρος (*conditio sine qua non*) κάθε ἄλλου ἐξωτερικοῦ καθήκοντος, εἶναι τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μπορεῖ στὸν καθένα νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅ,τι τοῦ ἀνήκει ὀριστικὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβουλῆς κάθε ἄλλου.

Ἄλλὰ ἡ ἐννοια ἐνὸς ἐξωτερικοῦ δικαίου γενικά πηγάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους καὶ δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸν σκοπὸ ποῦ ἔχουν κατὰ φυσικὸ τρόπο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι (τῇ φροντίδα γιὰ εὐτυχία), καὶ μὲ τὴν προδιαγραφὴ τῶν μέσων ποῦ ὀδηγοῦν σ' αὐτόν· ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει καθόλου αὐτὸς ὁ τελευταῖος ν' ἀνακατευτεῖ σὲ 'κεῖνο τὸ νόμο ὡς καθοριστικὸς λόγος του. Δίκαιο εἶναι ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς στὸν ὅρο τῆς συμφωνίας της μὲ τὴν ἐλευθερία ὁποιουδήποτε ἄλλου, ἐνόσω [ἢ ἐλευθερία αὐτῆ] εἶναι δυνατὴ σύμφωνα μ' ἓνα γενικὸ νόμο· καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐξωτερικῶν νόμων ποῦ κάνουν δυνατὴν μιὰ τέτοια καθολικὴ συμφωνία. Ἀφοῦ τῶρα κάθε περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ θέληση ἐνὸς ἄλλου ὀνομάζεται ἀναγκασμός, ἔπεται ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι μιὰ σχέση ἐλευθερῶν ἀνθρώπων ποῦ στέκονται ὡστόσο κάτω ἀπὸ νομους ἀναγκασμοῦ (χωρὶς νὰ ζημιώνεται ἡ ἐλευθερία τους στὸ σύνολο τῶν δεσμῶν τους μὲ ἄλλους), ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ θέλει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος,

καὶ μάλιστα ὁ καθαρὸς, ὁ a priori νομοθετῶν Λόγος ποῦ δὲν λαβαίνει ὑπόψη κανέναν ἐμπειρικὸ σκοπὸ (ἀπὸ ὅλους ἐκείνους ποῦ συνοψίζονται μὲ τὸ γενικὸ ὄνομα εὐτυχία), ἀφοῦ ὡς πρὸς αὐτόν, καὶ ὅπου ὁ καθένας θέλει νὰ τὸν θέσει, οἱ ἄνθρωποι σκέπτονται πολὺ διαφορετικὰ, ἔτσι ὥστε ἡ βούλησή τους δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ σὲ καμιὰ κοινὴν ἀρχή, ἐπομένως καὶ σὲ κανέναν ἐξωτερικὸ νόμο ποῦ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενός.

Τὸ καθεστῶς λοιπὸν τῆς πολιτείας, θεωρούμενο ἀπλῶς ὡς καθεστῶς δικαίου, θεμελιώνεται στὶς ἀκόλουθες a priori ἀρχές :

1. **Στὴν ἐλευθερία** κάθε μέλους τῆς κοινότητος, ὡς ἄν-
θ ρ ὡ π ο υ .

2. **Στὴν ἰσότητά του** μὲ κάθε ἄλλο, ὡς ὑ π ἤ κ ο ο υ .

3. **Στὴν αὐτοτέλεια** κάθε μέλους ἑνὸς κοινοῦ ὄντος, ὡς
π ο λ ί τ η .

Οἱ ἀρχές αὐτές δὲν εἶναι καὶ νόμοι ποῦ θέτει τὸ ἰδρυμένο κίβλας κράτος ἀλλὰ μόνον μὲ αὐτές ὡς βάση εἶναι δυνατὴ ἡ ἰδρυση ἑνὸς κράτους σύμφωνα μὲ καθαρὲς ἀρχές τοῦ Λόγου γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων γενικὰ. Ἐπομένως :

1. Ἡ ἐλευθερία ὡς ἀνθρώπου. Τὴν ἀρχή της γιὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς κοινοῦ ὄντος [= κοινότητος] τὴν ἐκφράζω μὲ τὴ διατύπωση : Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ μὲ ἀναγκάσει νὰ εἶμαι εὐτυχῆς μὲ τὸ δικό του τρόπο (ὅπως αὐτὸς στοχάζεται τὴν εὐτυχία ἄλλων ἀνθρώπων), ἀλλὰ ὁ καθένας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσῃ τὴν εὐτυχία του ἀπὸ τὸ δρόμο ποῦ τοῦ ἀρέσει, ἐὰν μόνον δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία ἄλλων νὰ ἐπιδιώξουν ὁμοιο σκοπὸ, ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μαζὶ μὲ τὴν ἐλευθερία ὁποιοῦδήποτε σύμφωνα μ' ἓνα δυνατὸν γενικὸ νόμο (δηλαδὴ μὲ τοῦτο τὸ δικαίωμα τοῦ ἄλλου).—Μιὰ κυβέρνησις ποῦ ἔχει συσταθεῖ μὲ τὴν ἀρχή τῆς στοργῆς ἀπέναντι στὸ λαό, ποῦ ἔχει ὁ πατέρας ἀπέναντι στὰ παιδιά του, δηλαδὴ μιὰ πατρικὴ κυβέρνησις (imperium paternale), ὅπου ἐπομένως οἱ ὑπήκοοι σὰν ἀνώριμα παιδιά, ποῦ δὲν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τί εἶναι γι' αὐτοὺς ἀληθινὰ ὠφέλιμο ἢ ἐπιζήμιον, ἐξαναγκάζονται νὰ συμπεριφέρονται ἀπλῶς παθητικὰ περιμένοντας τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι εὐτυχεῖς ἀπὸ τὴν κρίση καὶ μόνον τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, καὶ

ἀπὸ τὴν καλοσύνη της νὰ θέλει καὶ αὐτὴ τὴν εὐτυχία τους, εἶναι ὁ πιὸ μέγας δεσποτισμὸς πού μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε (πολίτευμα πού αἶρει κάθε ἐλευθερία τῶν ὑπηκόων, οἱ ὁποῖοι ἔπειτα δὲν ἔχουν καθόλου δικαιώματα). "Ὁχι πατρι- κή, ἀλλὰ πατριωτικὴ κυβέρνησις (imperium non paternale, sed patrioticum) εἶναι ἐκείνη πού μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μόνο γιὰ ἀνθρώπους ἄξιους γιὰ δικαιώματα ἀκόμα καὶ πρὸς τὴν στοργὴ τοῦ ἄρχοντα. Πατριωτικὴ δηλαδή εἶναι ἡ νοοτροπία ὅπου ὁ καθένας μέσα στὸ κράτος (χωρὶς ἐξαίρεση τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους) θεωρεῖ τὴν κοινότητα μητρικὸν κόλπο, ἢ τὴν χώρα πατρικὸν ἔδαφος ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἀπάνω στὸ ὁποῖο ἔχει ὁ ἴδιος βλαστήσει, καὶ τὸ ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ τὸ ἀφήσει ἔτσι πίσω του σὰν ἀκριβὸν ἐνέχυρο μόνο γιὰ νὰ προστατεύει τὰ δικαιώματά του μὲ νόμους τῆς κοινῆς βούλησης, δὲν ἀναγνωρίζει ὅμως στὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζεται γιὰ τὶς χρεῖες του κατὰ τὴν ἀπεριόριστὴ ἀρέσκειά του. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνήκει ὡς μέλος τῆς κοινότητος, ὡς ἀνθρώπου, ἐνόσω δηλ. αὐτὸς εἶναι ἕνα ὄν ἱκανὸ νὰ ἔχει, γενικά, τὰ δικαιώματά του.

2. Ἡ ἰσότης ὡς ὑπήκοου. Ἡ διατύπωσή της μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐξῆς: Κάθε μέλος τῆς κοινότητος ἔχει ἀπέναντι κάθε ἄλλου δικαιώματα ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο ἡ κεφαλὴ τῆς κοινότητος ἐξαιρεῖται (ἐπειδὴ δὲν εἶναι μέλος ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς ἢ συντηρητὴς της) καὶ μόνη ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει χωρὶς ἢ ἴδια νὰ ὑπόκειται σὲ νόμον ἀναγκασμοῦ. "Ὅλοι ὅμως ὅσοι στέκονται κάτω ἀπὸ νόμους εἶναι μέσα σ' ἕνα κράτος ὑπήκοοι, ἄρα ὑποταγμένοι στὸ δίκαιο τοῦ ἀναγκασμοῦ, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητος μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς καὶ μόνο (φυσικοῦ ἢ ἠθικοῦ προσώπου), τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, ἀπὸ τὴν ὁποῖα καὶ μόνη μπορεῖ νὰ ἀσκεῖται κάθε ἀναγκασμὸς δικαίου. Γιατὶ ἂν μποροῦσε νὰ ἐξαναγκαστεῖ καὶ αὐτὴ, τότε δὲν θὰ ἦταν ἡ κεφαλὴ τοῦ κράτους καὶ ἡ σειρὰ τῆς ὑπόταξης θὰ πήγαινε πρὸς τὰ ἐπάνω ἐπ' ἀπειρον. Ἐὰν ὅμως ἦσαν δύο (ἐλεύθερα ἀπὸ ἀναγκασμὸν πρόσωπα), τότε κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι κάτω ἀπὸ νόμους ἀναγκασμοῦ καὶ νὰ μὴ ἀδικεῖ τὸ ἕνα τὸ ἄλλο — πράγμα ἀδύνατον.

Αὐτὴ ὁμῶς ἡ καθολικὴ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων μέσα σ' ἓνα κράτος, ὡς ὑπηκόων του, συνυπάρχει ἐξαίρετα μὲ τὴ μέγιστη ἀνισότητα, ἀνάλογα μὲ τὸ πλῆθος καὶ τοὺς βαθμοὺς τῆς περιουσίας τους, εἴτε πρόκειται γιὰ σωματικὴ ἢ πνευματικὴν ὑπεροχὴ ἐπὶ ἄλλων, εἴτε πρόκειται γιὰ ὑλικά ἀγαθὰ ἔξω ἀπ' αὐτοὺς καὶ γενικὰ γιὰ δικαιώματα (ἀπὸ τὰ ὁποῖαμποροῦν νὰ ὑπάρχουν πολλὰ) σχετικὰ μὲ ἄλλους· ἔτσι ὥστε ἡ εὐημερία τοῦ ἑνὸς ἐξαρτᾶται πολὺ ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ ἄλλου (τοῦ φτωχοῦ ἀπὸ τὸν πλούσιο), ὁ ἓνας πρέπει νὰ ὑπακούει (ὅπως τὸ παιδὶ στοὺς γονεῖς ἢ ἡ γυναῖκα στὸν ἄντρα) καὶ ὁ ἄλλος τὸν προστάζει, ὁ ἓνας ὑπηρετεῖ (ὡς μεροκαματιάρης), ὁ ἄλλος ἀμείβει κ. ο. κ. Ἄλλὰ κατὰ τὸ δίκαιο (ποὺ ὡς ἔκφραση τῆς γενικῆς βούλησης μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἓνα καὶ μοναδικό, καὶ ποὺ ἀφορᾷ τὴ μορφή τοῦ δικαιώματος, ὄχι τὴν ὕλη ἢ τὸ ἀντικείμενο, ὅπου ἔχω δικαίωμα) εἶναι ὅλοι ὡς ὑπήκοοι ἴσοι μεταξύ τους, ἐπειδὴ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαναγκάσει ὁποιοδήποτε μὲ ἄλλο τρόπο παρά μὲ τὸν δημόσιο νόμο (καὶ τὸν ἐκτελεστή του, τὴν κεφαλὴ τοῦ κράτους), μὲ αὐτὸν ὁμῶς [τὸ νόμο] καὶ ὁποῖος ἄλλος τοῦ ἀντιστέκεται ἐξίσου, καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ χάσει αὐτὴ τὴν ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει [ἐνν. διὰ τοῦ νόμου] (ἐπομένως νὰ ἔχει ἓνα δικαίωμα ἀπέναντι σὲ ἄλλους) ἀλλιῶς παρά μὲ δικό του ἔγκλημα· οὔτε ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' αὐτὴν μόνος του, μ' ἓνα συμβόλαιο, δηλαδή μὲ μιὰ πράξη δικαίου νὰ παραδεχτεῖ ὅτι δὲν ἔχει δικαιώματα ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο καθήκοντα, ἐπειδὴ ἔτσι ὁ ἴδιος ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ κάνει ἓνα συμβόλαιο, ἄρα ἔτσι ἀναιρεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινότητα ὡς ὑπήκων προκύπτει ἐπίσης ἡ διατύπωση : Σὲ ὅλα τὰ μέλη τῆς πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται νὰ φτάνουν σὲ κάθε βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας (ποὺ μπορεῖ νὰ ταιριάζει σὲ ὑπήκοο), ὅπου μποροῦν νὰ τὰ φέρουν τὸ τάλαντο, ἢ ἐπιμέλεια καὶ ἡ τύχη τους· καὶ δὲν ἐπιτρέπεται στοὺς συνυπηκόους των νὰ τοὺς στέκονται ἐμπόδιο μὲ ἓνα κληρονομικὸ προνόμιο (ὡς προνομιοῦχοι γιὰ ὀρισμένη κοινωνικὴ θέση), γιὰ νὰ κρατοῦν αἰωνίως χαμηλὰ αὐτοὺς καὶ κάτω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀπογόνους των.

Γιατί, ἀφοῦ κάθε δίκαιο ἐγκτεται ἀπλῶς στὸν περιορισμὸ τῆς

ἐλευθερίας κάθε ἄλλου μὲ τὸν ὄρο ὅτι [αὐτὴ ἢ ἐλευθερία] μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μαζί μὲ τὴ δική μου σύμφωνα μ' ἓνα γενικὸ νόμο, καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο (μέσα σὲ μιὰ κοινότητα) εἶναι ἀπλῶς ἡ κατάστασις μιᾶς πραγματικῆς, συμφωνῆς μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ καὶ μὲ δύναμη συνδεμένης νομοθεσίας, μὲ τῆς ὁποίας τὴ λειτουργία ὅλοι ὅσοι ἀνήκουν σ' ἓνα λαὸ βρισκονται ὡς ὑπήκοοι μέσα σὲ καθεστῶς δικαίου (status juridicus) γενικά, δηλαδή στὴν ἰσότητα δράσεως καὶ ἀντίδρασεως μιᾶς κατὰ τὸν γενικὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας ἀμοιβαῖα περιορίζουσας θέλησης (ποὺ ὀνομάζεται καθεστῶς τῆς πολιτείας) — τὸ ἔ μ φ υ τ ο δίκαιο τοῦ καθενὸς σ' αὐτὴ τὴν κατάστασις (δηλαδή πρὶν ἀπὸ κάθε δική του ἔννομη ἐνέργεια), ὡς πρὸς τὴν ἐξουσία νὰ ἀναγκάζω τὸν ὁποιοδήποτε ἄλλο νὰ μὲνει πάντοτε μέσα στὰ ὅρια ὅπου συμφωνεῖ ἢ χρῆσις τῆς ἐλευθερίας του μὲ τὴ δική μου, εἶναι πέρα ὡς πέρα ἴ σ ο . Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γέννησις δὲν εἶναι πράξις ἐκείνου ποὺ γεννιέται, ἐπομένως μὲ αὐτὴν δὲν ἐπέρχεται στὸν γεννώμενο καμιά ἀνισότητα τοῦ καθεστῶτος δικαίου καὶ καμιά ὑπόταξις σὲ νόμους ἀναγκασμοῦ παρὰ μόνον ἐκείνη ποὺ εἶναι κοινὴ σ' αὐτὸν ὡς ὑπήκοο τῆς μοναδικῆς ὑπερτατῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους — ἔπεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κανένα ἔμφυτο προνόμιον ἑνὸς μέλους τῆς κοινότητος ὡς συνυπήκοου ἀπέναντι στὸ ἄλλο· καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κληροδοτήσῃ τοὺς ἀπογόνους του τὸ προνόμιον τῆς κοινωνικῆς θέσεως ποὺ κατέχει μέσα στὴν κοινότητα, σὰ νὰ εἶναι τάχα αὐτοὶ ἀπὸ τὴ γέννησίν τους χαρακτηρισμένοι νὰ ἀνήκουν στὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν, οὔτε μπορεῖ μὲ τὸν ἀναγκασμὸ νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ μὲ τίς δικές τους ἐπιδόσεις νὰ φτάνουν στὶς ὑψηλότερες βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας (τοῦ superior καὶ τοῦ inferior, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως κανεὶς δὲν εἶναι imperans ὁ ἓνας, subjectus ὁ ἄλλος). Ὅ,τιδήποτε ἄλλο μπορεῖ νὰ τὸ κληροδοτήσῃ, ἐὰν εἶναι πράγμα (δὲν ἀφορᾷ τὴν προσωπικότητα) καὶ ὡς ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ ἀποκτηθῇ ἀλλὰ καὶ νὰ ἀλλοτριωθῇ ἀπ' αὐτόν, καὶ ἔτσι νὰ ἐπιφέρει σὲ μιὰ σειρὰ ἀπογόνων μιὰ σημαντικὴν ἀνισότητα στὴν οἰκονομικὴ κατάστασις ἀνάμεσα στὰ μέλη μιᾶς κοινότητος (τοῦ μισθοφόρου καὶ τοῦ ἐνοικιαστῆ, τοῦ κτηματία καὶ τοῦ δουλοπάροικου κ.ο.κ.)· ὅχι ὅμως νὰ ἐμποδίσῃ οἱ ἀπόγονοί του, ἐὰν τὸ ἐπιτρέψῃ σ' αὐτοὺς τὸ τάλαντο, ἢ ἐπιμέ-

λεια και ἡ τύχη, νὰ μὴν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὑψωθοῦν σὲ θέσεις ἴσης περιωπῆς. Γιατὶ τότε θὰ ἔπαιρνε τὴν ἐξουσία νὰ ἐξαναγκάζει, χωρὶς νὰ ἐξαναγκάζεται κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων, καὶ θὰ ἔβγαινε πάνω ἀπὸ τὴ βαθμίδα ἐνὸς συνυπήκουου. — Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰσότητα δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ξεπέσει κανένας ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ σὲ καθεστῶς δικαίου μιᾶς κοινότητας, ἀλλιῶς παρὰ μὲ δικό του ἔγκλημα, ποτὲ ὅμως μὲ συμβόλαιο ἢ μὲ τὴ βία τοῦ πολέμου («ἐμπόλεμη κατοχὴ»). γιατί δὲν μπορεῖ μὲ καμιὰν ἔννομη ἐνέργεια (οὔτε δική του οὔτε ἐνὸς ἄλλου) νὰ πάψει νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ νὰ μπεῖ στὴν τάξη τοῦ κατοικίδιου ζώου, ποὺ τὸ μεταχειριζόμαστε ὅπως θέλομε, γιὰ ὅλες τὶς χρεῖες, καὶ τοῦτο τὰ κάνει ὅλα χωρὶς τὴ συγκατάθεσή του, ὅσο χρόνο θέλομε, ἀλλὰ μὲ τὸν περιορισμὸ (ποὺ κάποτε βέβαια, ὅπως συμβαίνει στοὺς Ἰνδούς, κατακυρώνεται ἀπὸ τὴ θρησκεία) νὰ μὴ τὸ κάνομε ἀνάπηρο ἢ νὰ τὸ σκοτώσομε. Τὸν ἄνθρωπο μποροῦμε νὰ τὸν παραδεχτοῦμε εὐτυχισμένο σὲ κάθε κατάστασι, μόνο ὅταν ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο (τὴν ἰκανότητα ἢ τὴ σοβαρὴ βούλησή του) ἢ ἀπὸ περιστάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει ὑπαίτιο ἕναν ἄλλο, ὅχι ὅμως ἀπὸ τὴν ἀκαταγώνιστη βούληση ἐνὸς ἄλλου, νὰ ἀνέβει σὲ ἴση βαθμίδα μὲ ἄλλους ποὺ ὡς συνυπήκοοί του, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δίκαιο, δὲν ἔχουν τίποτα παραπάνω ἀ π' α ὑ τ ὅ ν¹.

1. (Ἔπος τοῦ Συγγρα.) Ἐὰν θέλομε νὰ συνδέσομε μὲ τὴ λέξη ὑψηλότατος (gnādig) ὀρισμένην ἔννοια (διαφορετικὴν ἀπὸ τὸν καλοπροαίρετο, ἀγαθοεργό, προστατευτικὸ κ.τ.δ.) τότε πρέπει νὰ ἀποδίνεται μόνο σὲ ἑκεῖνον ποὺ ἀπέναντί του δὲν ἔχει θέση κανένα δίκαιο ἀναγκασμοῦ. Ἐπομένως μόνο ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους, ποὺ ἐνεργεῖ καὶ προσφέρει κάθε καλὸ, ὅσο εἶναι δυνατόν σύμφωνα μὲ δημόσιους νόμους (γιατὶ ὁ ὑπέρτατος Ἄρχων, ποὺ τοὺς θέτει, εἶναι σχεδὸν ἀόρατος· εἶναι ὁ ἴδιος ὁ προσωποποιημένος νόμος, ὅχι αὐτὸς ποὺ κάνει τὸ νόμο) μπορεῖ νὰ τιτλοφορεῖται ὑψηλότατος, ὡς ὁ μόνος ἐναντίον τοῦ ὁποῦ δὲν ἔχει θέση κανένα δίκαιο ἀναγκασμοῦ. Ἔτσι ἀκόμη καὶ σὲ μιὰν ἀριστοκρατία, ὅπως π.χ. στὴ Βενετία, ἡ γεροῦσία εἶναι ὁ μοναδικὸς ὑψηλότατος· οἱ nobili ποὺ τὴν ἀποτελοῦν εἶναι ὅλοι μαζί, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ Δόγης (γιατὶ μόνο τὸ μέγα Συμβούλιο εἶναι ἡ ὑπέρτατη Ἄρχή), ὑπήκοοι καί, ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου, ἴσοι μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους,

3. Ἡ αὐτοτέλεια (sibisufficiencia) ἑνὸς μέλους τῆς κοινότητος ὡς πολίτη, δηλαδή ὡς συννομοθέτη. Κατὰ τὴν ἴδια τὴν νομοθεσίαν, ὅλοι ὅσοι εἶναι κάτω ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες ἤδη δημόσιους νόμους ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι, δὲν λογαριάζονται ὡς ἴσοι ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα νὰ θέτουν τούτους τοὺς νόμους. Ἐκεῖνοι πού δὲν εἶναι ἱκανοὶ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο, ὑπόκεινται βέβαια στὴν τήρησιν τῶν νόμων ὡς μέλη τῆς κοινότητος καὶ ἔτσι μετέχουν στὴν προστασίαν πού παρέχεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους· ὄχι ὅμως ὡς πολῖτες, ἀλλὰ ὡς προστατευόμενοι σύντροφοι. — Κάθε δίκαιο ἐξαρτᾶται ἀπὸ νόμους. Ἀλλὰ ἕνας δημόσιος νόμος πού ὀρίζει γιὰ ὅλους ὅτι κατὰ τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται ἢ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται σ' αὐτούς, εἶναι τὸ ἐνέργημα μιᾶς δημόσιας βούλησης ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει κάθε δίκαιο καὶ ἢ ὁποία δὲν πρέπει νὰ μπορεῖ ἢ ἴδια νὰ κάνει ἄδικο σὲ κανένα. Σὲ τοῦτο ὅμως καμιὰ ἄλλη βούλησις δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ ἢ βούλησις ὁλόκληρου τοῦ λαοῦ (ἀφοῦ ἐδῶ ὅλοι ἀποφασίζουν γιὰ ὅλους, ἄρα καὶ ὁ καθένας γιὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του), γιὰτὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ὁ ἴδιος ἄδικο στὸν ἑαυτό του. Ἀλλ' ἂν εἶναι ἕνας ἄλλος, τότε δὲν μπορεῖ ἢ ἀπλὴ βούλησις ἑνὸς διαφορετικοῦ ἀπὸ 'κεῖνον ν' ἀποφασίσῃ γι' αὐτὸν κάτι πού δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄδικο· ἐπομένως ὁ νόμος του θὰ ἀπαιτοῦσε ἕναν ἄλλο νόμο, πράγμα πού θὰ περιό-

δηλαδή ἐναντίον τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς ἔχει ὁ ὑπήκοος ἕνα δίκαιο ἀναγκασμοῦ. Πρίγκηπες (ἢτοι πρόσωπα πού ἔχουν κληρονομικὸ δικαίωμα νὰ ἡγεμονέψουν) ὀνομάζονται βέβαια μὲ αὐτὴ τὴν προσδοκίαν καὶ γιὰ 'κεῖνες τὶς ἀξιώσεις (ἀπὸ αὐλικὴν ἀβρότητα, par courtoisie) ὑψηλότατοι· κατὰ τὴν κτητορικὴν τοὺς ὅμως κατάστασιν εἶναι ὅλοι συνυπήκοοι, ἐναντίον τῶν ὁποίων πρέπει καὶ ὁ ἐλάχιστος τῶν ὑπηρετῶν τοὺς νὰ ἔχει, διαμέσου τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, ἕνα δίκαιο ἐξαναγκασμοῦ. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν πλέον νὰ ὑπάρχει μέσα στὸ κράτος παρὰ ἕνας μοναδικὸς ὑψηλότατος Κύριος. Ὅσο γιὰ τὶς «ὑψηλές» (κυριολεκτικά: εὐγενεῖς) κυρίες, μποροῦν νὰ προσαγορεύονται ἔτσι, σὰ νὰ δίνει σ' αὐτὲς τὸ δικαίωμα τοῦ τίτλου ἢ κοινωνικὴ τους θέσις μαζί μὲ τὸ φύλον τοὺς (ἐπομένως μόνο ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου), καὶ τοῦτο χάρις στὴν ἐκλέπτυνσιν τῶν ἡθῶν (πού ὀνομάζεται galanterie) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀνδρικὸ φύλον πιστεύει ὅτι τόσο περισσότερο τιμᾷ τὸν ἑαυτό του, ὅσο πῶς πολλὰ πλεονεκτήματα ἀπέναντί του παραχωρεῖ στὸ ὠραῖο φύλον.

ριζε τῇ νομοθεσίᾳ του, ἄρα δὲν μπορεῖ καμιὰ καταμέρος βού-
 ληση νὰ εἶναι νομοθετούσα γιὰ μιὰ κοινότητα. (Γιὰ νὰ σχηματί-
 σουν αὐτὴ τὴν ἔννοια, συνασπίζονται κυρίως οἱ ἔννοιες τῆς ἐξω-
 τερικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐνότητος τῆς βούλησης
 ὄλων· γι' αὐτὴ τὴν τελευταία, ἀφοῦ ἀπαιτεῖται ψηφοφορία,
 ὅταν οἱ δύο πρῶτες παίρνονται μαζί, ὅρος εἶναι ἡ αὐτοτέλεια).
 Αὐτὸ τὸν βασικὸ νόμο ποὺ μπορεῖ νὰ πηγᾶσει μόνο ἀπὸ τὴ γε-
 νικὴ (ἐνωμένη) βούληση τοῦ λαοῦ, τὸν ὀνομάζομε τὸ π ρ ω τ α ρ -
 χ ι κ ὸ σ υ μ β ὀ λ α ι ο .

Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου μέσα σ' αὐτὴ τὴ
 νομοθεσία, λέγεται πολίτης (citoyen, δηλ. πολίτης τοῦ
 κράτους, ὄχι πολίτης τῆς πόλης, bourgeois). Ἡ ἀπαιτούμενη
 γιὰ τοῦτο ιδιότητα εἶναι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσικὴ (νὰ μὴν εἶ-
 ναι παιδί, οὔτε γυναίκα) ἢ ἐξῆς μοναδική: νὰ εἶναι κύριος
 τοῦ ἑαυτοῦ του (sui juris), ἄρα νὰ ἔχει κάποιαν ἰδιο-
 κτησίαν (σ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ λογαριαστεῖ ἐπίσης κάθε τέχνη,
 χειροτεχνία ἢ καλλιτεχνία ἢ ἐπιστήμη) ποὺ τὸν τρέφει· δηλαδὴ
 αὐτός, στίς περιπτώσεις ὅπου πρέπει νὰ ποριστεῖ ἀπὸ ἄλλους
 τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει, τὰ πορίζεται μὲ τὴν ἐξωτερίκευση
 ἐκείνου ποὺ εἶναι δικό του¹, ὄχι μὲ τὴν παραχώρηση ποὺ

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.). Ἐκεῖνος ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα
 opus (ἔργο) μπορεῖ μὲ τὴν ἐξωτερίκευση νὰ τὸ μεταβιβάσει σ' ἕναν
 ἄλλο σὰ νὰ εἶναι ἰδιοκτησία του. Ἡ praestatio operae (προσφορὰ ὑπηρε-
 σίας) ὁμοίως δὲν εἶναι ἐξωτερίκευση (ἐνν. ἔργου) ὁ ὑπηρετὴς τοῦ σπιτιοῦ,
 ὁ ὑπηρετὴς καταστήματος, ὁ μεροκαματιάρης, ἀκόμη καὶ ὁ κομωτὴς εἶναι
 ἀπλῶς operarii [ὑπηρετὲς] ὄχι artifices [βιοτέχνες] (στὴν πλατύτερη σημα-
 σία τῆς λέξης) καὶ δὲν πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν μέλη τοῦ κράτους, ἄρα
 οὔτε πολῖτες. Μὲ ὄλο ποὺ ἐκεῖνος στὸν ὅποιο δίνω τὰ καυσόξυλά μου γιὰ
 νὰ τὰ δουλέψει, καὶ ὁ ράφτης, στὸν ὅποιο δίνω τὸ ὕφασμά μου γιὰ νὰ κατα-
 σκευάσει ἀπ' αὐτὸ ἕνα φόρεμα, φαίνονται ὅτι βρίσκονται ἀπέναντί μου σὲ
 ἐντελῶς ὁμοίως σχέσεις, ὡστόσο ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι διαφορετικὸς
 ὅπως ὁ κομωτὴς ἀπὸ τὸν κατασκευαστὴ τῆς περούκας (στὸν ὅποιο μπορεῖ
 νὰ ἔχω δώσει ἐγὼ τὰ μαλλιά γι' αὐτὴν), ἐπίσης ὅπως ὁ μεροκαματιάρης
 ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ἢ τὸν χειροτέχνη ποὺ κάνει ἕνα ἔργο ποὺ τοῦ ἀνήκει
 ἐνόσω δὲν πληρώνεται. Ὁ δεῦτερος ὡς ἐπαγγελματίας συναλλάσσει μ' ἕναν
 ἄλλο τὴν ἰδιοκτησίαν του (opus), ὁ δεῦτερος προσφέρει σ' ἕναν ἄλλο τὴν χρῆση
 τῶν δυνάμεών του (operam).— Εἶναι, ὁμολογῶ, λίγο δύσκολο νὰ προσδιορί-

κάνει σὲ ἄλλους νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς δυνάμεις του, ἐπομένως δὲν ὑπηρετεῖ κανέναν ἄλλο παρά τὴν κοινότητα στὴν κύρια σημασία τῆς λέξης. Ἐδῶ λοιπὸν ὁμότεχνοι καὶ μεγάλοι (ἢ μικροὶ) γαιοκτῆμονες εἶναι ὅλοι ἴσοι μεταξύ τους, δηλαδή ὁ καθένας ἔχει δικαίωμα σὲ μιὰ ψῆφο. Γιατὶ ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους — χωρὶς νὰ θίξομε καθόλου τὸ ζήτημα : πῶς μπορεῖ νὰ ἔχει συμβεῖ, σὲ συμφωνία μὲ τὸ δίκαιο, τὸ γεγονός ὅτι ἓνας ἔχει κάνει δική του περισσότερη γῆ ἀπὸ ἄλλο πού μποροῦσε νὰ ἀξιοποιήσει ὁ ἴδιος μὲ τὰ χέρια του (γιατὶ ἡ ἀπόκτηση μὲ πολεμικὴ ἀρπαγὴ δὲν εἶναι πρωτογενὴς ἀπόκτηση)· καὶ πῶς ἔγινε πολλοὶ ἄνθρωποι πού ἀλλιῶς ὅλοι μαζί θὰ εἶχαν μπορέσει ν' ἀποκτήσουν ἓνα μόνιμο δικό τους κτῆμα, νὰ φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ ὑπηρετοῦν γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ζήσουν ; — θὰ ἦταν ἤδη ἀντίθετο πρὸς τὴν προηγούμενη βασικὴ ἀρχὴ ἓνας νόμος νὰ τοὺς εὐνοήσῃ μὲ τὸ προνόμιο τῆς κοινωνικῆς θέσης, ὥστε ἢ οἱ ἀπόγονοὶ τους νὰ μένουν πάντοτε κάτοχοι μεγάλων ἀκίνητων περιουσιῶν (τῶν προικῶν) πού δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ πουληθοῦν οὔτε μὲ τὴν κληρονομία νὰ μεριστοῦν καὶ ἔτσι νὰ ὠφεληθοῦν περισσότεροι μέσα στὸ λαό, ἢ καὶ μὲ αὐτὲς ἀκόμη τὶς μοιρασιῆς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ κάτι ἀπὸ τὰ κτήματα αὐτὰ ἄλλος κανεὶς παρά ὅποιος ἀνήκει σὲ ὀρισμένη, αὐθαίρετα ὀνομασμένη γιὰ τοῦτο τάξιν ἀνθρώπων. Ὁ μέγας γαιοκτῆμονας ἐκμηδενίζει τόσο πολλοὺς μικροῖδιοκτῆτες μὲ τὶς ψήφους των, ὅσοι θὰ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὴ θέση του· ἄρα δὲν ψηφίζει στὸ ὄνομά τους καὶ ἐπομένως ἔχει μόνο μιὰ ψῆφο. — Ἀφοῦ λοιπὸν μόνο ἀπὸ τὴν ἱκανότητα, τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν τύχη τοῦ κάθε μέλους τῆς κοινότητος πρέπει νὰ ἐπιτραπῇ νὰ ἐξαρτᾶται τὸ ὅτι ὁ καθένας ἀποκτᾷ ἓνα μέρος καὶ ὅλοι τὸ ὅλον [ἐνν. ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς κοινότητος], αὐτὴ ἡ διαφορὰ δὲν μπορεῖ νὰ λογαριάζεται στὴ γενικὴ νομοθεσία, ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς τῶν ψηφοφόρων γιὰ τὴ νομοθεσία πρέπει νὰ ὀρίζεται σύμφωνα μὲ τὶς κεφαλὲς ἐκείνων πού ἀνήκουν στὴν τάξιν τῶν κατεχόντων, ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθος τῶν κατεχόμενων ἀγαθῶν.

σομε τί ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ διεκδικήσει κανεὶς τὴν κοινωνικὴν θέσιν ἑνὸς ἀνθρώπου πού εἶναι ὁ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.

Πρέπει όμως όλοι όσοι έχουν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου νὰ συμφωνήσουν σ' αὐτὸ τὸ νόμο τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, γιατί διαφορετικὰ θὰ δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα σὲ 'κείνους πού δὲν συμφωνοῦν καὶ στοὺς πρώτους μιὰ διένεξη πού ἡ ἴδια χρειάζεται μιὰν ἀνώτερη ἀρχὴ δικαίου γιὰ νὰ κριθεῖ ὀριστικά. Ἐὰν λοιπὸν τὸ πρῶτο δὲν μποροῦμε νὰ τὸ περιμένομε νὰ γίνει παραδεκτὸ ἀπὸ ἕναν ὁλόκληρο λαό, ἐπομένως μόνο μιὰ πλειοψηφία, καὶ μάλιστα ὄχι τῶν ψηφοφόρων ἄμεση (σ' ἕνα μεγάλο λαό), ἀλλὰ μόνο τῶν πληρεξουσίων γιὰ τοῦτο τὸ ἔργο ὡς ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, εἶναι ὅ,τι μποροῦμε νὰ προβλέψομε ὡς κατορθωτό, τότε ἡ ἴδια ἡ βασικὴ ἀρχὴ ὅτι μποροῦμε νὰ ἀρκεσθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν πλειοψηφία, πρέπει νὰ γίνει δεκτὴ μὲ γενικὴ ψηφοφορία, ἐπομένως μὲ ἕνα συμβόλαιο, ὡς ἡ ὑψιστὴ ἀρχὴ τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας.

Π ό ρ ι σ μ α

Ἐδῶ λοιπὸν εἶναι ἕνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο ὅπου θεμελιώνεται μιὰ πολιτεία, δηλαδή ἕνα πέρα ὡς πέρα πολίτευμα δικαίου μεταξὺ ἀνθρώπων, καὶ συγκροτεῖται μιὰ κοινότητα. — Μόνο πού τὸ συμβόλαιο τοῦτο (ὀνομαζόμενο *contractus originarius* ἢ *pactum sociale*) ὡς συνασπισμὸς κάθε ἐπιμέρους καὶ ιδιωτικῆς βούλησης, μέσα σ' ἕνα λαό, σὲ μιὰ συλλογικὴ καὶ δημόσια βούληση (πρὸς τὸ σκοπὸ ἀπλῶς μιᾶς νομοθεσίας δικαίου), δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ ὑποτεθεῖ ὡς ἕνα γεγονός [factum] (ὡς τέτοιο μάλιστα δὲν εἶναι διόλου δυνατόν). σὰ νὰ πρέπει τάχα πρῶτα νὰ προαποδειχτεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι ἕνας λαός, στοῦ ὁποίου τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις μπήκαμε ἐμεῖς ὡς ἀπόγονοι, ἐτέλεσε κάποτε πραγματικὰ ἕνα τέτοιο ἐνέργημα, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἔχει ἀφήσει πίσω του μιὰν ἀσφαλὴ πληροφορία ἢ ἕνα ὄργανο γι' αὐτὴν, προφορικὰ ἢ γραφτά, γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του δεμένο σὲ ἕνα ὑπάρχον ἤδη πολίτευμα. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἀπλήρεια τοῦ Λόγου, πού ἔχει ὅμως τὴν ἀναμφισβήτητη (πρακτικὴ) πραγματικότητά της· δηλαδή νὰ ὑποχρεώνει κάθε νομοθέτη νὰ θέτει τοὺς νόμους του ἔτσι σὰ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν πηγᾶσει ἀπὸ τὴν ἐνωμένη βούληση ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ, καὶ κάθε ὑπῆκοο, ἐνόσω θέλει νὰ

είναι πολίτης, ἔτσι νὰ τοὺς βλέπει σὰ νὰ ἔχει συμφωνήσει μαζί με τοὺς ἄλλους σὲ μιὰ τέτοια βούληση. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ βάσιμος ὅτι ὁ κάθε δημόσιος νόμος εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν δηλαδή αὐτὸς εἶναι καμωμένος ἔτσι ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ μπορεῖ ἓνας λαὸς νὰ δώσει σ' αὐτὸν τὴ συγκατάθεσή του (ὅπως π.χ. ὅτι μιὰ ὀρισμένη τάξη ὑπηκόων πρέπει νὰ ἔχει κληρονομικὰ τὸ δικαίωμα τῆς εὐγένειας), τότε δὲν εἶναι δίκαιος· ἐὰν ὅμως εἶναι μόνον ἀδύνατον νὰ συμφωνήσει σ' αὐτὸ ἓνας λαός, τότε εἶναι καθήκον νὰ θεωρεῖται ὁ νόμος αὐτὸς δίκαιος — ἔστω καὶ ἂν ὁ λαὸς βρίσκεται τώρα σὲ μιὰ τέτοια θέση ἢ διάθεση τῆς νοοτροπίας του, ὥστε, ἂν ἤθελε ρωτηθεῖ γιὰ τοῦτο, εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ ἀρنيότανε τὴ συγκατάθεσή του¹.

Ἄλλὰ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς φανερὰ ἰσχύει μόνον γιὰ τὴν κρίση τοῦ νομοθέτη, ὄχι τοῦ ὑπήκουου. Ἐὰν λοιπὸν ἓνας λαὸς ἔχει, μὲ μέγιστη πιθανότητα, νὰ κρίνει, κάτω ἀπὸ ὀρισμένη, πραγματικὴ τώρα νομοθεσία, νὰ θυσιάσει τὴν εὐτυχία του — τί θὰ κάνει τότε; δὲν πρέπει νὰ ἀντιταχθεῖ; Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον ἡ ἐξῆς: δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ὑπακούσει. Γιατὶ ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι ὄχι γιὰ τὴν εὐτυχία ποὺ προσδοκᾷ ὁ ὑπήκοος ἀπὸ ἓνα ἴδρυμα ἢ ἀπὸ μιὰ διοίκηση τῆς κοινότητας, ἀλλὰ πρὶν ἀπ' ὅλα ἀπλῶς γιὰ τὸ δίκαιο ποὺ πρέπει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐξασφαλιστεῖ στὸν καθένα, ποὺ εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀπορρέουν ὅλοι οἱ κανόνες ὅσοι ἀφοροῦν μιὰ κοινότητα, καὶ ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπὸ

* (Ἔπος τοῦ Συγγραφέως). Ἐὰν λ.χ. ἐπιβληθεῖ ἓνας φόρος ἐξαιτίας πολέμου ἀναλογικὰ σὲ ὅλους τοὺς ὑπήκοους, τότε αὐτοὶ δὲν μποροῦν, ἐπειδὴ ὁ φόρος εἶναι καταθλιπτικός, νὰ εἰποῦν ὅτι εἶναι ἀδίκος, γιατί δὴθεν ὁ πόλεμος κατὰ τὴ γνώμη τους δὲν εἶναι ἀναγκαῖος· τοῦτο δὲν ἔχουν αὐτοὶ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κρίνουν· ἀλλὰ ἐπειδὴ παραμένει πάντοτε δυνατόν νὰ εἶναι ὁ πόλεμος ἀναπόφευκτος καὶ ὁ φόρος ἀπαραίτητος, πρέπει στὴν κρίση τοῦ ὑπήκουου ἢ ἐπιβολῆς του νὰ θεωρηθεῖ σύμφωνη μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν ὅμως, σ' ἓνα τέτοιο πόλεμο, ὀρισμένες κτηματικὲς περιουσίες ἐπιβαρυνθοῦν μὲ εἰσφορές, ἄλλες ὅμως τῆς ἴδιας κοινωνικῆς τάξης ἀπαλλαγοῦν, τότε, εἶναι εὐνόητο, ἓνας ὁλόκληρος λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσει σ' ἓνα τέτοιο νόμο, καὶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθεῖ τουλάχιστον ἐναντίον του, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει δίκαιη αὐτὴ τὴν ἄνιση κατανομὴ τῶν βαρῶν.

τίποτ' ἄλλο. Σὲ ἕ,τι ἀφορᾷ τὴν πρώτη (τὴν εὐτυχία) δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ καμιὰ ἐντελῶς, γενικὰ ἔγκυρη, βασικὴ ἀρχὴ γιὰ νόμους. Γιατὶ τόσο οἱ καιρικὲς περιστάσεις ὅσο καὶ οἱ πολὺ ἀντιμαχόμενες μεταξὺ τους καὶ συνάμα πάντοτε μεταβλητὲς φαντασιώσεις, ὅπου καθένας τοποθετεῖ τὴν εὐτυχία του (ποῦ ὅμως ὀφείλει νὰ τὴν τοποθετεῖ, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ παραγγεῖλει) κάνουν ὅλες τὶς σταθερὲς βασικὲς προτάσεις ἀδύνατες καὶ ἀκατάλληλες γιὰ νὰ γίνουν ἡ αὐθύπαρκτη ἀρχὴ τῆς νομοθεσίας. Ἡ πρόταση: *salus publica suprema civitatis lex est* [= ἡ κοινὴ σωτηρία εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος τῆς πολιτείας] διατηρεῖ ἀμείωτη τὴν ἀξία καὶ τὴν περιωπὴ τῆς· ἀλλὰ ἡ κοινὴ σωτηρία, ποὺ πρέπει νὰ λογαριάζεται π ρ ὶ τ η , εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ἔννομο καθεστῶς ποὺ ἐξασφαλίζει στὸν καθένα τὴν ἐλευθερία του μὲ νόμους· βέβαια μένει ἀναφαίρετο [τὸ δικαίωμα] νὰ ζητεῖ ὁ καθένας τὴν εὐτυχία του ἀπ' ὅποιο δρόμο τοῦ φαίνεται ὁ καλύτερος, ἀλλὰ μόνο ἐφόσον δὲν ἀναιρεῖ ἐκείνη τὴ γενικὴ ἔννομη ἐλευθερία, ἐπομένως καὶ τὸ δίκαιο τῶν ἄλλων συνυπηκόων.

Ὅταν ἡ ὑπέρτατη ἐξουσία θέτει νόμους ποὺ κατὰ πρῶτο λόγο διευθύνονται πρὸς τὴν εὐτυχία (τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν, τὸν οἰκισμὸ τῆς χώρας κ.τ.θ.), τοῦτο γίνεται ὄχι ὡς σκοπὸς τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ τὸ κ α θ ε σ τ ὶ τ ο ῦ δ ι κ α ῖ ο υ κυρίως ἀπέναντι ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὸ ἀπάνω πρέπει ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους νὰ ἔχει τὴν ἐξουσία αὐτὴ καὶ μόνη νὰ κρίνει ἐὰν παρόμοια μέτρα ἀνήκουν στὴν ἀνθιση τῆς κοινότητος, ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἀσφαλίσει τὴ δύναμη καὶ τὴ σταθερότητά της τόσο ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐναντίον ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν· ὄχι ὅμως καὶ γιὰ νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχὴ παρὰ τὴ θέλησή του, παρὰ μόνο νὰ κάνει ὥστε αὐτὸς νὰ ὑπάρχει ὡς κοινότητα¹. Στὴν κρίση

1. (Ἵ π ο σ . τ ο ῦ Σ υ γ γ ρ .). Στὰ μέτρα αὐτὰ ἀνήκουν ὀρισμένες ἀπαγορεύσεις τῆς εἰσαγωγῆς εἰδῶν, ὥστε οἱ πόροι νὰ ἀναπτύσσονται πρὸς τὸ καλὸ τοῦ ὑπήκοου καὶ ὄχι πρὸς ὄφελος τῶν ξένων καὶ πρὸς ἐνθάρρυνση τῆς ἐπιμέλειας ἄλλων, ἐπειδὴ τὸ κράτος χωρὶς τὴν εὐημερία τοῦ λαοῦ δὲν θὰ εἶχε ἀρκετὲς δυνάμεις νὰ ἀντισταθεῖ σὲ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς, ἢ νὰ διατηρηθεῖ τὸ ἴδιο ὡς κοινότητα.

του ἂν ἐκεῖνα τὰ μέτρα παίρνονται ἔξ ὑπὸ νῆ ὄχι, μπορεῖ βέβαια νὰ πλανηθεῖ ὁ νομοθέτης, ἀλλὰ ὄχι ὅταν θέτει στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ νόμος συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου ἢ ὄχι· γιατί στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀλάθητο κριτήριον ἔχει στὸ χέρι του ἐκεῖνη τὴν ἰδέα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου, καὶ μάλιστα a priori (καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, ὅπως μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας, νὰ ἀναπαύεται σὲ ἐμπειρίες ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ τὸν διδάξουν γιὰ τὴν καταλληλότητα τῶν μέσων του). Γιατὶ ἂν καὶ μόνο δὲν ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὸν τὸ γεγονός ὅτι ἓνας ὁλόκληρος λαὸς συμφωνεῖ σὲ ἓνα τέτοιο νόμο, ἃς τοῦ φαίνεται ὅσο θέλει ἀλμυρός, τότε ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. Ὅταν ὅμως ἓνας δημόσιος νόμος εἶναι σύμφωνος μὲ αὐτό, ἐπομένως ἄψογος σχετικὰ μὲ τὸ δίκαιο, τότε συνδέεται μὲ αὐτὸν καὶ ἡ ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἀπαγόρευση νὰ μὴ ἀντιστέκεται κανεὶς ἐμπρακτὰ στὴ βούληση τοῦ νομοθέτη· δηλαδὴ ἡ κρατικὴ βία, ποὺ δίνει ἀποτέλεσμα στὸ νόμο, εἶναι ἐπίσης ἀκαταμάχητη καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ σὲ καθεστῶς δικαίου ὑφιστάμενη κοινότητα χωρὶς μιὰ τέτοια δύναμη, ποὺ συντρίβει κάθε ἐσωτερικὴ ἀντίσταση, γιατί αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ προβάλλεται σύμφωνα μὲ ἓνα [δεοντικὸ] κανόνα ποὺ γενικευόμενος θὰ ἐκμηδένιζε κάθε πολιτεία καὶ θὰ κατέλυε τὴν κατάστασιν ὅπου καὶ μόνομποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι κάτοχοι δικαιωμάτων γενικά.

Ἄπ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ ὅτι κάθε ἀντίστασιν ἐναντίον τῆς ὑπερτατης νομοθετικῆς ἐξουσίας, κάθε ἐξέγερσιν, γιὰ ν' ἀφεθεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐμπρακτὰ ἢ δυσαρέσκεια τῶν ὑπηκόων, κάθε ἐπανάστασιν ποὺ ξεσπᾷ σὲ ἀνταρσία, εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο καὶ πιὸ ἀξιοτιμώρητο ἔγκλημα μέσα στὴν κοινότητα, γιατί καταστρέφει τὰ θεμέλιά της. Καὶ ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ εἶναι ἀνευ ὄρων, ἔτσι ὥστε, καὶ ὅταν ἡ ἐξουσία ἐκεῖνη ἢ ὁ φορέας της, ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους, ἔχει τραυματίσει καὶ αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιον καὶ μὲ τὴν πράξιν της αὐτὴ στέρησε, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ὑπηκόου, τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι νομοθέτης, ἀφοῦ ἀνέλαβε ὁλοκληρωτικὰ τὴ διακυβέρνησιν, γιὰ νὰ διοικήσῃ ἐντελῶς μὲ τὴ βία (τυραννικά)—καὶ τότε ἀκόμη δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ὑπήκοον νὰ ἀντιτάξῃ βία στὴ βία. Τούτου ὁ λόγος εἶναι ὅτι σὲ μιὰν

ύφιστάμενη ἤδη πολιτεία ὁ λαὸς δὲν ἔχει πλέον τὸ ἔννομο δικαίωμα νὰ κρίνει γιὰ νὰ προσδιορίσει πῶς νὰ διοικηθεῖ τὸ κράτος. Γιατὶ ἂς ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἔχει, καὶ μάλιστα νὰ κρίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν κρίση τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους : ποιὸς θὰ ἀποφασίσαι ἀπὸ ποιὸ μέρος εἶναι τὸ δίκαιο ; Κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δικαστὴς στὴ δική του ὑπόθεση. Ἐπομένως θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μιὰ ὑψηλὴ κεφαλὴ πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ κρίνει μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ λαοῦ, πράγμα πού ἀντιφάσκει στὸν ἑαυτό του. — Οὔτε μπορεῖ νὰ μπεῖ ἐδῶ ἓνα εἶδος δικαίου ἀνάγκης (jus in casu necessitatis) — πού ἐξάλλου ὡς δῆθεν δίκαιο ἐξουσιοδοτημένο νὰ κάνει, στὴν ἔσχατη (φυσικὴν) ἀνάγκη, ἀδικία, εἶναι κάτι ἀνύπαρκτο¹ — καὶ νὰ δώσει τὸ κλειδί γιὰ νὰ πέσει ἢ μπάρα πού περιορίζει τὴν ἐξουσία τοῦ λαοῦ. Γιατὶ ἡ ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ κράτους μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.). Δὲν ὑπάρχει καμιὰ περίπτωση ἀνάγκης (casus necessitatis), ὅπως ἐκείνη ὅπου ἀντιστρατεύονται μεταξὺ τους δύο καθήκοντα, ἓνα ἄνευ ὅρων καθῆκον καὶ ἓνα (ἴσως μεγάλο, ὡστόσο ὅμως) καθῆκον ὑπὸ ὅρους, π.χ. ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀποτροπὴ μιᾶς συμφορᾶς ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν προδοσίαν ἑνὸς ἀνθρώπου πού βρίσκεται ἀπέναντι σ' ἓναν ἄλλο στὴ σχέση, νὰ ποῦμε, πατέρα πρὸς γιοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι καθῆκον ἄνευ ὅρων, ἡ ἀποτροπὴ ὅμως τῆς συμφορᾶς ἀπὸ τὸν ἄλλο εἶναι μόνον καθῆκον ὑπὸ ὅρους (ἐνόσω δηλαδὴ αὐτὸς δὲν ἔχει γίνῃ ἐνοχὸς ἐγκλήματος κατὰ τοῦ κράτους). Τὴν καταγγελία πού ὑποβάλλει στὴν ἀνώτατη Ἀρχὴ ἓνας πολίτης [στενωτάτος συγγενῆς, ὅπως λ.χ. ὁ πατέρας ἢ ὁ γιοῦς] γιὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ δευτέρου, τὴν κάνει ἴσως μὲ τὴ μέγιστη στενοχώρια, ἀλλὰ πιεσμένος ἀπὸ ἀνάγκη (ἠθικὴ ἀνάγκη). — "Ὅταν ὅμως λέγεται γιὰ κάποιον πού σπρώχνει ἓναν ἄλλο ναυαγὸ ἀπὸ τὴν κουπαστὴ [στὴ θάλασσα] γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴ δική του ζωὴ, ὅτι ἔχει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του (τὴ φυσικὴ) ἀποκτήσῃ ἓνα δικαίωμα νὰ φερθεῖ ἔτσι — τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένο. Γιατὶ τὸ νὰ διατηρῶ τὴ ζωὴ μου εἶναι μόνον καθῆκον ὑπὸ ὅρους (ὅταν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖται χωρὶς ἐγκλημα)· τὸ νὰ μὴν ἀφαιρῶ ὅμως τὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου πού δὲν μὲ προσβάλλει, ἀπὸ τὸν ὅποιο μάλιστα δὲν κινδυνεύω νὰ χάσω τὴ δική μου, εἶναι καθῆκον ἄνευ ὅρων. Ὡστόσο οἱ δασκάλοι τοῦ γενικοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ἐντελῶς συνεπεῖς ὅταν ἀναγνωρίζουν τὸ ἔννομο δικαίωμα τῆς ἄμυνας, τὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης. Γιατὶ ἡ ἀνώτατη Ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ συνδέει καμιὰ ποινὴ μὲ τὴν ἀπαγόρευση, ἐπειδὴ ἡ ποινὴ αὐτὴ θὰ εἶναι ὁ θάνατος. Θὰ ἦταν ὅμως παράλογος ὁ νόμος πού ἀπειλεῖ μὲ θάνατο ἓναν ἄνθρωπο, ὅταν αὐτὸς σέ. ἐπικίνδυνες περιστάσεις δὲν παραδίνει τὸν ἑαυτό του θεληματικὰ στὸ θάνατο

σκληρὸ φέρσιμό της ἐναντίον τῶν ὑπηκόων μὲ τὴν ἀνταρσία τους, ὅπως καὶ ἑκεῖνοι πιστεύουν ὅτι ἡ ἐξέγερσή τους ἐναντίον της δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ παράπονό τους γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ δὲν ἄξιζαν νὰ ὑποφέρουν· καὶ τότε ποιὸς θὰ κρίνει ἐδῶ τελικὰ; Τοῦτο μπορεῖ νὰ τὸ κάνει μόνο ἐκεῖνος ποὺ ἔχει στὴν κατοχὴ του τὴν ὑπερτατὴ φροντίδα τοῦ δημόσιου δικαίου καὶ αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους· καὶ κανεὶς μέσα στὴν κοινότητα δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀμφισβητήσῃ αὐτὴ τὴν κατοχὴ.

Γνωρίζω ὥστόσο ἀξιοσέβαστους ἄνδρες ποὺ σὲ ὀρισμένες περιστάσεις ὑποστηρίζουν τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπήκουου νὰ ἀντιτάσσει βία στὸν ἀνώτατο ἄρχοντά του· ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἐπιθυμῶ νὰ ἀναφέρω μόνο τὸν πολὺ προσεχτικὸ, σαφὴ καὶ διακριτικὸ στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο [Gottfr.] Achenwall¹. Λέγει: «Ὅταν ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴ μακρότερη ἀνοχὴ τῆς ἀδικίας τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς [τοῦ κράτους] μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὴν κοινότητα μεγαλύτερος ἀπὸ ἑκεῖνον ποὺ ὑπάρχει φόβος ὅτι θὰ δημιουργήσῃ ἡ ἐνοπλὴ ἐξέγερση ἐναντίον της, τότε ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ, νὰ ἐκτραπέι, ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τοῦτο, ἀπὸ τὸ συμβόλαιον τῆς ὑποταγῆς του καὶ νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα ὡς τύραννον». Καὶ συμπληρώνει: «Μὲ τέτοιο τρόπο ὁ λαὸς ἐπιστρέφει (στὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν ἕως τότε ἀνώτατο ἄρχοντα) στὴ φυσικὴ κατάστασιν».

Πιστεύω εὐχαρίστως ὅτι οὔτε ὁ Achenwall οὔτε ὁποιοσδήποτε ἀπὸ τοὺς ἐντιμοὺς κυρίους, ποὺ στὸ θέμα τοῦτο συμφώνησαν μὲ λεπτοὺς συλλογισμοὺς μαζί του, θὰ ἔδιναν σὲ ὁποιαδήποτε πραγματικὴ περίστασιν τὴ συμβουλὴ ἢ τὴ συγκατάθεσή τους γιὰ τόσο ἐπικίνδυνα ἐγχειρήματα· δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι, ἐὰν εἶχαν ἀποτύχει ἐκεῖνες οἱ ἐξεγέρσεις, μὲ τίς ὁποῖες ἡ Ἑλβετία, οἱ Ἐνωμένους Κάτω Χῶρες ἢ ἀκόμη καὶ ἡ Μεγάλῃ Βρετανία κατὰκτησαν τὸ σημερινό, τὸ τόσο ὡς εὐτυχισμένο ἐγκωμιαζόμενο πολίτευμά τους, οἱ ἀναγνώστες τῆς ἱστορίας τους στὴ θανατικὴ ἐκτέλεσιν τῶν τόσο ὑμνημένων τῶρα ἐπαναστατικῶν ἡγετῶν δὲν θὰ ἔβλεπαν τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ ποινὴ ποὺ τὴν ἄξιζαν

1. (Ἦ πο σ. τοῦ Συγγρ.) «Jus naturae», Editio Vta, Pars posterior, §§ 203 - 206.

μεγάλοι ἐγκληματίες κατὰ τοῦ κράτους. Γιατὶ ἡ ἔκβαση τῶν γεγονότων συνήθως ἀνακατεύεται στὴν κρίση ποῦ κάνομε τῶν νομικῶν λόγων, μὲ ὅλο ποῦ ἐκείνη εἶναι ἀβέβαιη, ἐνῶ αὐτοὶ εἶναι βέβαιοι. Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ὡς πρὸς τούτους τοὺς τελευταίους — καὶ ἐὰν ἀκόμη παραδεχτοῦμε ὅτι μὲ μιὰ τέτοιαν ἐξέγερση δὲν γίνεται κανένα ἀδικο στὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας (ποῦ θὰ εἶχε τραυματίσει μᾶλλον ἓνα εἶδος *joyeuse entrée*¹ παρὰ ἓνα πραγματικό, βασικῆς σημασίας συμβόλαιο μὲ τὸ λαό) — ὁ λαὸς ζητώντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ δίκαιό του ἔχει διαπράξει μιὰν ὑψιστου βαθμοῦ ἀδικία· γιατί ἡ πράξη αὐτὴ (ἐὰν γίνει δεκτὴ ὡς κανόνας) κάνει ἀνασφαλές κάθε καθεστῶς δικαίου καὶ εἰσάγει τὴν κατάστασι μιᾶς τέλειαν ἀνομίας (*status naturalis*), ὅπου σταματᾷ κάθε δίκαιο, τουλάχιστο νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα. Σ' αὐτὴ τὴν κλίση τόσο πολλῶν στοχαστικῶν συγγραφέων νὰ λέγουν αὐτὸ τὸ λόγο στὸ λαὸ (γιὰ τὴν καταστροφὴ του), θέλω μόνο νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος αἰτία τούτου εἶναι ἡ συνηθισμένη πλάνη, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου, νὰ βάζουν κάτω ἀπὸ τὶς κρίσεις τους τὴν ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ κανένα ὄργανο ἐνὸς συμβολαίου ποῦ ἔχει πραγματικὰ τεθεῖ ὑπόψη τῆς κοινότητος, ἔχει γίνει δεκτὸ ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς καὶ ἔχει κυρωθεῖ καὶ ἀπὸ τὰς δύο, αὐτοὶ δεχτῆκαν τὴν ἰδέα ἐνὸς πρωταρχικοῦ συμβολαίου, ποῦ πάντοτε στὸ Λόγο μπαίνει ὡς βάση σὰν κάτι ποῦ πρέπει νὰ συμβεῖ πραγματικά, καὶ ἔτσι νόμισαν ὅτι διατηρεῖται πάντοτε ἀπὸ τὸ λαὸ τὸ δίκαιωμα νὰ μετακινεῖται ἀπ' αὐτὸ κατὰ τὴν ἀρέσκειά του, ὅταν τὸ συμβόλαιο τοῦτο τραυματίζεται ὡμά, σύμφωνα ὅμως μὲ τὴ δική του κρίση².

1. (Ἑποσ. τοῦ Μεταφρ.) . «Εὐθυμης σκηνῆς».

2. (Ἑποσ. τοῦ Συγγρ.) . Ἐὰς συμβαίνει ἀκόμη πάντα νὰ τραυματίζεται τὸ πραγματικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα· τότε μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ ἀντιδρᾷ ὄχι ἀμέσως ὡς κοινότητα, ἀλλὰ μὲ συμμορίες. Γιατὶ τὸ ἔως ἐκείνη τὴν ὥρα ὑφιστάμενο πολίτευμα ἔχει καταλυθεῖ ἀπὸ τὸ λαὸ, ἀλλὰ πρέπει ἀκόμη νὰ γίνει πρῶτα ἡ ὀργάνωσι σὲ μιὰ νέα κοινότητα. Ἐδῶ μπαίνει τώρα ἡ κατάστασι τῆς ἀναρχίας μὲ ὅλες τὶς ἀγριότητές της ποῦ εἶναι τουλάχιστο δυνατὲς ἐξαιτίας της· καὶ τὸ ἀδικο ποῦ συμβαίνει, εἶναι τότε ἐκεῖνο ποῦ κάθε κόμμα μέσα στὸ λαὸ ἐπιφέρει στὸ ἄλλο, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γνωστὸ παράδειγμα, ὅπου οἱ ἐπαναστατημένοι ὑπήκοοι ἐκεί-

Βλέπομε ἐδῶ καθαρὰ τί κακὸ φέρνει ἡ ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας (ποὺ κυρίως δὲν εἶναι ἱκανὴ γιὰ καμιὰν ὀρισμένη ἀρχή) καὶ στὸ δημόσιο δίκαιο, ὅπως κάνει καὶ στὴν ἠθική, ἀκόμη καὶ μὲ τις καλύτερες προθέσεις τοῦ δασκάλου τῆς. Ὁ ἀνώτατος ἄρχων θέλει νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχισμένο κατὰ τὴ δική του ἀντίληψη, καὶ γίνεται δεσπότης· ὁ λαὸς θέλει νὰ μὴ τοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ γενικὴ ἀνθρώπινη ἀξίωση γιὰ προσωπικὴν εὐτυχία, καὶ γίνεται ἀντάρτης. Ἐὰν εἶχαν εὐθὺς ἐξαρχῆς θέσει τὸ ἐρώτημα : τί εἶναι Δίκαιο (ὅπου οἱ ἀρχές εἶναι σταθερές a priori, καὶ κανένας ἐμπειρικός δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ταχυδακτυλουργίες), τότε θὰ ἔμενε ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου στὴν ἀναμφισβήτητη περιωπὴ τῆς· ὄχι ὅμως ὡς γεγονός [factum] (ὅπως θέλει ὁ Danton, ποὺ χωρὶς αὐτὸ θεωρεῖ μηδενικὰ καὶ ἄκυρα ὅλα τὰ βρισκόμενα μέσα στὸ πραγματικὰ ὑφιστάμενο πολίτευμα δικαιώματα, καθὼς καὶ κάθε ἰδιοκτησία), ἀλλὰ μόνο ὡς ἀρχὴ τοῦ Λόγου γιὰ τὴν κρίση κάθε κώδικα δημοσίου δικαίου. Καὶ τότε θὰ ἔβλεπαν ὅτι πρὶν νὰ ὑπάρξει ἡ γενικὴ βούληση, ὁ λαὸς δὲν ἔχει κανένα ἐντελῶς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα του, ἐπειδὴ μόνο μὲ αὐτὸν μπορεῖ νὰ ἀναγκάσει κατὰ τὸ δίκαιο· ὅταν ὅμως ὑπάρχει ἡ γενικὴ βούληση, πάλι δὲν γίνεται ἀναγκασμὸς ποὺ νὰ ἀσκηθεῖ ἀπ' αὐτὸν ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα, γιὰτὶ τότε θὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ λαὸς ὁ ὑπέρτατος ἄρχων· ἐπομένως ποτὲ δὲν ἔχει ὁ λαὸς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ (νὰ ἀντισταθεῖ μὲ λόγους ἢ ἔργα) ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους.

Αὐτὴ τὴ θεωρία τὴ βλέπομε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης ἀρκετὰ στὴν πράξη. Στὸ πολίτευμα τῆς Μεγ. Βρετανίας, ὅπου ὁ λαὸς ὑπερηφανεύεται γιὰ τὸ σύνταγμά του τόσο πολὺ, σὰ νὰ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, βρῖσκομε ὅτι τοῦτο σωπαίνει ἐντελῶς ὡς πρὸς τὴν ἐξουσία ποὺ δικαιούται νὰ πάρει ὁ λαὸς, στὴν περίπτωσι ὅπου ὁ μονάρχης θὰ καταπατήσῃ τὸ συμβόλαιο τοῦ 1688·

νου τοῦ κράτους στὸ τέλος ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν μὲ τὴ βία οἱ μὲν στοὺς δὲ ἓνα πολίτευμα ποὺ θὰ εἶχε γίνει καταθλιπτικότερο ἀπὸ 'κεινο ποὺ ἐγκατέλειψαν· δηλαδὴ νὰ καταβροχθιστοῦν ἀπὸ κληρικούς καὶ εὐγενεῖς, ἀντὶ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ περιμένουν περισσότερη ἰσότητα στὸν καταμερισμὸ τῶν βαρῶν τοῦ κράτους κάτω ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴ κεφαλὴ ποὺ νὰ δεσπόζει ἀπάνω σὲ ὅλους.

μένει ἔτσι ἡ ἐπιφύλαξη νὰ ἐξεγερθεῖ μυστικά ἐναντίον του, ἐὰν αὐτὸς θελήσει νὰ παραβεῖ τὸ σύνταγμα, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐδῶ κανένας νόμος γιὰ τὸ θέμα τοῦτο. Νὰ περιέχει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ σύνταγμα ἓνα νόμο πού νὰ δίνει τὸ δικαίωμα τῆς ἀνατροπῆς τοῦ ὑφιστάμενου συντάγματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέουν ὅλοι οἱ καταμέρος νόμοι (ἔστω καὶ ἂν ἔχει τραυματισθεῖ τὸ συμβόλαιο), τοῦτο εἶναι καθαρὴ ἀντίφαση· γιὰτὶ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ περιέχει ἐπίσης μιὰν ἀντίροπὴ ἐξουσία συστημένη δημόσια¹, δηλαδὴ ἀκόμη μιὰ δεύτερη ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους, πού νὰ προστατεύει τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς πρώτης, ἔπειτα ὁμοίως καὶ μιὰ τρίτη ἀκόμη πού θὰ κρίνει ἀνάμεσα στὶς δύο σὲ τίνας τὸ μέρος βρίσκεται τὸ δίκαιο. Ἐκεῖνοι μάλιστα οἱ ἡγέτες τοῦ λαοῦ (ἢ, ἐὰν θέλομε, οἱ κηδεμόνες) [ἐνν. πού ἔκαναν τὸ σύνταγμα τῆς Μεγ. Βρετανίας], μὲ τὴν ἔγνοια μήπως κατηγορηθοῦν ἂν τύχει καὶ ἀστοχήσει τὸ ἔργο τους, προτίμησαν νὰ ἐπιτρέψουν στὸν φοβούμενο τὴν ἐκδίωξη μονάρχη νὰ ἐγκαταλείπει ἐκούσια τάχα τὴν κυβέρνησιν, παρὰ νὰ ἀναγνωρίσουν στὸν ἑαυτὸ τους τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκθρονισμοῦ του, ὅποτε θὰ εἶχαν φέρεи τὸ σύνταγμα σὲ φανερὴν ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

Ἐάν, σ' αὐτὲς τίς ἀναλύσεις μου, δὲν διατυπωθεῖ εἰσβάρος μου ἢ μομφὴ ὅτι μὲ τὸ ἄτρωτο τοῦτο κολακεύω παραπολὺ τὸν μονάρχη, τότε παρακαλῶ νὰ μοῦ χارιστεῖ ἐπίσης ἡ ἐπίκριση ὅτι πολλὰ τὰ παρουσιάζω πολὺ εὐνοϊκὰ γιὰ τὸ λαὸ ὅταν λέγω ὅτι αὐτὸς ἔχει τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματά του ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, μὲ ὅλο πού αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι δικαιώματα ἀναγκασμοῦ [νομικοῦ].

Ὁ Hobbes φρονεῖ τὸ ἀντίθετο. Κατὰ τὴ γνώμη του (De cive, cap. 7, § 14) ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους δὲν συνδέεται

1. (Ἵ π ο σ . τ ο ὕ Σ υ γ γ ρ .). Κανένα δικαίωμα μέσα στὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσιωπηθεῖ μὲ μιὰ μυστικὴν ἐπιφύλαξιν, σὰ νὰ ποῦμε πονηρὰ· λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τὸ δικαίωμα πού παραχωρεῖ στὸν ἑαυτὸ του ὁ λαὸς ὡς κάτι πού ἀνήκει στὸ σύνταγμα, ἐπειδὴ ὅλοι οἱ νόμοι τοῦ συντάγματος πρέπει νὰ νοοῦνται ὅτι πηγάζουν ἀπὸ μιὰ δημόσια βούλησιν. Θὰ ἔπρεπε λοιπόν, ἐὰν τὸ σύνταγμα ἐπέτρεπε τὴν ἐπανάστασιν, νὰ ἐξηγεῖ δημόσια τὸ δικαίωμα γι' αὐτὴν, καὶ μὲ ποῖο τρόπο θὰ γίνεται χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος.

μέ τὸ λαὸ μέ συμβόλαιον γιὰ τίποτα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄδικο στὸν πολίτη (μπορεῖ νὰ τὸν διαθέτει ὅπως θέλει). Αὐτὴ ἡ πρόταση θὰ ἦταν ἐντελῶς ὀρθή, ἐὰν ἐννοοῦσαμε μὲ τὴ λέξη ἄδικο ἐκείνη τὴ βλάβη ποὺ ἓνα δίκαιο ἀναγκασμοῦ παραχωρεῖ στὸν προσβαλλόμενον νὰ τὴν ἐπιβάλλει σ' ἐκεῖνον ποὺ τὸν ἀδικεῖ· ἀλλὰ ἔτσι γενικὰ ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι τρομαχτικὴ.

Ὁ ὑπήκοος ποὺ δὲν ἐξεγείρεται πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ παραδέχεται ὅτι ὁ ἀνώτατος ἄρχων τοῦ δὲν θέλει νὰ τὸν ἀδικήσει. Ἀφοῦ λοιπὸν κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ οὔτε μιὰ φορὰ νὰ παραιτηθεῖ, ἀκόμη καὶ ἂν τὸ θέλει, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος δικαιούται νὰ κρίνει, τὸ ἄδικο ὁμως ποὺ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τοῦ προσγίνεται, συμβαίνει σύμφωνα μὲ ἄκείνη τὴν προϋπόθεση ἐξαιτίας πλάνης ἢ ἀγνοίας τῆς ὑπέρτατης ἐξουσίας ὡς πρὸς ὀρισμένες συνέπειες ἀπὸ νόμους, πρέπει νὰ δίνεται στὸν πολίτη τοῦ κράτους ἢ εὐχέρεια, καὶ μάλιστα μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα, νὰ κάνει δημόσια γνωστὴ τὴ γνώμη τοῦ ἀπάνω σὲ ὅποιον ἀπὸ τὶς ἐνέργειες [τοῦ ἡγεμόνα] τοῦ φαίνεται ἄδικη ἀπέναντι στὴν κοινότητα. Γιατὶ τὸ νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους δὲν μπορεῖ οὔτε μιὰ φορὰ νὰ πλανηθεῖ, ἢ νὰ εἶναι ἀπληροφόρητη γιὰ μιὰν ὑπόθεση, θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ νὰ ὑποθέτομε τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα προικισμένον μὲ οὐράνια χαρίσματα καὶ ὑψωμένον πάνω ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπομένως ἡ ἐλευθερία τῆς πένας — μέσα στοὺς περιορισμοὺς τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ πολιτικὸ καθεστῶς, ὅπου ζεῖ κανεὶς, διατηρούμενη μὲ τὴ φιλελεύθερη νοοτροπία τῶν ὑπηκόων, ποὺ κοντὰ στὰ ἄλλα ἐκεῖνο τὸ ἴδιο [τὸ καθεστῶς] τὴν ἐμπνέει (καὶ οἱ πένες περιορίζονται ἐδῶ μόνες τους ἀμοιβαῖα, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν ἐλευθερία τους) — εἶναι τὸ μοναδικὸ παλλάδιο τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ. Γιατί, ὅταν ἀρνιέται κανεὶς στὸ λαὸ αὐτὴ τὴν ἐλευθερία, εἶναι ὄχι μόνον σὰ νὰ τοῦ ἀφαιρεῖ κάθε ἀξίωση γιὰ δικαιώματα ἀπέναντι στὸν ἔχοντα τὸ πρόσταγμα [ἄρχοντα] (κατὰ τὸν Hobbes), ἀλλὰ καὶ σὰ νὰ ἀπομακρύνει ἀπ' αὐτὸν — ποὺ ἡ βούλησή του, μόνον μὲ τὴν ιδιότητά του ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ γενικὴ βούληση τοῦ λαοῦ, προστάζει τοὺς ὑπηκόους ὡς πολῖτες — κάθε γνώση ἐκείνου ποῦ, ἂν τὸ γνώριζε, θὰ ἄλλαζε ὁ ἴδιος [στάση], καὶ νὰ τὸν θέτει σὲ ἀντίφαση πρὸς

τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. "Ὅποιος ἐμπνέει ἀνησυχίες στὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ [τοῦ κράτους] ὅτι μὲ τὸ νὰ σκέπτεται ὁ λαὸς μόνος του καὶ φωναχτὰ μποροῦν νὰ προκληθοῦν ταραχές στὸ κράτος, ξυπνάει μέσα τῆς δυσπιστία πρὸς τὴ δική τῆς δύναμη, ἀκόμη καὶ μίσος ἐναντίον τοῦ λαοῦ τῆς.

Ἄλλὰ ἡ γενικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνας λαὸς ἔχει νὰ κρίνει τὰ δικαιώματά του ἀρνητικά, δηλαδὴ ἀπλῶς νὰ κρίνει τί δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι μπορεῖ, μὲ τὴν καλύτερη πρόθεσή τῆς, νὰ τὸ προστάξει μὲ τὸ νόμο ἢ ὑπέρτατη νομοθετικὴ ἐξουσία, περιλαμβάνεται μέσα στὴν πρόταση: "Ὁ, τι ἕνας λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸ οὔτε ὁ νομοθέτης μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει γιὰ τὸ λαό.

"Ὅταν λοιπὸν π.χ. τίθεται τὸ ζήτημα: ἂν ἕνας νόμος, ποὺ προστάζει νὰ διαρκέσει σταθερὰ στὸ μέλλον ἕνα ὀρισμένο, καθιερωμένο κάποτε, ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπορρέει ἀπὸ τὴν πραγματικὴ βούληση τοῦ νομοθέτη (τὴν πρόθεσή του), ἂς ρωτήσῃ κανεὶς πρῶτα: ἂν ἕνας λαὸς ἐπιτρέπεται νὰ θέσει στὸν ἑαυτό του τὸ νόμο ὅτι ὀρισμένα, παραδεγμένα κάποτε, δόγματα καὶ μορφές τῆς ἐξωτερικῆς θρησκείας πρέπει νὰ μείνουν γιὰ πάντα· ἐπομένως ἂν τοῦ ἐπιτρέπεται ὁ ἴδιος νὰ ἐμποδίσῃ στοὺς ἀπογόνους του τὴν παραπέρα πρόοδο στὴν περιοχὴ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἢ τὴν ἐπανόρθωση ἐνδεχόμενων παλαιῶν πλανῶν. Τότε γίνεται φανερὸ ὅτι ἕνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ, ποὺ θὰ νομοθετοῦσε ἕνα τέτοιο μέτρο, θὰ ἦταν καθεαυτὸ μηδὲν καὶ ἄκυρο, γιατί ἀντιστρατεύεται στὸν προορισμὸ καὶ στοὺς σκοποὺς τῆς ἀνθρωπότητας· ἄρα ἕνα νομοθέτημα μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὡς πραγματικὴ βούληση τοῦ μονάρχῃ, στὸν ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ γίνονται παραστάσεις μὲ τὸ ἀντίθετο αἶτημα. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς περιπτώσεις, ὅταν παραταῦτα κάτι ἔχει ἔτσι ρυθμιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη νομοθετικὴ ἐξουσία, μποροῦν βέβαια νὰ διατυπωθοῦν γενικὲς καὶ δημόσιες κρίσεις γιὰ τὸ θέμα, ποτὲ ὅμως νὰ γίνῃ ἐναντίον τοῦ μέτρου ἀντίσταση μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὶς πράξεις.

Πρέπει μέσα σὲ κάθε κοινότητα νὰ ὑπάρχει ὑπακοή

κάτω ἀπὸ τὸν μηχανισμό τοῦ πολιτεύματος σύμφωνα μὲ νόμους ἀναγκασμοῦ (ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνολο), ἀλλὰ συνάμα καὶ πνεῦμα ἐλευθερίας, ἀφοῦ ὁ καθένας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἓνα γενικὸ ἀνθρώπινο καθῆκον ἀπαιτεῖ νὰ πεισθεῖ μὲ τὸν Λόγο ὅτι αὐτὸς ὁ ἀναγκασμὸς εἶναι σύννομος, γιὰ νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Τὸ πρῶτο χωρὶς τὸ δεῦτερο εἶναι ἡ αἰτία ποὺ δημιουργεῖ ὅλες τὶς μυστικὲς ἐται-
ρίες. Γιατὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀπὸ τὴ Φύση προοριστεῖ, σ' αὐτὸ κυρίως ποὺ ἐνδιαφέρει γενικὰ τὸν ἄνθρωπο, νὰ ἀνακοινῶναι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο τὶς σκέψεις του· ἐκεῖνες λοιπὸν οἱ ἐταιρίες θὰ λείψουν ὅταν εὐνοηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐλευθερία. Καὶ μὲ ποιοῦ ἄλλο μέσον μποροῦν νὰρθοῦν στὴν Κυβέρνηση οἱ γνώσεις ποὺ προάγουν τὴ δική της οὐσιαστικὴ πρόθεση, παρὰ μόνον μὲ τοῦτο : νὰ ἀφήνει νὰ ἐκδηλώνεται τὸ τόσο ἀξιοσέβαστο, στὴν πηγὴ του καὶ στὰ ἀποτελέσματά του, πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ;

Πουθενὰ δὲν ἀποδοκιμάζει μὲ περισσότερην οἴηση τὴ θεωρία μιὰ πράξη ποὺ πηγαίνει πρὶν ἀπὸ ὅλες τὶς καθαρὲς ἀρχὲς τοῦ Λόγου, ἀπὸ ὅσο γίνεται τοῦτο στὸ ζήτημα τῶν ἀπαιτήσεων γιὰ ἓνα καλὸ πολίτευμα. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι ἓνα ἀπὸ χρόνους μακροῦς ὑφιστάμενο νομικὸ καθεστῶς συνηθίζει σιγὰ - σιγὰ τὸ λαὸ σ' ἓνα κανόνα ποὺ τὸν μεταχειρίζεται γιὰ νὰ κρίνει τόσο τὴν εὐτυχία του ὅσο καὶ τὰ δικαιώματά του σύμφωνα μὲ τὴν κατάστασιν ὅπου τὰ πάντα ἕως τὴν ἄρτι ἔχουν πορευθεῖ ἡσυχᾶ· ὄχι ὅμως ἀντίθετα, δηλαδὴ νὰ τὴν ἐκτιμᾷ σύμφωνα μὲ ἔννοιες ποὺ προσφέρονται καὶ γιὰ τὰ δύο [τὴν εὐτυχία καὶ τὰ δικαιώματα] μὲ τὸν Λόγο, παρὰ πάντοτε νὰ προτιμᾷ ἐκείνη τὴ θετικὴν κατάστασιν ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνον θέσιν τῆς ἀναζήτησης μιᾶς καλύτερης. (Ἐδῶ ἰσχύει ἐκεῖνο ποὺ λέγει στοὺς γιαντροὺς ὁ Ἴπποκράτης γιὰ νὰ τοὺς ἐγκαρδιώσῃ : *judicium anceps, experimentum periculosum*)*. Ἀφοῦ λοιπὸν ὅλα τὰ μακρόβια πολιτεύματα, ἅς ἔχουν ὅποιαδήποτε ἐλαττώματα θέλουν, δίνουν ἐδῶ μὲ ὅλες τὶς διαφορὰς τοὺς ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ νὰ εἶναι οἱ πολῖτες εὐχαριστημένοι μὲ ἄλλο ποὺ ἔχουν, δὲν ἰσχύει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν εὐημε-

* (Ἰπποκράτης τοῦ Μεταφραστή). «Ἡ κρίσις ἀμφίβολη, τὸ πείραμα ἐπικίνδυνον».

ρία τοῦ λαοῦ, οὐσιαστικὰ καμιά ἐντελῶς θεωρία παρὰ ὅλα στηρίζονται σὲ μιὰ πράξη πὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρία.

Ἐὰν ὅμως ὑπάρχει μέσα στὸν Λόγο κάτι σὰν ἐκεῖνο πὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ λέξη Δ η μ ό σ ι ο Δ ί κ α ι ο, καὶ ἐὰν ἡ ἐννοια αὐτὴ ἔχει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πὺ βρίσκονται σὲ ἀνταγωνισμό μεταξύ τους γιὰ τὴν ἐλευθερία, δεσμευτικὴ δύναμη, ἄρα ἀντικειμενικὴ (πρακτικὴ) πραγματικότητα, χωρὶς νὰ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ ἀποβλέπουν στὴν εὐδαιμονία ἢ στὴν κακοδαιμονία πὺ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ προκύψει γι' αὐτοὺς ἀπὸ 'κείνη τὴν ἐννοια (ἢ γνώση αὐτῶν τῶν δύο στηρίζεται ἀπλῶς στὴν ἐμπειρία) — τότε τὸ Δίκαιο τοῦτο θεμελιώνεται ἀπάνω σὲ ἀρχὲς a priori (γιατὶ τί εἶναι δίκαιο, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ διδάξει ἡ ἐμπειρία)· καὶ ὑπάρχει μιὰ θεωρία τοῦ Δημόσιου Δικαίου πὺ ἐὰν δὲν συμφωνεῖ μὲ αὐτὴν, καμιά πράξη δὲν ἔχει ἰσχύ.

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης τίποτ' ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ παρὰ τοῦτο : ὅτι μὲ ὅλο πὺ οἱ ἀνθρώποι ἔχουν μέσα στὸ κεφάλι τους τὴν ἰδέα τῶν δικαιωμάτων πὺ τοὺς ἀνήκουν, ἐντούτοις ἐξαιτίας τῆς σκληρῆς καρδιάς τους εἶναι ἀνίκανοι καὶ ἀνάξιοι νὰ διοικοῦνται σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα, ἐπομένως καὶ ἐπιτρέπεται καὶ πρέπει νὰ τοὺς κρατεῖ στὴν τάξη μιὰ ἀνώτατη βία πὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ κανόνες ἐξυπνάδας. Αὐτὸ ὅμως τὸ πῆδημα τῆς ἀπελπισίας (salto mortale) ἰσοδυναμεῖ μὲ τοῦτο : ἀφοῦ μιὰ φορὰ πρόκειται ὄχι γιὰ τὸ δίκαιο ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ βία, ἐπιτρέπεται στὸ λαὸ νὰ δοκιμάσει κι' αὐτὸς τὴ δική του καὶ ἔτσι νὰ κάνει ἀνασφαλὲς κάθε νομικὸ καθεστῶς. "Ὅταν δὲν ὑπάρχει κάτι πὺ μὲ τὸν Λόγο ἐπιβάλλει ἄμεσο σεβασμὸ (ὅπως τὸ δίκαιο τοῦ ἀνθρώπου), τότε ὅλες οἱ ἐπιδράσεις ἀπάνω στὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνίσχυρες νὰ δεσμεύσουν τὴν ἐλευθερία τους· ὅταν ὅμως κοντὰ στὴν καλὴ προαίρεση μιλεῖ φωναχτὰ τὸ δίκαιο, τότε δείχνεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι τόσο διεφθαρμένη, ὥστε νὰ μὴν ἀκούγεται ἡ φωνὴ του μὲ εὐλάβεια. («Tum pietate gravem meritisque si forte virum quem conspexere, silent arrectisque auribus adstant»¹. Βιργίλιος).

1. (Ἰ π ο σ . τ ο ὕ Μ ε τ .). Βιργιλ. «Αἰνειὰς» I, 151 - 152 : «Ἄλλὰ τότε, ὅταν ἰδοῦν τυχαῖα ἕναν ἄντρα πὺ διακρίνεται γιὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὰ χαρίσματά του, σωπαίνουν καὶ στέκονται μὲ αὐτιά τενωμένα».

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Θεωρημένη με πρόθεση φιλανθρωπική, δηλαδή
κοσμοπολιτική¹

(Έναντίον τοῦ Moses Mendelssohn)

Πρέπει ν' αγαπάει κανείς τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολό του ; ἢ εἶναι ἓνα ἀντικείμενο πού πρέπει νὰ τὸ θεωρεῖ με στενοχώρια, πού τοῦ εὐχεται βέβαια κάθε καλὸ (γιὰ νὰ μὴ γίνεи μισάνθρωπος), ἀλλὰ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ τὸ περιμένει, καὶ γιὰ τοῦτο καλύτερα νὰ ἀποστρέφει τὰ μάτια του ἀπ' αὐτό ; Ἡ ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα τοῦτο στηρίζεται στὴν ἀπάντηση πού θὰ δοθεῖ σ' ἓνα ἄλλο : Ὑπάρχουν στὴν ἀνθρώπινη φύση καταβολές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεῖ κανεῖς νὰ συμπεράνει ὅτι τὸ γένος θὰ προχωρεῖ πάντοτε πρὸς τὸ καλύτερο καὶ ὅτι τὸ κακὸ τῶν τωρινῶν καὶ τῶν περασμένων χρόνων θὰ χαθεῖ μέσα στὸ καλὸ ἐκείνων πού ἔρχονται ; Γιατὶ ἔτσι μποροῦμε ἐπιτέλους ν' ἀγαποῦμε τὸ γένος, τουλάχιστο στὴ σταθερὴ του προσπέλαση πρὸς τὸ ἀγαθό, διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ μισοῦμε ἢ νὰ τὸ περιφρονοῦμε, ἄς λένε ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης ὅ,τι θέλουν ὅσοι χαριεντίζονται με τὴ γενικὴ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων (πού θὰ ἦτανε τὸ πολὺ μόνο ἀγάπη τῆς εὐνοίας ὄχι τῆς εὐχαρίστησης). Γιατὶ ὅ,τι εἶναι καὶ μένει κακό, προπάντων ἐκεῖνο πού συμβαίνει με τὴ συνεχὴ καὶ ἀμοιβαία καταπάτηση τῶν πιὸ ἁγίων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ δὲν μποροῦμε — ἀκόμη καὶ με τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια νὰ ἐπιβάλομε τὴν ἀγάπη μέσα μας — ν' ἀποφύγομε νὰ τὸ μισήσομε· ὄχι ἀκριβῶς γιὰ νὰ προσθέτομε δεινὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐπιτέλους γιὰ νὰ ἀσχολούμαστε μ' αὐτοὺς ὅσο γίνεται λιγότερο.

Αὐτὴ τὴν τελευταία γνώμη ἔχει ὁ Moses Mendelssohn

1. (Ἦ π ο σ . τ ο ὕ Σ υ γ γ ρ .). Δὲν γίνεται ἀμέσως φανερὸ πῶς μιὰ γενικὰ φιλανθρωπικὴ προϋπόθεση ὀδηγεῖ σὲ ἓνα κοσμοπολιτικὸ καθεστῶς, καὶ τοῦτο στὴ θεμελίωση ἑνὸς Διεθνοῦς Δικαίου, ὡς μιᾶς κατάστασης ὅπου καὶ μόνο μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀνάλογα [με τὸν προορισμό τους] οἱ καταβολές τῆς ἀνθρωπότητος πού κάνουν ἀξιαγάπητο τὸ γένος μας. — Ἡ ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θὰ διασαφήσει αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία.

(«Jerusalem¹», 2ο μέρος, σελ. 44 ἕως 47) καὶ τὴν ἀντιθέτει πρὸς τὴν ὑπόθεση τοῦ φίλου του Lessing γιὰ μιὰ θεϊκὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Γι' αὐτὸν εἶναι χίμαιρα : «ὅτι τὸ σύνολο, ἡ ἀνθρωπότητα ἐδῶ κάτω, στὴ διαδοχὴ τῶν χρόνων, προοδεύει διαρκῶς καὶ τελειοποιεῖται». — «Βλέπομε» λέγει «τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολό του νὰ κάνει μικρὲς αἰωρήσεις· δὲν προχώρησε ποτὲ μερικὰ βήματα ἐμπρός, χωρὶς λίγο ἀργότερα νὰ γλυστρήσει πίσω στὴν προηγούμενη κατάστασή του μὲ διπλασιασμένη ταχύτητα». (Αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ λίθος τοῦ Σισύφου· καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο δεχόμεστε σὰν τοὺς Ἴνδους ὅτι ἡ γῆ εἶναι ὁ τόπος ἐξιλασμοῦ παλαιῶν ἀμαρτιῶν ποὺ δὲν τὶς θυμούμαστε πλέον). — «Ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ· ἀλλὰ ἡ ἀνθρωπότητα ταλαντεύεται διαρκῶς ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀνάμεσα σὲ στερεὰ τοποθετημένους φραγμούς· στὸ σύνολό της θεωρούμενη διατηρεῖ σὲ ὅλες τὶς περιόδους τοῦ χρόνου τὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῆς ἠθικότητας, τὴν ἴδια ἀναλογία θρησκείας καὶ ἀθρησκείας, ἀρετῆς καὶ κακίας, εὐτυχίας (;) καὶ ἀθλιότητος». — Τὶς δοξασίεις αὐτὲς τὶς εἰσάγει (σ. 46) μὲ τὴν ἐξῆς παρατήρηση : «Θέλετε νὰ μαντέψετε τί προθέσεις ἔχει ἡ [θεία] Πρόνοια μὲ τὴν ἀνθρωπότητα ; Μὴν κατασκευάζετε ὑποθέσεις (αὐτὲς τὶς εἶχε ὀνομάσει πρωτύτερα θεωρία)· κοιτάξετε μόνο τριγύρω σας τί συμβαίνει πραγματικά, καὶ ἐὰν μπορεῖτε νὰ ρίξετε ἀπὸ ψηλὰ ἓνα βλέμμα στὴν ἱστορία ὅλων τῶν χρόνων, [κοιτάξετε] ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἀνεκαθεν γίνε. Τοῦτο εἶναι γεγονός· αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν πρόθεση, πρέπει νὰ ἔχει ἐγκριθεῖ μέσα στὸ σχέδιο τῆς [θείας] Σοφίας, ἢ τουλάχιστο νὰ ἔχει συμπεριληφθεῖ σ' αὐτό».

Ἐγὼ ἔχω διαφορετικὴ γνώμη. — Ἐὰν εἶναι ἀντάξια μιᾶς θεότητος θεώρηση νὰ βλέπει ἓνα ἐνάρετο ἄνθρωπο νὰ παλεύει μὲ ἀντιξοότητες καὶ πειρασμούς πρὸς τὸ κακὸ κ' ἐντούτοις νὰ ἀντιστέκεται ἐναντίον τους — τότε εἶναι μὲ τὸ παραπάνω ἀνάξια, δὲν λέγω μιᾶς θεότητος, ἀλλ' ἀκόμα καὶ τοῦ πιὸ κοινοῦ ἀλλὰ καλοστοχαζόμενου ἀνθρώπου, θεώρηση νὰ βλέπει τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ ἀνεβαίνει, ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο, μὲ βήματα πρὸς τὴν

1. (Ἰ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ.). «Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum» Berlin 1783.

ἀρετή, και λίγο ὕστερα νὰ ξαναπέφτει βαθιά στήν κακία και στήν ἀθλιότητα. Νὰ σταθοῦμε για μιὰ στιγμή θεατές σ' αὐτὸ τὸ δράμα, μπορεῖ ἴσως νὰ εἶναι συγκινητικὸ και διδακτικὸ, ἀλλὰ πρέπει στὸ τέλος νὰ πέσει ἡ αὐλαία. Γιατι ἐὰν διαρκέσει πολὺ, γίνεται φάρσα· και με ὅλο πού οἱ ἠθοποιοὶ δὲν κουράζονται, ἐπειδὴ εἶναι θεατρίνοι, θὰ κουραστεῖ ὁ θεατὴς πού στή μία ἢ στήν ἄλλη πράξη βαριέται ὅταν ἀπὸ τὸ θέαμα δικαιολογημένα μπορεῖ νὰ συμπεράνει ὅτι τὸ ἀτελεύτητο ἔργο εἶναι μιὰ αἰώνια μονοτονία. Ἡ ποινὴ πού ἀκολουθεῖ στὸ τέλος μπορεῖ βέβαια, ἐὰν πρόκειται ἀπλῶς για θέατρο, νὰ ἐπανορθώσει με τὴν ἔκβαση τὰ δυσάρεστα αἰσθήματα. Ἀλλὰ τὸ νὰ ἀφήνονται νὰ συσσωρεύονται στήν πραγματικότητα, ἢ μία πάνω στήν ἄλλη, κακίες ἀναρίθμητες (ἔστω και με παρεμβλλόμενες ἀρετές), για νὰ μπορέσουν κάποτε νὰ ἐπιβληθοῦν ποινές με τὸ παραπάνω, εἶναι, τουλάχιστο για τὶς δικές μας ἔννοιες, κάτι ἀντίθετο ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἠθικότητα ἐνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ και κυβερνήτη τοῦ κόσμου.

Μοῦ ἐπιτρέπεται ἐπομένως νὰ παραδεχτῶ ὅτι, ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται σὲ πρόοδο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς φυσικοῦ του σκοποῦ, πηγαίνει ἐπίσης πρὸς τὸ καλύτερο και ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ τῆς ὑπαρξῆς του, και ὅτι κάποτε ἡ πρόοδος αὐτὴ διακόπτεται, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἀποκόπτεται. Δὲν εἶναι για μένα ἀναγκαῖο νὰ ἀποδείξω αὐτὴ τὴν προϋπόθεση· ὁ ἀντίπαλός της ὀφείλει νὰ ἀποδείξει τὴ δική του. Γιατι ἐγὼ στηρίζομαι στὸ ἔμφυτο καθῆκον μου, σὲ κάθε μέλος τῆς σειρᾶς τῶν γενεῶν — ὅπου εἶμαι (ὡς ἄνθρωπος γενικά), ὄχι ὅμως με τὴν ἀπαιτούμενη ἀπὸ μένα ἠθικὴ σύσταση τόσο καλὸς ὅσο θὰ ὀφείλα, ἄρα και θὰ μπορούσα νὰ εἶμαι — νὰ ἐνεργῶ ἀπάνω στήν ἐπερχόμενη γενεὰ με τέτοιο τρόπο, ὡστε αὐτὴ νὰ γίνεται πάντοτε καλύτερη (πράγμα πού πρέπει ἐπίσης νὰ παραδεχτῶ ὅτι εἶναι δυνατόν), και ἔτσι νὰ μπορεῖ νὰ κληρονομεῖται κανονικά αὐτὸ τὸ καθῆκον ἀπὸ τὴ μιὰ γενεὰ στήν ἄλλη. Ὅσοσδήποτε ἀμφιβολίες και ἂν διατυπωθοῦν ἀπὸ τὴν ἱστορία ἐναντίον τῶν ἐλπίδων μου, [ἀμφιβολίες] πού ἂν εἶχαν ἀποδεικτικὴ δύναμη θὰ μπορούσαν νὰ με παρακινήσουν νὰ παραιτηθῶ ἀπὸ μιὰ κατὰ τὸ φαινόμενο μάταιη ἐργασία — ἐγὼ παραταῦτα μπορῶ, ὅσο τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ εὐτυχῶς βέβαιο, νὰ μὴ

ἀνταλλάξω τὸ καθῆκον (ὡς τὸ liquidum) μὲ τὸν κανόνα τῆς ἐξυπνάδας πού λέγει νὰ μὴν ἐργάζομαι γιὰ κάτι τὸ ἀπραγματοποίητο (ὡς τὸ illiquidum¹, ἐπειδὴ εἶναι ἀπλή ὑπόθεση). καὶ ὁσοδήποτε ἀβέβαιος κι' ἂν εἶμαι ἢ κι' ἂν θὰ μείνω πάντα, ὡς πρὸς τὸ ἂν ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζομε τὸ καλύτερο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἡ ἀβεβαιότητα αὕτη δὲν μπορεῖ νὰ καταλύσει τὸν [δεοντικό] κανόνα, οὔτε ἐπομένως καὶ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεσή του ἀπὸ πρακτικὴν ἄποψη, ὅτι τοῦτο εἶναι πραγματοποιήσιμο.

Αὕτη ἡ ἐλπίδα καλύτερων χρόνων, χωρὶς τὴν ὁποία ποτὲ δὲν θὰ εἶχε ζεστάνει τὴν ἀνθρώπινη καρδιά ἑνας σοβαρὸς πόθος νὰ κάνει κάτι σωτήριο γιὰ τὸ γενικὸ καλὸ, ἔχει πάντοτε ἐπηρεάσει καὶ τὸ ἔργο τῶν καλοστοχαζόμενων ἀνθρώπων· ἀκόμη καὶ ὁ καλὸς Mendelssohn πρέπει νὰ εἶχε ὑπολογίσει σ' αὐτήν, ὅταν μὲ τόσο ζῆλο μοχθοῦσε γιὰ τὸν διαφωτισμὸ καὶ τὴν εὐημερία τοῦ ἔθνους του. Γιατὶ δὲν μπορούσε λογικὰ νὰ ἐλπίζει ὅτι αὐτὸς καὶ μόνο θὰ φέρει τὸ καλὸ ἀποτέλεσμα, ἐὰν δὲν πορευτοῦν καὶ ἄλλοι πιὸ μακριά, ὕστερ' ἀπὸ 'κεῖνον, στὸν ἴδιο δρόμο. Στὸ θλιβερὸ θέαμα ὄχι τόσο τῶν δεινῶν πού πλήττουν τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ φυσικὰ αἷτια ὅσο, πολὺ περισσότερο, ἐκείνων πού οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι κάνουν οἱ μὲν στοὺς δέ, ἡ ψυχὴ ἰλαρύνεται μὲ τὴν προσδοκία ὅτι στὸ μέλλον μπορούν τὰ πράγματα νὰ πᾶνε καλύτερα· καὶ μάλιστα μὲ ἀνιδιοτελὴ εὐνοια, γιατί τότε ἐμεῖς θὰ εἴμαστε ἀπὸ καιρὸ στὸν τάφο καὶ δὲν θὰ θερίσομε τοὺς καρπούς πού ἔχομε ἐνμέρει σπείρει. Ἐμπειρικοὶ ἀποδεικτικοὶ λόγοι ἐναντίον τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἀποφάσεων πού παίρνονται μὲ τὴν ἐλπίδα, δὲν εὐστοχοῦν καθόλου. Γιατὶ τὴν πρόταση ὅτι ἐκεῖνο πού ἕως τώρα δὲν ἐπέτυχε, δὲν θὰ ἐπιτύχει ποτὲ καὶ στὸ μέλλον γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δὲν μᾶς δίνει καθόλου τὸ δικαίωμα νὰ τὴν κάνομε μιὰ πραγματολογικὴ ἢ τεχνικὴ πρόθεση [πού διαψεύσθηκε] (ὅπως π.χ. τῶν ταξιδιῶν στὸν ἀέρα μὲ ἀεροστατικὰ μπαλόνια)· ἀκόμη λιγότερο ὅμως μιὰν ἠθικὴ πρόθεση πού, ἅμα ἡ πραγματοποίησή της δὲν ἔχει ἀποδειχτεῖ ἀδύνατη, γίνεται καθῆκον. Ἐπιπλέον μπορούν νὰ δοθοῦν πολλὲς ἀποδείξεις ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος ὡς σύνολο ἔχει στὸν αἰῶνα μας πραγματικὰ προχωρήσει ἀπὸ ἠθικὴν ἄποψη στὸ καλύτερο συγκρι-

1. (Ἵ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ.) liquidum = σαφές. Illiquidum = ἀσαφές.

τικά με όλους τούς προηγούμενους αιώνες (εμπόδια μικρῆς διάρκειας δὲν ἀποδείχνουν τίποτε ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ γεγονότος)· καὶ ὅτι ἡ κραυγὴ γιὰ τὴν ἀδιάκοπα προχωροῦσα διαφθορὰ του προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦτο, ὅτι, ἅμα ὁ ἄνθρωπος στέκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἠθικότητος, βλέπει ἀκόμη πιὸ μακριὰ μπροστά του, καὶ ἡ κρίση του γι' αὐτὸ πού εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ 'κεῖνο πού ὀφείλε νὰ εἶναι, ἄρα ἡ αὐτοκατηγορία μας, γίνεται τόσο πιὸ ἀυστηρότερη ὅσο περισσότερα σκαλοπάτια ἔχομε ἤδη ἀνεβεῖ στὸ σύνολο τῆς γνωστῆς σὲ μᾶς πορείας τοῦ κόσμου.

Ἐὰν τώρα ρωτήσομε : μὲ ποιά μέσα θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ καὶ, ἀκόμη περισσότερο, νὰ ἐπιταχυνθεῖ αὐτὴ ἡ συνεχιζόμενη πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο ; βλέπομε ἀμέσως ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία πού συντελεῖται σὲ μάκρος ἀμέτρητο δὲν θὰ ἐξαρτηθεῖ τόσο ἀπὸ ὅ,τι κάνομε (π.χ. ἀπὸ τὴν ἀγωγή πού δίνομε στοὺς νέους), καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδο σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐμεῖς ὀφείλομε νὰ ἐνεργοῦμε, γιὰ νὰ τὴν πραγματοποιήσομε, ὅσο ἀπὸ 'κεῖνο πού θὰ κάνει μέσα σ' ἐμᾶς καὶ μ' ἐμᾶς ἡ ἀνθρώπινη φύσις, γιὰ νὰ μᾶς ἐξαναγκάσει ν' ἀκολουθήσομε μιὰ τροχιά, ὅπου ἐμεῖς δὲν θὰ μπαίναμε μόνοι μας εὐκόλα. Γιατὶ μόνο ἀπ' αὐτὴν, ἢ μᾶλλον (ἐπειδὴ γιὰ τὴν πλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἀπαιτεῖται ὑψιστὴ σοφία) ἀπὸ τὴ [θεία] πρόνοια, μποροῦμε νὰ περιμένομε μιὰν ἐπιτυχία πού πηγαίνει στὸ σύνολο καὶ ἀπὸ 'κεῖ στὰ μέρη, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἄνθρωποι μὲ τὰ σχέδιά τους ξεκινοῦν πάντοτε ἀπὸ τὰ μέρη, μόνο σ' αὐτὰ θὰ παραμένουν, καὶ στὸ σύνολο ὡς σύνολο, πού γι' αὐτοὺς εἶναι παραπολὺ μεγάλο, μποροῦν βέβαια νὰ ἀπλώνουν τίς ἰδέες τους, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἐπίδρασή τους· κυρίως ἀφοῦ αὐτοί, καθὼς ὁ ἕνας ἀνακόπτει τὰ σχέδια τοῦ ἄλλου, δύσκολα συναντῶνται ἀπὸ δική τους ἐλεύθερη προαίρεση στὴν ἐπιδίωξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ.

Καθὼς ἡ ἄσκηση βίας ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ἡ πηγάζουσα ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀνάγκη ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει ἕνα λαὸ στὴν ἀπόφαση νὰ ὑποταχθεῖ στὸν ἀναγκασμὸ πού τοῦ ὑπαγορεύει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος ὡς μέσον, δηλαδὴ στὸν δημόσιο νόμο, καὶ νὰ μπεῖ σ' ἕνα πολιτικὸ καθεστῶς· ἔτσι πρέπει καὶ ἡ ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς διαρκεῖς πολέμους, ὅπου τὰ κράτη ζητοῦν νὰ μικρῆνει ἢ νὰ ὑποδουλώσει τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, νὰ τὰ φέρει στὸ τέλος ἕως τὴν ἀπό-

φαση, ἀκόμα καὶ παρὰ τὴ θέλησὴ τους, ἢ νὰ μποῦν σ' ἓνα κ ο - σ μ ο π ο λ ι τ ι κ ὸ καθεστῶς, ἢ — ἐὰν μιὰ τέτοια κατάσταση γενικῆς εἰρήνης (ὅπως ἔχει δὲ συμβεῖ πολλές φορές μὲ ὑπερβολικὰ μεγάλα κράτη) εἶναι, ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά, πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνη στὴν ἐλευθερία, ἀφοῦ φέρνει μαζί της τὸν τρομαχτικὸ δεσποτισμὸ — πρέπει αὐτὴ ἢ ἀνάγκη νὰ τὰ ἀναγκάσει νὰ μποῦν σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ δὲν εἶναι βέβαια μιὰ κοσμοπολιτικὴ κοινότητα κάτω ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴ κεφαλὴ, ἀλλὰ ἓνα νομικὸ καθεστῶς ὁ μ ο σ π ο ν δ ί α ς σύμφωνα μ' ἓνα Διεθνὲς Δίκαιο, ποὺ θὰ τὸ ἀποφασίσουν ὅλα μαζί.

Γιατί, ἀφοῦ ὁ ἀναπτυσσόμενος πολιτισμὸς τῶν κρατῶν μαζί μὲ τὴν ταυτόχρονα αὐξανόμενη ὄρεξή τους νὰ μεγαλώνει τὸ ἓνα εἰσβάρος τῶν ἄλλων μὲ τὴν πανουργία ἢ μὲ τὴ βία, θὰ πολλαπλασιάζει τοὺς πολέμους καὶ θὰ δημιουργεῖ ὀλοένα ὑψηλότερες δαπάνες μὲ τοὺς διαρκῶς μεγαλύτερους σὲ ὄγκο (μισθοφορικούς πάντοτε), σὲ μόνιμη ἐπιστράτευση καὶ πειθαρχία διατηρούμενους καὶ μὲ συνεχῶς πολυαριθμότερα ὄργανα πολέμου ἐφοδιαζόμενους στρατούς· ἐνῶ στὸ μεταξὺ θὰ αὐξάνουν συνεχῶς οἱ τιμὲς ὅλων τῶν εἰδῶν ἀνάγκης, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἐλπίζεται μιὰ ἀνάλογη πρὸς αὐτὲς αὐξηση τῶν μετάλλων ποὺ θὰ τὶς ἀντιπροσωπεύουν· καὶ καμιά εἰρήνη δὲν θὰ διαρκεῖ τόσο πολὺ, ὥστε ἡ ἀποταμίευση στοὺς χρόνους της νὰ ἰσοσταθμίζει τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὸν ἐπόμενον πόλεμο ἔξοδα — ἢ ἐφεύρεση τῶν κρατικῶν δανείων εἶναι βέβαια ἓνα ἔξυπνο μέτρο ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἀδιεξόδου, ἀλλὰ στὸ τέλος τὸ ἴδιο ἐκμηδενίζει τὸν ἑαυτό του — τὸ κάθε κράτος θὰ ὀργανωθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ του μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε ὄχι ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ του στὴν ὁποία ὁ πόλεμος (ἐπειδὴ τὸν κάνει μὲ ἔξοδα ἑνὸς ἄλλου, δηλαδὴ τοῦ λαοῦ) δὲν κοστίζει οὐσιαστικὰ τίποτα, ἀλλὰ ὁ λαός, ποὺ σ' αὐτὸν κοστίζει, θὰ ἔχει τὴν ἀποφασιστικὴ ψῆφο, ἐὰν πρέπει νὰ γίνῃ πόλεμος ἢ ὄχι (γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πρέπει βέβαια νὰ προϋποτεθεῖ κατανάγκη ἐκείνη ἢ ἰδέα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου). Γιατὶ τοῦτο θὰ ἐξακολουθεῖ βέβαια νὰ γίνεταί : ἀπὸ ἀπλὴν ὄρεξη ἐπέκτασης, ἢ γιὰ ὑποτιθέμενες προσβολὲς ἀπλῶς μὲ λόγια, νὰ ὑποφέρει ὁ λαὸς προσωπικὲς στερήσεις ποὺ δὲν τὶς παθαίνει ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους. Ἔτσι καὶ οἱ ἐπίγονοι (στοὺς ὁποίους δὲν μεταφέρονται βάρη, ὀφειλόμενα σὲ δική τους ὑπαιτιότητα)

θά μπορούν νά προχωροῦν πρὸς τὸ καλύτερο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἠθικὴν ἀποψη, καὶ ἡ αἰτία γι' αὐτὸ δὲν θά εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ νέα γενεά, ἀλλὰ ἡ φιλαυτία τῆς κάθε ἐποχῆς — ἀφοῦ κάθε κοινότητα, ἀνίσχυρη νὰ βλάψει μιὰν ἄλλη μὲ τὴ βία, ὀφείλει νὰ στέκεται μόνο στὸ δίκαιο καὶ μπορεῖ μὲ βάσιμους λόγους νὰ ἐλπίζει ὅτι ἄλλες κοινότητες, τὸ ἴδιο ὅπως αὐτὴ διαμορφωμένες, θά τῆς παρασταθοῦν [ἅμα κινδυνέψει].

Αὐτὸ ὡστόσο εἶναι μόνο γνώμη καὶ ἀπλῶς ὑπόθεση, ἀβέβαιη ὅπως ὅλες οἱ κρίσεις πού θέλουν νὰ δώσουν σὲ ἓνα ἐμπρόθετο ἀποτέλεσμα, πού δὲν ἐξαρτᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὴ δύναμή μας, τὴ μόνη φυσικὴ αἰτία πού τοῦ ταιριάζει· καὶ ἡ ἴδια σὰν ὑπόθεση περιλαμβάνει, μέσα σ' ἓνα ὑφιστάμενο ἤδη κράτος, ὄχι μιὰν ἀρχὴ γιὰ τὸν ὑπήκοο, νὰ τὴν ἐπιβάλλει μὲ τὸν ἀναγκασμὸ (ὅπως δείξαμε πρωτύτερα), ἀλλὰ μόνο γιὰ τὶς ἐλεύθερες ἀπὸ ἀναγκασμὸ ὑψηλὲς κεφαλὲς [τῶν κρατῶν]. "Ὅμως, μὲ ὅλο πού ἀσφαλῶς δὲν βρίσκεται μέσα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴ συνηθισμένη τάξην νὰ παραιτεῖται ἐκούσια ἀπὸ τὴ δύναμή του, ἐντούτοις δὲν εἶναι τοῦτο ἀδύνατο σὲ κρίσιμες περιστάσεις· ἔτσι μπορούμε νὰ θεωρήσομε σὰν ἔκφραση ὄχι ἀταίριαστη πρὸς τὶς ἠθικὲς εὐχὲς καὶ ἐλπίδες τῶν ἀνθρώπων (μὲ τὴ συνείδηση πού ἔχουν τῆς ἀδυναμίας τους) [τὴν τάση] νὰ προσδοκοῦν τὶς ἀπαιτούμενες γιὰ τοῦτο περιστάσεις ἀπὸ τὴ [θεία] Πρόνοια πού θά δώσει διέξοδο στὸ σκοπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς συνόλου τοῦ γένους, γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ περατοῦ προορισμοῦ τῆς μὲ ἐλεύθερη χρῆση τῶν δυνάμεών της, ὅσο αὐτὲς φτάνουν — διέξοδο ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐνεργοῦν οἱ σκοποὶ τῶν ἀνθρώπων θεωρούμενων χωριστά. Γιατὶ ἀκριβῶς ἡ μεταξύ τους ἀντενέργεια τῶν κλίσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πηγάζει τὸ κακὸ, δίνει στὸν Λόγο ἓνα ἐλεύθερο παιχνίδι νὰ τὶς ὑποτάξει ὅλες μαζί καί, ἀντὶ γιὰ τὸ κακὸ πού αὐτοκαταστρέφεται, νὰ κάνει νὰ κυριαρχήσει τὸ καλὸ πού, ὅταν μιὰ φορὰ παρουσιαστεῖ, διατηρεῖται ἀπὸ 'κεῖ καὶ πέρα μόνο του.

Πουθενὰ δὲν ἐμφανίζεται ἡ ἀνθρώπινη φύση λιγότερο ἀξιαγάπητη παρὰ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ὀλόκληρων λαῶν. Κανένα κράτος δὲν εἶναι μιὰ στιγμὴ ἀσφαλισμένο ἀπέναντι στὰ ἄλλα ἐξαιτίας τῆς αὐτοτέλειας ἢ τῆς ἰδιοκτησίας του. Ἡ θέληση, τὸ ἓνα νὰ ὑποδουλώσει τὸ ἄλλο ἢ νὰ ἐλαττώσει τὰ ὑπάρχοντά του,

εἶναι πάντοτε παρούσα· καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραμελεῖται ὁ ἐξοπλισμὸς γιὰ τὴν ἄμυνα, ποὺ συχνὰ κάνει τὴν εἰρήνην ἀκόμη πιὸ καταθλιπτικὴ καὶ πιὸ καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ εὐημερία ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν πόλεμον. Ἐναντίον τούτου πάλι δὲν εἶναι δυνατὸν κανένα ἄλλο μέσον παρὰ ἓνα Διεθνὲς Δίκαιο θεμελιωμένο ἀπάνω σὲ δημόσιους νόμους ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ δύναμη, στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ὑποτάσσεται κάθε κράτος (κατὰ τὴν ἀναλογία ἐνὸς δημόσιου δικαίου ἢ δικαίου τοῦ κράτους) — γιὰτι μιὰ διαρκὴς γενικὴ εἰρήνη μὲ τὴ λεγόμενὴ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων στὴν Εὐρώπη εἶναι ἀπλὴ χίμαιρα, ὅπως τὸ σπῆτι τοῦ Swift ποὺ εἶχε χτιστεῖ ἀπὸ ἓναν ἀρχιτέκτονα τόσο τέλεια μὲ ὅλους τοὺς νόμους τῆς ἰσορροπίας, ὥστε μόλις κἀθησε στὴ στέγη τοῦ ἓνα σπουργίτης, αὐτὸ γκρεμίστηκε ἀμέσως —. Θὰ μᾶς ποῦν ὅμως ὅτι σὲ τέτοιους νόμους ἀναγκασμοῦ δὲν θὰ ὑποταχθοῦν ποτὲ κράτη· καὶ ἡ πρότασις ὅτι πρέπει νὰ βουλευτοῦν ἐκούσια ὅλα τὰ ἐπιμέρους κράτη στὴν ἐξουσία ἐνὸς οἰκουμενικοῦ κράτους λαῶν, γιὰ νὰ ὑπακούσουν στοὺς νόμους του, μπορεῖ νὰ ἀκούγεται τόσο νόστιμα στὴ θεωρία ἐνὸς Abbé de St Pierre ἢ ἐνὸς Rousseau, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν πράξιν, ὅπως ἄλλωστε ἔχει ἀνέκαθεν περιγελαστεῖ ἀπὸ μεγάλους πολιτικούς ἄντρες, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ὑψηλὰς κεφαλὰς κρατῶν, σὰν ἰδέα σχολαστικὰ παιδαριώδης, βγαλμένη ἀπὸ τὸ σχολεῖο.

Ἀντίθετα ἐγὼ ἀπὸ μέρος μου ἔχω ἐμπιστοσύνη στὴ θεωρία ποὺ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Δικαίου πῶς πρέπει νὰ εἶναι ἡ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ κρατῶν, καὶ ποὺ ἐγκωμιάζει στοὺς θεοὺς τῆς γῆς τὸν [δεοντικὸ] κανόνα στὶς διενέξεις τοὺς νὰ συμπεριφέρονται πάντοτε ἔτσι, ὥστε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ εἰσαχθεῖ ἓνα τέτοιο οἰκουμενικὸ κράτος λαῶν καὶ νὰ τὸ δέχονται ἐπίσης ὡς δυνατὸν (in praxi) ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σύγχρονα [ἔχω ἀκόμη ἐμπιστοσύνη] (in subsidium)¹ στὴ φύσιν τῶν πραγμάτων, ποὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ πορευτοῦμε ἐκεῖ ὅπου δὲν θέλομε νὰ πᾶμε εὐχαρίστως (fata volentem ducunt, nolentem trahunt²). Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία συμπεριλαμβάνεται

1. (Ἦπος τοῦ Μεταφρ.) in subsidium = ἐπικουρικά.

2. «Τὸ πεπρωμένο ὁδηγεῖ τὸν θέλοντα, τὸν μὴ θέλοντα τὸν προδίνει».

ἐπίσης καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση, τὴν ὁποία, ἀφοῦ πάντα εἶναι μέσα
τῆς ζωντανῆς ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ καθῆκον, δὲν μπορῶ
οὔτε θέλω νὰ τὴ θεωρήσω τόσο βυθισμένη στὸ κακό, ὥστε νὰ μὴ
μπορεῖ ὁ ἠθικὰ πρακτικὸς Λόγος, ὕστερ' ἀπὸ πολλές ἀποτυ-
χημένες προσπάθειες, νὰ τὴ νικήσει στὸ τέλος καὶ νὰ τὴν παρου-
σιάσει ἀκόμη ἀξιαγάπητη. Καὶ ἀπὸ κοσμοπολιτικὴ λοιπὸν ἀποψη-
μένει τὸ συμπέρασμα : "Ὅ,τι ἀπὸ λόγους τοῦ Λόγου ἰσχύει γιὰ
τὴ θεωρία, αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πράξη.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ *

Είναι μιὰ συνηθισμένη ἔκφραση, κυρίως στὴ γλώσσα τῆς [θρησκευτικῆς] εὐλάβειας, νὰ λέει ἓνας ἄνθρωπος πὺ πεθαίνει : πηγαίνει ἀπὸ τὸ χρόνο στὴν αἰωνιότητα.

Ἡ ἔκφραση αὐτὴ δὲν θάλεγε πραγματικὰ τίποτα, ἂν ἦταν μὲ τὴ λέξη αἰωνιότητα νὰ ἐννοοῦσαμε ἓνα χρόνο συνεχιζόμενον ἐπ' ἄπειρον· γιατί δὲν θάφευγε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ἀλλὰ μόνο θὰ πῆγαινε πάντοτε συνέχεια ἀπὸ τὸν ἓνα χρόνο στὸν ἄλλο. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐννοοῦμε μὲ αὐτὴ τὴ λέξη ἓνα τέλος ὅλων τῶν χρόνων στὴν ἀδιάκοπη διάρκεια τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὴν ὅμως τὴ διάρκεια (τὴν ὑπαρξή του θεωρούμενη ὡς μέγεθος) [νὰ τὴν ἐννοοῦμε] σὰν ἓνα μέγεθος ἐντελῶς ἀσύγκριτο μὲ τὸ χρόνο (*duratio noumenon*), τοῦ ὁποίου βέβαια (ἀφοῦ εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὸ) δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσομε καμιὰν ἐννοια. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἔχει μέσα της κάτι τὸ φρικιαστικό : γιατί εἶναι σὰ νὰ ὀδηγεῖ στὸ χεῖλος μιᾶς ἀβύσσου, ἀπ' ὅπου, γιὰ 'κεῖνον πὺ βυθίζεται μέσα της, δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ ἐπιστροφή. («Αὐτὸν ὅμως τὸν κρατεῖ στερεὰ στὸν τόπο τὸν σκυθρωπὸ μὲ τὰ γερά της χέρια ἡ Αἰωνιότητα πὺ τίποτα δὲν ἀφήνει νὰ γυρίσει πίσω». Haller¹). Ἄλλ' ἀκόμα καὶ κάτι τὸ ἐλκυστικό : γιατί κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πάψει νὰ στρέφει διαρκῶς ἀπάνω της τὸ τρομαγμένο βλέμμα του («*nequeunt expleri corda tuendo*»². Βιργίλιος). Εἶναι φοβερὰ ὑπέροχη : ἐνμέρει γιὰ τὸ σκότος της, ὅπου ἡ φαντασία συνηθίζει νὰ ἐνεργεῖ ἰσχυρότερα

* Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «*Berlinische Monatsschrift*» τεῦχ. Ἰουνίου 1794.

1. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.). Haller «*Unvollkommenes Gedicht über die Ewigkeit*» 1736.

2. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.) Αἰνειάς, βιβλ. VIII, στίχ. 265 : «Δὲν μπορούν νὰ χορτάσουν βλέποντας».

παρά στο καθαρὸ φῶς. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ εἶναι κατὰ τρόπο θαυμαστὸ συνυφασμένη μὲ τὸν καθολικὸ ἀνθρώπινο Λόγο : γιὰ τὴ συναντοῦμε σὲ ὅλους τοὺς διανοούμενους λαούς, ὅλων τῶν ἐποχῶν, παρουσιασμένη πότε μὲ τὸν ἕνα καὶ πότε μὲ τὸν ἄλλο [μεταφορικὸ] τρόπο. — Ἐὰν πάλι παρακολουθήσουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χρόνο στὴν αἰωνιότητα (εἴτε ἡ ἰδέα αὐτή, ἀπὸ θεωρητικὴν ἄποψη, δηλαδὴ ὡς ἐπέκταση τῆς γνώσης, ἔχει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, εἴτε δὲν ἔχει), ἔτσι ὅπως τὴ σχηματίζει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ Λόγος μὲ ἠθικὴ προοπτικὴ, τότε πέφτομε ἀπάνω στὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ὡς ἔγχρονων ὄντων καὶ ὡς ἀντικειμένων δυνατῆς ἐμπειρίας : τέλος ὅμως ποὺ μέσα στὴν ἠθικὴ τάξῃ τῶν σκοπῶν εἶναι συνάμα ἡ ἀρχὴ μιᾶς διάρκειας τούτων ἀκριβῶς τῶν ὄντων ὡς ὑπεραισθητῶν, ἐπομένως μὴ ὑποκείμενων στοὺς ὅρους τοῦ χρόνου· ἡ διάρκεια αὐτὴ καὶ ἡ κατάστασή τους δὲν ἐπιδέχονται κανέναν ἄλλο παρά μόνο ἠθικὸ διακαθορισμὸ τῆς φύσης τους.

Οἱ ἡμέρες εἶναι σὰν παιδιὰ τοῦ χρόνου, ἀφοῦ ἡ ἐπόμενη ἡμέρα μὲ ὅ,τι περιέχει εἶναι τὸ προϊόν τῆς προηγούμενης. "Ὅπως λοιπὸν τὸ τελευταῖο παιδί τῶν γονιῶν τοῦ ὀνομάζεται τὸ νεώτατο, ἔτσι καὶ ἡ γλῶσσα μας¹ συνήθισε τὴν τελευταία ἡμέρα (τὸ σημεῖο τοῦ χρόνου ποὺ κλείνει ὅλους τοὺς χρόνους) νὰ τὴν ὀνομάζει νεώτατην ἡμέρα. Ἡ νεώτατη ἡμέρα ἀνήκει ἐπίσης στὸ χρόνο γιὰ τὴν σ' αὐτὴν συμβαίνει ἀκόμη κάτι τί (ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν αἰωνιότητα, ὅπου δὲν συμβαίνει πιά τίποτα, γιὰ τὸ τοῦτο θὰ ἦταν συνέχεια τοῦ χρόνου) : ἀπόδοση λογαριασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τους κατὰ τὴ διάρκεια ὀλόκληρης τῆς ζωῆς τους. Εἶναι ἡμέρα δίκης· ἡ ἀθωωτικὴ ἢ καταδικαστικὴ κρίση τοῦ δικαστῆ τοῦ κόσμου εἶναι ἐπομένως τὸ κυρίως τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων μέσα στὸ χρόνο καὶ συνάμα ἡ ἀρχὴ τῆς (μακάριας ἢ ἄθλιας) αἰωνιότητος, ὅπου ὁ κλῆρος ποὺ ἔπεσε στὸν καθένα μένει ἔτσι ὅπως τοῦ δόθηκε τὴ στιγμὴ τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης. Ἡ νεώτατη λοιπὸν ἡμέρα κλείνει μέσα τῆς συνάμα καὶ τὴ νεώτατη δίκη. — Ἐὰν πρέπει ἀκόμη

1. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.). Ἐννοεῖται : ἡ γερμανικὴ. (Der jüngste Tag, das jüngste Gericht).

νά λογαριαστέϊ ανάμεσα στὰ τελευταῖα πράγματα τὸ τέλος τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὸς ἐμφανίζεται στὴν τωρινὴ μορφή του, δηλαδή τὸ πέσιμο τῶν ἀστεριῶν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὡς θόλο, τὸ γκρέμισμα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ οὐρανοῦ (ἢ τὸ ξέφτισμά του ὡς διπλωμένου βιβλίου), ἢ ἐκπύρωση καὶ τῶν δύο, ἢ δημιουργία ἐνὸς νέου οὐρκνοῦ καὶ μιᾶς νέας γῆς ὡς κατοικίας τῶν μακάρων καὶ τοῦ ἄδη ὡς κατοικίας τῶν καταδικασμένων, τότε δὲν θὰ ἦταν βέβαιη ἐκείνη ἢ ἡμέρα τῆς δίκης ἢ νεώτατη ἡμέρα, ἀλλὰ θὰ ἀκολουθοῦσαν ὕστερ' ἀπ' αὐτὴν καὶ διάφορες ἄλλες. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἰδέα ἐνὸς τέλους ὅλων τῶν πραγμάτων πηγάζει ἀπὸ τὸ στοχασμὸ ὄχι ἀπάνω στὴ φυσική, ἀλλὰ ἀπάνω στὴν ἠθική πορεία τῶν πραγμάτων μέσα στὸν κόσμον, καὶ ἀπ' αὐτὴν μόνο προκαλεῖται καὶ ἐπειδὴ ἡ ἠθική πορεία μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ μόνο μὲ τὸ ὑπεραισθητὸ (ποὺ γίνεται καταληπτὸ μόνο στὸ χῶρο τῆς Ἠθικῆς), τέτοια εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῆς αἰωνιότητος — ἢ παράστασις ἐκείνων τῶν τελευταίων πραγμάτων ποὺ πρόκειται νὰ ῥθοῦν ἔπειτα ἀπὸ τὴ νεώτατην ἡμέρα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μόνο ὡς αἰσθητοποίηση αὐτῆς τῆς τελευταίας μαζί μὲ τὶς ἠθικές, τὶς θεωρητικὰ ἄλλωστε ἀκατάληπτες σὲ μᾶς συνέπειες.

Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους χρόνους ἔχουν διατυπωθεῖ δύο συστήματα σχετικὰ μὲ τὴ μέλλουσα αἰωνιότητα : τὸ ἓνα τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐνότητας ποὺ προσφέρουν τὴν αἰώνια μακαριότητα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (ἀφοῦ καθαρικοῦν μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο μακροχρόνια ἐπιτίμια), τὸ ἄλλο τῶν ὀπαδῶν τοῦ δυῖσμοῦ¹ ποὺ μόνο σὲ μερικοὺς ἐκλεκτοὺς

1. Ἐνα τέτοιο σύστημα στὴν ἀρχαία περσικὴ θρησκεία (τοῦ Ζωροάστρη) στηριζότανε στὴν ὑπόθεσις δύο πρωταρχικῶν ὄντων ποὺ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ αἰώνια διαμάχη : τοῦ Ὁρομάσδη, ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ τοῦ Ἀριμάνη, ἀρχῆς τοῦ κακοῦ. — Παράξενο εἶναι τοῦτο : ὅτι ἡ γλώσσα δύο χωρῶν ποὺ βρίσκονται τόσο μακριὰ ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀκόμα πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ σημερινὴ περιοχὴ τῆς γερμανικῆς γλώσσας, εἶναι γερμανικὴ στὴν ὀνομασία αὐτῶν τῶν δύο πρωταρχικῶν ὄντων. Θυμοῦμαι ὅτι διάβασα στὸ βιβλίον τοῦ Sonnerat ὅτι στὴν Ἄβα (τὴ χώρα τῶν Μπουραχμάνων) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ ὀνομάζεται Γκόντεμαν † (λέξη ποὺ φαίνεται ὅτι βρίσκειται

† Godeman = der gute Mann, ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος. (Ἵπ. ο. σ. τοῦ Μεταφρ.)

υπόσχονται τὴ μακαριότητα, σὲ ὅλους τοὺς ἄλλοιους τὴν αἰώ-
νια καταδίκη. Γιατὶ βέβαια δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ θέση [στὴ συνεί-
δηση τῶν ἀνθρώπων] ἓνα [τρίτο] σύστημα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο
ὅλοι θὰ ἦσαν προορισμένοι νὰ κ α τ α δ ι κ α σ τ ο ὦ ν , ἐπειδὴ τότε
δὲν θὰ ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ δικαιολογήσει γιατί ἐπιτέλους
εἶχαν δημιουργηθεῖ ἄνθρωποι· ἢ ἐξ ὄν τ ω σ η ὅλων θὰ φανέ-
ρωνε μιὰν πλανεμένη σοφία πού, δυσαρεστημένη ἀπὸ τὸ ἴδιο της
τὸ ἔργο, δὲν γνωρίζει ἄλλο μέσον, γιὰ νὰ διορθώσει τὶς ἐλλείψεις
του, παρὰ τὴν καταστροφή του. — Ὡστόσο γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ
δυϊσμοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἴδια δυσκολία πού ἐμπόδισε [τοὺς
ἀνθρώπους] νὰ ὑποθέσουν μιὰν αἰώνια καταδίκη ὅλων· θὰ μπορού-
σε κανεὶς νὰ τοὺς θέσει τὸ ἐρώτημα : γιὰ ποῖο σκοπὸ δημιουργή-
θηκαν οἱ λίγοι ἔστω, γιὰ ποῖο λόγο δημιουργήθηκε καὶ ἓνας ἀκόμη,
ἀφοῦ ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξει γιὰ νὰ ὑποστεῖ μιὰν αἰώνια καταδίκη,
πράγμα βέβαια πού εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ μὴ ὑπάρξει;

Ἀσφαλῶς, ὅσο μπορούμε νὰ καταλάβομε, ὅσο μπορούμε
νὰ ἐρευνήσομε τὸν ἑαυτό μας, τὸ σύστημα τοῦ δυϊσμοῦ (ἀλλὰ
μόνο μὲ ἓνα πανάγαθο πρωταρχικὸ "Ὄν) ἔχει μέσα του ἀπὸ
π ρ α κ τ ι κ ῆ ν ἀποψη ἓνα βαρύτερο λόγο γιὰ κάθε ἄνθρωπο,
πῶς ὁ ἴδιος πρέπει νὰ δικάζει τὸν ἑαυτό του (ἂν καὶ ὄχι πῶς
αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ δικάζει τοὺς ἄλλους) : γιατί ὅσο
γνωρίζει τὸν ἑαυτό του περισσότερο, τόσο ὁ Λόγος δὲν τοῦ ἀφήνει
ἄλλην ἐλπίδα γιὰ τὴν αἰωνιότητα, ἀπὸ 'κείνην πού τοῦ δίνει στὸ
τέλος τῆς ζωῆς ἢ ἴδια ἢ συνείδησή του βασιζόμενη στὸ πῶς ἔζησε

ἐπίσης στὸ ὄνομα Δαρεῖος Κοντομάννος· ἀφοῦ καὶ ἡ λέξη Ἄριμαν προφέρεται
πολὺ ὅμοια μὲ τὴ [γερμανικὴ] Ἄ ρ γ κ ε Μ ἰ ἄ ν ν ††, καὶ ἡ σημερινὴ περ-
σικὴ γλῶσσα περιέχει πλῆθος λέξεων γερμανικῆς καταγωγῆς, ἔργο — νομίζω
— εἶναι τοῦ ἀρχαιοδίφου ἀκόμη καὶ μὲ τὸ νῆμα τῆς γλωσσικῆς συγγένειας νὰ
ἐξερευνήσει τὴν προέλευση τῶν σημερινῶν θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ῶ ν ἐνοιῶν
πολλῶν λαῶν. (Βλ. Sonnerats Reise †††, βιβλ. 4, κεφ. 2, § 2). (Ἰ π ο σ.
τ ο ὦ Σ υ γ γ ρ.).

†† Ahriman = der arge Mann, ὁ κακὸς ἄνθρωπος. (Ἰ π ο σ. τ ο ὦ
Μ ε τ α φ ρ.).

††† (Ἰ π ο σ. τ ο ὦ Μ ε τ α φ ρ.) Sonnerat (Γάλλος φυσιοδίφης καὶ ἐ-
ξερευνητής, 1749-1814) «Reise nach Ostindien und China auf Befehl des
Königs übernommen v. Jahr 1774 bis 1781», γερμ. μετάφρ. Zürich 1783.

ἕως ἐκείνη τὴν ὥρα. Ὡς δόγμα ὁμως [τὸ σύστημα τοῦτο], δηλαδή γιὰ νὰ σχηματίσουμε ἀπ' αὐτὸ μιὰ καθεαυτὴν ἔγκυρη (ἀντικειμενικὴ) θεωρητικὴ πρόταση, δὲν εἶναι καθόλου ικανοποιητικὸ, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπλὴ κρίση τοῦ Λόγου. Γιατὶ ποιὸς ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του, γνωρίζει ἄλλους τόσο βαθιά, ὥστε ν' ἀποφανθεῖ ὀριστικά : ἂν, ἀφοῦ ἀποχωρίσει ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ὑποτιθέμενης καλὰ βιωμένης ζωῆς του ὅλα ὅσα ὀνομάζουμε δικαιώματα τῆς τύχης, ὅπως τὴν ἔμφυτη ἀγαθὴν ἰδιοσυγκρασίαν του, τὴ φυσικὴ μεγαλύτερη ἰσχὺ τῶν ἀνώτερων δυνάμεων του (τῆς διάνοιας καὶ τοῦ Λόγου, γιὰ νὰ δαμάζει τὶς ὀρμές του), καὶ πέρα ἀπ' αὐτὰ τὴν εὐκαιρίαν, ὅπου ἡ σύμπτωση εὐτυχῶς τὸν ἐγλύτωσε ἀπὸ πολλοὺς πειρασμοὺς, πού ἓνας ἄλλος τοὺς βρῆκε στὸ δρόμο του· ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποχωρίσει ἀπὸ τὸν πραγματικὸ του χαρακτήρα (ὅπως πρέπει νὰ τὰ λογαριάσει ἀναγκαστικά, γιὰ νὰ τὰ ἐκτιμῆσει ἀνάλογα, γιατί αὐτὰ ὡς δωρεὰ τῆς τύχης δὲν μπορεῖ νὰ τὰ γράψει στὸ δικό του ἐνεργητικόν)· ποιὸς, λέγω, θὰ ἀποφανθεῖ ὀριστικά : ἂν μπροστὰ στὸ παντόθωρο μάτι ἑνὸς δικαστῆ τοῦ κόσμου ἔχει ἓνας ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἠθικὴ ἀξία του, ἓνα ὀποιοδήποτε προβάδισμα ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ ἂν ἴσως ἀκόμη εἶναι θεμιτὴ ἢ ἀτοπὴ οἴηση, ὕστερ' ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιπόλαιη αὐτογνωσία, νὰ κρίνει κανεὶς εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴν ἠθικὴ ἀξία (καὶ τὴν πρέπουσα μοίρα) τόσο τῆ δικῆ του ὅσο καὶ ἄλλων; — Ἔτσι γίνεται φανερό ὅτι τὸ σύστημα τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐνότητος ὅπως καὶ τὸ σύστημα τῶν δυϊστῶν, καὶ τὰ δύο θεωρούμενα ὡς δόγματα, ὑπερβαίνουν ἐντελῶς τὴ φιλοσοφικὴν ικανότητα [das spekulative Vermögen] τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου καὶ μᾶς κάνουν τελικὰ νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι πρέπει νὰ περιορίσουμε ἐκεῖνες τὶς ἰδέες τοῦ Λόγου μόνο στοὺς ὄρους τῆς πρακτικῆς χρήσης. Γιατὶ δὲν βλέπομε τίποτ' ἄλλο μπροστὰ μας πού θὰ μποροῦσε τώρα κιόλας νὰ μᾶς διδάξει γιὰ τὴ μοίρα μας σ' ἓνα μέλλοντα κόσμῳ, παρὰ τὴν κρίση τῆς ἴδιας τῆς συνείδησής μας, δηλαδή ἐκεῖνο πού ἡ τωρινὴ ἠθικὴ μας κατάστασις, στὴν ἔκτασις πού τὴ γνωρίζουμε, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνομε μὲ λογικὸ τρόπο ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα : ὅτι δηλαδή ὅποιες ἀρχές τοῦ βίου μας ἔχομε βρεῖ μέσα μας δεσπόζουσες ἕως τὸ τέρμα του (εἴτε τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι εἴτε τοῦ κακοῦ), αὐτὲς θὰ ἐξακολου-

θήσουν νὰ δεσπόζουν καὶ μετὰ τὸ θάνατο, ἐφόσον δὲν ἔχομε τὸν παραμικρὸ λόγον νὰ ὑποθέσουμε μιὰ μεταβολή τους στὸ μέλλον. Ἔτσι θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ προσδοκοῦμε γιὰ τὴν αἰωνιότητα τὶς ἀνάλογες μὲ 'κεῖνα τὰ καλὰ ἔργα ἢ μὲ τούτη τὴν ἐνοχὴ συνέπειες ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ· ὁπότε εἶναι φρόνιμο ἔτσι νὰ πράττομε σὰν νὰ εἶναι ἀναλλοίωτη μιὰ ἄλλη ζωὴ καὶ ἡ ἠθικὴ κατάστασις μὲ τὴν ὁποία τελειώνομε τὴν τωρινὴ ζωὴ μαζὶ μὲ τὶς συνέπειές της ὅταν μπαινομε στὴν νέαν. Ἀπὸ πρακτικὴ λοιπὸν ἄποψη θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ τὸ δυϊστικὸ σύστημα, χωρὶς ὥστόσο νὰ θέλομε νὰ ἀποφανθοῦμε ποῖο ἀπὸ τὰ δύο συστήματα ἀξίζει νὰ προτιμηθεῖ ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ ἀπλῶς φιλοσοφικὴν ἄποψη· ἰδίως ἀφοῦ τὸ σύστημα τῆς ἐνότητος φαίνεται νὰ λικνίζεται παραπολὺ σὲ μιὰν ἀδιάφορη σιγουριά.

Γιατί ὅμως νὰ περιμένουν οἱ ἄνθρωποι ὁ π ω σ δ ῆ π ο τ ε ἕ ν α τ ἔ λ ο ς τοῦ κόσμου; καί, ὅταν τοὺς γίνῃ αὐτὴ ἡ παραχώρησις, γιατί ἀκριβῶς ἕνα τέλος μὲ τρόπον (γιὰ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ ἀνθρώπινου γένους);... Ὁ λόγος τοῦ π ρ ὶ τ ο υ φαίνεται ὅτι ἔγκειται σὲ τοῦτο : ὁ Λόγος τοὺς λέει ὅτι ἡ διάρκεια τοῦ κόσμου ἔχει ἀξία μόνον ἐνόσω τὰ ἔλλογα ὄντα του βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ὑπαρξῆς τους, ἐὰν ὅμως αὐτὸς δὲν πρόκειται νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἢ ἴδια ἡ δημιουργία τοὺς φαίνεται ὅτι εἶναι ἄσκοπη — σὰν ἕνα θεατρικὸ ἔργο ποὺ δὲν ἔχει καμιὰν ἐντελῶς ἔκβασις καὶ δὲν ἐκφράζει καμιὰ λογικὴ πρόθεσις. Τὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο στηρίζεται στὴ δοξασία ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι σὲ ἀπελπιστικὸ σημεῖο διεφθαρμένη¹. τὸ μονα-

1. Σὲ ὅλους τοὺς καιροὺς δακησίσοφοι (ἢ φιλόσοφοι), χωρὶς νὰ θεωρήσουν ἀξία κάποιας προσοχῆς τὴν καταβολὴ πρὸς τὸ ἀγαθόν, ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύσις, ἀνάλωσαν τὸ πνεῦμα τους σὲ ἀπεχθεῖς, ἐνμέρει ἀηδεῖς μεταφορές, γιὰ νὰ παραστήσουν μὲ ἀρκετὴ περιφρόνησις τὸν γήινο κόσμον μας, τὴ διαμονὴ τῶν ἀνθρώπων : 1. Ὡς πανδοχεῖο (καραβάν - σεράϊ), ὅπως τὸ βλέπει ὁ γνωστὸς δερβίσης : ὅπου ὁ καθένας στὸ ταξίδι τῆς ζωῆς του μπαίνοντας πρέπει νὰ γίνῃ δεκτός, γιὰ νὰ συνθλίβεται σὲ λίγο ἀπὸ τὸν ἐπόμενον. 2. Ὡς δεσμωτήριον, κατὰ τὴ γνώμη ποὺ παραδέχονται οἱ βραχμάνοι, οἱ θιβητανοὶ καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς Ἀνατολῆς (καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Πλάτων) : τόπος κολασμοῦ καὶ καθαρμοῦ πνευμάτων ποὺ γκρεμίστηκαν, ἐξο-

δικὸ λοιπὸν πρόσφορο μέρος τῆς ὑψίστης σοφίας καὶ δικαιοσύνης (κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τῶν ἀνθρώπων) εἶναι νὰ τεθεῖ ἓνα τέλος σ' αὐτὸ τὸ γένος, καὶ μάλιστα ἓνα τρομερὸ τέλος. — Γι' αὐτὸ καὶ τὰ προμηνύματα ἐπίσης τῆς νεώτατης ἡμέρας εἶναι ὅλα τρομαχτικά· (γιατὶ ποῦ ὑστερεῖ σὲ σημεῖα καὶ θαύματα μιὰ φαντασία ἐρεθισμένη ἀπὸ μεγάλες προσδοκίες;) Μερικοὶ τὰ βλέπουν στὴν ἀσύστολη ἀδικία, στὴν καταπίεση τῶν φτωχῶν ἀπὸ τὸ ἀλαζονικὸ ὄργιο τῶν πλουσίων καὶ στὴ γενικὴ ἐξαφάνιση τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς πίστεως· ἢ σὲ αἱματηροὺς πολέμους ποὺ ξεσποῦν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς κ. ο. κ. — μὲ μιὰ λέξη, στὸν ἠθικὸ ξεπεσμό καὶ στὸ γοργὸ ἄπλωμα κάθε ἀκολασίας μαζὶ μὲ τὶς συμφορὰς ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν, συμφορὰς ποὺ — ὅπως φαντάζονται — δὲν τὶς εἶδε ποτὲ ὡς τώρα ὁ κόσμος. Ἄλλοι ἀντίθετα [βλέπουν τὰ προμηνύματα] σὲ ἀσυνήθιστες φυσικὲς μεταβολές, σεισμούς, θύελλες καὶ πλημμύρες, ἢ κομῆτες καὶ διάττοντες.

Πραγματικὰ δὲν αἰσθάνονται χωρὶς αἰτία οἱ ἄνθρωποι τὸ

ρίστηκαν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ τώρα εἶναι ψυχὲς ἀνθρώπων ἢ ζώων. 3. Ὡς φρενοκομεῖο : ὅπου ὄχι μόνο ὁ καθένας γιὰ λογαριασμό του ἐκμηδενίζει τὶς δικές του προθέσεις, ἀλλὰ ὁ ἓνας δίνει στὸν ἄλλο ὅλων τῶν εἰδῶν τοὺς πόνους τῆς καρδιάς, καὶ ἀποπάνω θεωρεῖ μέγιστη τιμὴ τὴν ἐπιτηδειότητα καὶ τὴ δύναμη νὰ κάνει αὐτὸ τὸ κακὸ. Τέλος 4. ὡς ἀποχωρητήριο, ὅπου ἔχουν διοχετευθεῖ ὅλες οἱ ἀκαθαρσίες ἀπὸ ἄλλους κόσμους. Αὕτῃ ἡ τελευταία ὑπόθεση εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο πρωτότυπη καὶ ὀφείλεται σ' ἓνα Πέρση εὐφυολόγο ποὺ τοποθέτησε τὸν παράδεισον, τὴ διαμονὴ τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου ζευγαριοῦ, στὸν οὐρανὸ· σ' ἐκεῖνον τὸν κῆπον ὑπῆρχαν — λέει — ἀρκετὰ δέντρα, πλούσια φορτωμένα ἀπὸ ἔξοχους καρπούς, ποὺ ἅμα τοὺς ἔτρωγε κανεὶς ὅ,τι περισσεύε χανότανε μὲ μιὰν ἀπαρατήρητη ἐξάτμιση· ἐξαίρεση ἀποτελοῦσε ἓνα μοναδικὸ δέντρο στὴ μέση τοῦ κήπου· αὐτὸ ἔδινε ἓνα λαχταριστὸ καρπὸ ποὺ ὁμως δὲν πάθαινε ἐξίδρωση [γιὰ νὰ ἐξατμιστεῖ τὸ περισσευόμενόν του, ὅπως τῶν ἄλλων]. Ἀφοῦ οἱ πρῶτοι μας γονεῖοί, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση ποὺ τοὺς εἶχε γίνει, ὀρέχτηκαν νὰ γευτοῦν αὐτὸ τὸν καρπὸ, ἄλλος τρόπος γιὰ νὰ μὴ λερώσουν [μὲ τὰ ὑπολείμματά του] τὸν οὐρανὸ δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ τοῦτον : ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τοὺς ἔδειξε μακριὰ τὴ γῆ λέγοντας : «Αὕτῃ εἶναι τὸ ἀποχωρητήριο γιὰ ὁλόκληρον τὸ σύμπαν», τοὺς ὁδήγησε ἔπειτα ἐκεῖ κάτω, γιὰ νὰ κάνουν τὰ ἀπαραίτητα, καὶ ἐγκαταλείποντάς τους πέταξε πίσω στὸν οὐρανὸ. Ἀπὸ τούτους ξεφύτρωσε στὴ γῆ τὸ ἀνθρώπινο γένος. (Ἰποσ. τοῦ Συγγρ.)

βάρος τῆς ὑπαρξῆς τους, μὲ ὄλο πού αἰτία του εἶναι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Ὁ λόγος [τοῦ φαινομένου] μοῦ φαίνεται ὅτι ἔγκειται στὸ ἐξῆς. Κατὰ φυσικὸ τρόπο, στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους, τρέχει πιὸ γρήγορα ἢ καλλιέργεια τῶν ταλέντων, τῆς ἐπιτηδειότητος καὶ τοῦ γούστου (μὲ τὴν ἀκολουθία τους : τὴν πολυτέλεια) ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἠθικότητος· καὶ ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἢ πιὸ δυσάρεστη καὶ ἢ πιὸ ἐπικίνδυνη, ὅσο εἶναι καὶ φυσικὴ εὐμάρεια — γιὰτὶ οἱ ἀνάγκες αὐξάνονται πολὺ ἐντονώτερα ἀπὸ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἱκανοποίησίν τους. Ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ καταβολὴ τῶν ἀνθρώπων, πού (ὅπως ἡ *Poena pede claudo*¹ τοῦ Ὀράτιου) κουτσαίνοντας μένει πάντα πίσω, κάποτε θὰ ξεπεράσει ἐκείνη τὴν ἄλλη [πρόοδο] πού μέσα στὸ βιαστικὸ τῆς τρέξιμο μπερδεύεται μόνη τῆς καὶ συχνὰ παραπατεῖ (ὅπως δικαιούμαστε νὰ ἐλπίζομε, ἀφοῦ ὁ κυβερνήτης τοῦ κόσμου εἶναι σοφός).

Καὶ ἔτσι μπορούμε ἀσφαλῶς, ἀκόμη καὶ μὲ τεκμήριο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τὴν πρόοδο τῆς ἠθικότητος στοὺς χρόνους μας, συγκριτικὰ μὲ ὄλους τοὺς προγενέστερους, νὰ τρέφομε τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ νεώτατη ἡμέρα θὰ ἐγκαινιάσει μᾶλλον μὲ μιὰν ἀνάληψη στοὺς οὐρανοὺς τοῦ Ἡλίου², παρὰ μὲ ἓνα γκρέμισμα στὸν ἄδη τῆς συναγωγῆς Κορέ³, καὶ θὰ φέρει μαζί τῆς τὸ τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ἐπὶ τῆς γῆς. Μόνο πού ἡ ἥρωικὴ πίστη στὴν ἀρετὴ φαίνεται ὅτι ὑποκειμενικὰ δὲν ἔχει στίς συνειδήσεις, γιὰ τὸ σωφρονισμό τους, ἐπίδραση τόσο γενικῆς ἰσχύος ὅσο ἡ ἐμφάνιση [τῆς νεώτατης ἡμέρας] μὲ τὴ συνοδεία τρόμου, πού φανταζόμαστε ὅτι θὰ ῥθει πρὶν ἀπὸ τὰ ἔσχατα πράγματα.

1. «Ἡ Ποινὴ μὲ τὸ κουτσὸ πόδι». Ὀρατ. *Od.* III, 2, 32. (Ἦ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ.)

2. Ἀνάληψη τοῦ Ἡλίου· βλ. Δ' Βασιλειῶν, β 11 : «...καὶ ἐγένετο αὐτῶν [Ἡλιοῦ καὶ Ἐλισαιέ] πορευομένων, ἐπορεύοντο καὶ ἐλάλουν· καὶ ἰδοὺ ἄρμα πυρός καὶ ἵπποι πυρός, καὶ διέστειλαν ἀνὰ μέσον ἀμφοτέρων, καὶ ἀνελήθη Ἡλιοῦ ἐν συσσεισμῶ ὡς εἰς τὸν οὐρανόν». (Ἦ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ.)

3. Τιμωρία τῆς φατρίας Κορέ (ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνταρσία τῆς γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἱερατικῶν δικαιωμάτων)· βλ. Ἀριθμούς, ιστ' 31-33 : «...Ἐρράγη ἡ γῆ ὑποκάτω αὐτῶν, καὶ ἠνοιχθῆ ἡ γῆ καὶ κατέπιεν αὐτοὺς καὶ τοὺς οἴκους αὐτῶν καὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ὄντας μετὰ Κορέ καὶ τὰ κτήνη αὐτῶν. Καὶ κατέβησαν αὐτοὶ καὶ ὅσα ἐστὶν αὐτῶν ζῶντα εἰς ἄδου, καὶ ἐκάλυψεν αὐτοὺς ἡ γῆ καὶ ἀπώλοντο ἐκ μέσου τῆς συναγωγῆς». (Ἦ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ.)

ἱ α ρ α τ ῆ ρ η σ η

Ἐποὺ ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνομε ἀπλῶς μὲ ιδέες (ἢ νὰ παίζομε μαζί τους) ποὺ ὁ Λόγος τὶς κατασκευάζει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ποὺ τὰ ἀντικείμενά τους (ἐὰν ἔχουν ἀπ' αὐτά) βρίσκονται ἐντελῶς πέρα ἀπὸ τὸ ὀπτικό μας πεδίο, ποὺ ὡστόσο, ἂν καὶ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφικῆς (spekulativ) γνώσης, δὲν εἶναι νὰ τὶς θεωρήσομε γιὰ τοῦτο ἀδειανές ἀπὸ κάθε ἀποψη, ἀλλὰ ὅτι δίνονται σὲ μᾶς μὲ πρακτικὴ πρόθεση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νομοθέτη Λόγο, ὅχι γιὰ νὰ φιλοσοφοῦμε τάχα ἀπάνω στὰ ἀντικείμενά τους, [ψάχνοντας νὰ ἀνακαλύψομε] τί εἶναι καθεαυτὰ καὶ κατὰ τὴ φύση τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὶς στοχαζόμαστε ἀποβλέποντας στὶς βασικὲς ἠθικὲς, πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ ὅλων τῶν πραγμάτων κατευθυνόμενες ἀρχές (μὲ τοῦτο οἱ ιδέες αὐτὲς ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἦσκν ἐντελῶς ἀδειανές, ἀποκτοῦν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα)— ἔχομε μπροστά μας ἐ λ ε ὑ θ ε ρ ο πεδίο νὰ διαιρέσομε τοῦτο τὸ προϊόν τοῦ δικοῦ μας Λόγου, τὴ γενικὴν ἔννοια ἑνὸς τέλους ὅλων τῶν πραγμάτων, κατὰ τὴ σχέση ποὺ ἔχει πρὸς τὴ γνωστικὴ μας δύναμη [Vermögen], καὶ νὰ κατατάξομε τὶς ἔννοιες ποὺ ὑπάγονται σ' αὐτήν.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸ ὅλον διαιρεῖται 1. στὸ φ υ σ ι κ ὸ¹ τέλος τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν τάξιν ἠθικῶν σκοπῶν θεϊκῆς σοφίας, ποὺ καὶ μεῖς (μὲ πρακτικὴ πρόθεση) μπορούμε νὰ τὸ κ α τ α λ ά β ο μ ε ἄ ρ ι σ τ α, 2. στὸ μ υ σ τ ι κ ὸ (ὑπερφυσικὸ) τέλος τῶν πραγμάτων μέσα στὴν τάξιν τῶν ποιητικῶν αἰτίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν κ α τ α λ α β α ῖ ν ο μ ε τί πο τ α, 3. στὸ ἀ ν τ ι φ υ σ ι κ ὸ (στραβὸ) τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων, ποὺ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὸ φέρνομε π α ρ α ν ο ῶ ν τ α ς τὸν τελικὸ σκοπὸ, καὶ

1. (Ἐποσημ. τοῦ Συγγρ.) Φυσικὸ (εἰδολογικὰ) ὀνομάζεται ἐκεῖνο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναγκαῖα σύμφωνα μὲ νόμους μιᾶς κάποιας τάξης, ὁποιαδήποτε κι' ἂν εἶναι αὐτή, ἄρα σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ (ἐπομένως ὅχι πάντοτε μόνο μὲ τὴ φυσικὴ) τάξιν. Ἀντίθετο πρὸς αὐτὸ εἶναι τὸ ἀφύσικον, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ τὸ ὑπερφυσικὸ ἢ τὸ ἀντιφυσικὸ. Τὸ ἀναγκαῖον [ἀποτελεσμα] φυσικῶν αἰτίων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπίσης ὡς ὑλικὰ φυσικὸ (φυσικὰ ἀναγκαῖον).

χωρίζεται σὲ τρία μέρη· ἀπ' αὐτὰ διαπραγματευθήκαμε ἤδη τὸ πρῶτο καὶ θὰ ἀκολουθήσουν τώρα τὰ ὑπόλοιπα δύο.

Στὴν Ἀποκάλυψη (X, 5, 6) ὁ ἄγγελος «ἤρην τὴν χεῖρα αὐτοῦ τὴν δεξιάν εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὤμοσεν ἐν τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ὅς ἐκτίσεν τὸν οὐρανὸν κτλ. ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔσται».

Ἐὰν δὲν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἄγγελος, ποῦ ὅταν ἔκραξε «ἐλάλησαν αἱ ἑπτὰ βρονταὶ τὰς ἑαυτῶν φωνάς» (στίχ. 3), ἤθελε νὰ κραυγάσει μιὰν ἀνοησία, τότε πρέπει νὰ ἐννοοῦσε μὲ τὸ λόγο του ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴν ἐκείνη καὶ πέρα δὲν πρόκειται νὰ ὑπάρξει καμιὰ μεταβολή· γιατί, ἐὰν θὰ ὑπῆρχε ἀκόμη στὸν κόσμον μεταβολή, τότε θὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ καὶ χρόνος, ἀφοῦ ἡ μεταβολὴ μπορεῖ νὰ συμβεῖ μόνο μέσα στὸ χρόνο καὶ δὲν εἶναι καθόλου νοητὴ χωρὶς τὴν προϋπόθεσή του.

Ἐδῶ λοιπὸν παρασταίνεται ἓνα τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ὡς ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε καμιὰν ἐντελῶς ἔννοια : γιατί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θὰ πέφταμε ἀναπόφευκτα σὲ ἀντιφάσεις, ἐὰν θέλαμε νὰ κάνομε ἓνα καὶ μόνο βῆμα ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων στὸν κόσμον τὸν νοητό· τοῦτο γίνεται ὅταν ἡ στιγμὴ ποῦ ἀποτελεῖ τὸ τέλος τοῦ πρώτου, πρόκειται νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρχὴ τοῦ ἄλλου, ἐπομένως μπαίνουν καὶ οἱ δύο μέσα σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια χρονικὴ σειρά, πράγμα ποῦ ἀντιφάσκει στὸν ἑαυτό του.

Ἀλλὰ λέμε ἐπίσης ὅτι σκεπτόμαστε μιὰ διάρκεια ὡς ἀπεραντη (ὡς αἰωνιότητα) : ὄχι ἐπιδὴ τάχα ἔχομε κάποια ὀρισμένη ἔννοια τοῦ μεγέθους τῆς — γιατί αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, ἀφοῦ τῆς λείπει ἐντελῶς ὁ χρόνος ὡς μέτρο τῆς· ἀλλά, ἐπειδὴ ὅπου δὲν ὑπάρχει χρόνος, ἐκεῖ δὲν συμβαίνει καὶ κανένα τέλος, ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς αἰώνιας διάρκειας εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὴ· μὲ αὐτὴν δὲν πηγαίνομε οὔτε ἓνα πόδι παραπέρα στὴ γνώση μας, ἀλλὰ θέλομε μόνο νὰ εἰποῦμε ἀπλῶς ὅτι, ὅταν (πρακτικὰ) ἀποβλέπει ὁ Λόγος στὸν τελικὸ σκοπὸ, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ τὴν παράσταση μιᾶς σειρᾶς διαρκῶν μεταβολῶν· μὲ ὅλο ποῦ ἐπίσης, ἐὰν ἔκανε τὴν ἀπόπειρα [νὰ δώσει λύση] μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀκινήσιας καὶ τοῦ ἀμετάβλητου τῆς κατάστασης τῶν ἐγκόσμιων

όντων, πάλι δὲν θά 'βρισκε ἱκανοποίηση κατὰ τὴ θεωρητικὴ ἢ χρῆση του, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο θά ἔπεφτε στὴν τέλεια ἀδιανοησία· ἔτσι δὲν τοῦ μένει πιά νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ σκεφτεῖ μιὰν ἐπ' ἄπειρο (μέσα στὸ χρόνο) συνεχιζόμενη μεταβολὴ μέσα σὲ διαρκὴ πορεία πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ, ὅπου τὸ φρόνημα (ποὺ δὲν εἶναι ὅπως ἐκείνη [ἢ πορεία] φαινόμενο, ἀλλὰ κάτι ὑπεραισθητό, ἐπομένως ὄχι μεταβλητὸ μέσα στὸ χρόνο) μένει καὶ εἶναι σταθερὰ τὸ ἴδιο. Ὁ κανόνας λοιπὸν τῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ Λόγου σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα δὲν θέλει νὰ εἰπεῖ τίποτα περισσότερο παρὰ τοῦτο : πρέπει ἔτσι νὰ παίρνομε τοὺς [δεοντικoὺς] κανόνες μας, (Maxime) σὰ νὰ μὴν ὑπόκειται σὲ καμιὰν ἐντελῶς χρονικὴν ἀλλαγὴ ἢ ἠθικὴ μας κατάστασι κατὰ τὸ φρόνημα (ὁ homo noumenon «ποὺ ἡ πορεία του εἶναι στὸν οὐρανὸ») μὲ ὅλες τὶς ἐπ' ἄπειρον συμβαίνουσες μεταβολές.

Ὅτι ὅμως κάποτε θά ἐμφανιστεῖ ἓνα χρονικὸ σημεῖο ὅπου παύει κάθε μεταβολὴ (καὶ μαζί της ὁ ἴδιος ὁ χρόνος), αὐτὸ εἶναι μιὰ παράστασι ποὺ ἐξοργίζει τὴ φαντασία. Τότε δηλαδὴ ὀλόκληρη ἡ Φύσι ἀκίνητε καὶ εἶναι σὰ νὰ ἔχει ἀπολιθωθεῖ: ἡ τελευταία σκέψι, τὸ τελευταῖο συναίσθημα μένουσ τότε μέσα στὸ διανοούμενο ὑποκείμενο ἀκίνητα καὶ χωρὶς μεταβολὴ πάντοτε τὰ ἴδια. Για ἓνα ὄν ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει συνείδησι τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τοῦ μεγέθους αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς (ὡς διάρκειας) μόνο μέσα στὸ χρόνο, πρέπει μιὰ τέτοια ζωὴ, ἐὰν βέβαια γίνεται νὰ ὀνομάζεται ζωὴ, νὰ φαίνεται ὅμοια μὲ τὴν ἐκμηδένισι· ἐπειδὴ, γιὰ νὰ στοχαστεῖ κανεὶς τὸν ἑαυτὸ του μέσα σὲ μιὰ τέτοια κατάστασι, πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ σκεφτεῖ κάτι, ἀλλὰ ἡ σκέψι περιέχει ἓνα διαστοχασμὸ ποὺ μόνο μέσα στὸ χρόνο μπορεῖ νὰ γίνει. — Γι' αὐτὸ οἱ κάτοικοι τοῦ ἄλλου κόσμου παρασταίνονται, ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορὰ τῆς κατοικίας τους (στὸν οὐρανὸ ἢ στὴν κόλασι), νὰ ψάλλουσ ἢ πάντοτε τὸ ἴδιο τραγούδι, τὸ ἀλληλούγια τους, ἢ αἰώνια τοὺς ἴδιους θρήνουσ (XIX, 1 - 6· XX, 15) — μὲ τοῦτο ἐπισημαίνεται [ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψι] ἡ τέλεια ἔλλειψι κάθε μεταβολῆς στὴν κατάστασή τους.

Ὡστόσο ἡ ἰδέα αὐτὴ, ὅσο καὶ ἂν ὑπερβαίνει τὴν καταληπτικὴ μας δύναμι, συγγενεὺει στενὰ μὲ τὸν Λόγο ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψι. Ἐὰν πάρομε τὴν ἠθικο - φυσικὴν κατάστασι τοῦ ἀνθρώ-

που ἐδῶ στή ζωὴ ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοὺς καλύτερος ὄρους, δηλαδή σὰ μιὰ σταθερὴ πρόβαση καὶ προσέγγιση πρὸς τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ (ἐκεῖνο ποὺ προβάλλεται σ' αὐτὸν ὡς στόχος) — πάλι δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος (καὶ μὲ τὴ συνείδηση ἀκόμη τοῦ ἀναλλοίωτου τοῦ φρονήματός του) νὰ συνδέσει τὴν εὐχαρίστηση μὲ τὴν προσδοκία μιᾶς αἰώνια διαρκούσας μεταβολῆς τῆς κατάστασής του (τόσο τῆς ἠθικῆς ὅσο καὶ τῆς φυσικῆς). Γιατὶ ἡ κατάσταση, στὴν ὁποία βρίσκεται τώρα, μένει πάντα ἓνα κακὸ συγκριτικὰ μὲ τὴν καλύτερη ὅπου ἐτοιμάζεται νὰ περάσει· καὶ ἡ παράσταση μιᾶς ἀπέραντης πρόβασης πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ εἶναι συνάμα καὶ μιὰ προειδοποιητικὴ ματιὰ σὲ μιὰν ἀπέραντη σειρά κακῶν πού, ἔστω καὶ ἂν ὑπερσταθμίζονται ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο ἀγαθό, δὲν ἀφήνουν νὰ ὑπάρξει ἡ εὐχαρίστηση ποὺ εἶναι νοητὴ μόνο [μὲ τὴ βεβαιότητα] ὅτι κάποτε ἐπιτέλους γίνεται ἐφικτὸς ὁ τελικὸς σκοπός.

Ἐδῶ ἀπάνω ὁ ἄνθρωπος ποὺ βυθίζεται σ' αὐτοὺς τοὺς στοιχασμοὺς περνάει στὸ μυστικισμὸ (γιατὶ ὁ Λόγος, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖται εὐκόλα στὴν περιορισμένη στάθμιά του χρῆση, δηλαδή στὴν πρακτικὴ, ἀλλὰ εὐχαρίστως ἀποτολμάει κάτι στὸ χῶρο τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἔχει ἐπίσης τὰ μυστικά του), ὅπου ὁ Λόγος του δὲν καταλαβαίνει τὸν ἑαυτό του καὶ ὅ,τι αὐτὸς θέλει, ἀλλὰ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση αἰσθάνεται ὅταν ὄνειρεύεται παρά ὅταν συκρατεῖται περιορισμένος μέσα στὰ σύνορα τοῦ κόσμου τούτου, ὅπως ταιριάζει σ' ἓνα διανοούμενο κάτοικο ἐνὸς κόσμου τῶν αἰσθήσεων. Ἀπ' αὐτὴ τὴ στάση γεννιέται τὸ τέρας τοῦ συστήματος τοῦ Λαοκιοῦν¹ περὶ τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ ποὺ βρίσκεται, λέει, στὸ τίποτα: δηλαδή στὴ συνείδηση νὰ αἰσθάνεσαι ὅτι ἔχεις καταβροχθιστεῖ στὴν ἄβυσσο τῆς θεότητας μὲ τὴ συγχώνευση μαζί της, ἐπομένως μὲ τὴν ἐκμηδένιση τῆς προσωπικότητάς σου· γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ πρόγευση αὐτῆς τῆς κατάστασης, Κινέζοι φιλόσοφοι μέσα σὲ σκοτεινὰ δωμάτια ἀγωνίζονται μὲ κλεισμένα μάτια νὰ σκέπτονται καὶ νὰ αἰσθάνονται αὐτὸ τὸ τίποτά τους. Ἐξοῦ ὁ πανθεϊσμός (τῶν Θιβετανῶν καὶ ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν) καὶ συνέχεια ὁ γεννημένος ἀπὸ τὴ

1. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) Λάο - Τσέ.

μεταφυσικήν ἐξιδανίκευσή του σ π ι ν ο ζ ι σ μ ό ς· καὶ οἱ δύο συγ-
γενεύουν στενά μὲ τὸ πανάρχαιο σ ύ σ τ η μ α τῆ ς ἀ π ο ρ ρ ο ῆ ς
ὄλων τῶν ἀνθρώπινων ψυχῶν ἀπὸ τῆ θεότητα (καὶ τῆς τελικῆς
ἀπορρόφησῆς τους μέσα στὴ θεότητα). "Ὅλα αὐτὰ ἀπλῶς γιὰ
νὰ μπορέσουν ἐπιτέλους νὰ ἀπολαύσουν οἱ ἄνθρωποι μιὰν αἰώ-
ν ι α γ α λ ῆ ν η π οὐ δῆθεν ἀποτελεῖ τὸ ὑποτιθέμενο ἀπ' αὐτοὺς
μακάριο τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων — καθαυτὸ ἔννοια μὲ τὴν ὁ-
ποία ταυτόχρονα καὶ ὁ νοῦς φεύγει καὶ κάθε σκέψη παίρνει τέλος.

Τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων πού περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια
τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς καλοὺς σκοποὺς των
μ ω ρ ί α, δηλαδή χρησιμοποίηση τέτοιων μέσων γιὰ τοὺς σκο-
ποὺς των, πού ἀκριβῶς ἐναντιώνονται σ' αὐτοὺς. Σ ο φ ί α, δη-
λαδή πρακτικὸς Λόγος ἐναρμονισμένος μὲ τὰ ἐντελῶς ἀντίστοιχα
πρὸς τὸν τελικὸ σκοπὸ ὄλων τῶν πραγμάτων, τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ,
μέτρα, κατοικεῖ μόνο στὸ Θεό· καὶ ἀπλῶς τὸ νὰ μὴ ἐνεργεῖ κα-
νεὶς μὲ τρόπον ὁρατὸ ἐναντίον τῆς ἰδέας αὐτῆς τῆς σοφίας, εἶναι
ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσομε περίπου ἀνθρώπινη
σοφία. Ἄλλ' αὐτὴ ἢ ἐξασφάλιση ἐναντίον τῆς μωρίας, πού ὁ ἄν-
θρωπος ἔχει τὴν ἄδεια νὰ ἐλπίζει ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιτύχει
μόνο μὲ προσπάθεια καὶ μὲ συχνὴ ἀλλαγὴ τῶν σχεδίων του, εἶναι
μᾶλλον κάτι τὸ πολύτιμο «πού καὶ ὁ καλύτερος ἄνθρωπος μόνο
νὰ τὸ κυνηγάει μπορεῖ σὰ νὰ θ έ λ ε ι τ ά χ α νὰ τὸ πιάσει»¹, δὲν τοῦ
ἐπιτρέπεται ὅμως ποτὲ νὰ παραδοθεῖ στὴν αὐταρέσκεια νὰ πι-
στέψει, πολὺ λιγότερο νὰ ἐνεργήσῃ σὰ νὰ τὸ ἔ χ ε ι π ι ά σ ε ι.—
Ἐξοῦ ἐπίσης τὰ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ μεταβαλλόμενα, συχνὰ παρά-
λογα προγράμματα τῶν κατάλληλων μέσων γιὰ νὰ γίνῃ, μ έ σ α
σ' ἔ ν α ὀ λ ό κ λ η ρ ο λ α ὀ, ἢ θ ρ η σ κ ε ί α κ α θ α ρ ῆ κ α ἰ
σ υ ν ά μ α ρ ω μ α λ έ α· ἔτσι πού μπορεῖ κανεὶς νὰ φωνάξῃ :
Δυστυχισμένοι θνητοί, σὲ σᾶς τίποτα δὲν εἶναι σταθερὸ παρὰ μόνο
ἢ ἀστάθεια!

"Ὅταν ὅμως ἐπιτέλους οἱ ἀπόπειρες αὐτὲς εὐοδωθοῦν κάποτε
ἕως τὸ σημεῖο ἢ κοινότητα νὰ εἶναι ἰκανὴ καὶ πρόθυμη νὰ ἀκούει
μὲ εὐνοια ὄχι μόνο τίς παραδομένες θρησκευτικὲς διδασκαλίες,

1. (Ἰ π ο σ. τ ο ῦ Μ ε τ α φ ρ.) «Οὐχ ὅτι ἤδη ἔλαβον ἢ ἤδη τετε-
λειώμαι, διώκω δὲ εἰ καὶ καταλάβω». Παῦλος «πρὸς Φιλιππησίους» γ 12.

ἀλλὰ καὶ τὸν φωτισμένο ἀπ' αὐτὲς πρακτικὸ Λόγο (ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀπόλυτα ἀναγκαῖο σὲ μιὰ θρησκεία)· ὅταν οἱ (μὲ ἀνθρώπινο τρόπο) σοφοὶ ἀνάμεσα στὸ λαό, ὄχι κατὰ τὸν ὄρκο πού ἔχουν πάρει μεταξύ τους (ὡς κληῖρος) ἀλλὰ ὡς συμπολίτες, κάνουν προγράμματα μὲ κοινὴ κατὰ τὸ μέγιστο μέρος συμφωνία, πού ἀποδείχνουν κατὰ τρόπο, πού δὲν ἐπιδέχεται ὑποψία, ὅτι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ ὁ λαός, αἰσθανόμενος γενικὰ τὴν ἀνάγκη νὰ καλλιεργήσει τὶς ἠθικὲς του καταβολές (ἀνάγκη πού δὲν θεμελιώνεται [αὐτὴ τῆ φορὰ] στὴν αὐθεντία), δείχνει ἐνδιαφέρον [γι' αὐτὴ τὴν κίνηση] στὸ σύνολό της (ἔστω καὶ ὄχι ἀκόμα στὶς λεπτομέρειες) — τότε τίποτα δὲν ἔχει νὰ συμβουλέψει κανεὶς περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνονται αὐτὲς οἱ ἀπόπειρες καὶ νὰ συνεχίζονται, ἀφοῦ ὡς πρὸς τὴν ἰδέα πού ἀκολουθοῦν βρίσκονται σὲ καλὸ δρόμο· ὅσο γιὰ τὴν ἐπιτυχία ὅμως [πού πρόκειται νὰ προκύψει] ἀπὸ τὰ μέσα πού διαλέχτηκαν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἄριστου τελικοῦ σκοποῦ, ἐφόσον αὐτὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν πορεία τῆς Φύσης μένει πάντοτε ἀβέβαιη, [ἐκεῖνο πού ἔχομε νὰ συμβουλέψομε εἶναι] νὰ τὴν ἀφήσομε στὴ θεία πρόνοια. Γιατί, ἔστω κι' ἂν εἶναι κανεὶς δύσπιστος, σὲ ὁποιοδήποτε βαθμό, πρέπει, στὴν περίπτωσι ὅπου εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ προὑποθέσει μὲ βεβαιότητα τὴν ἐπιτυχία ἔπειτα ἀπὸ ὀρισμένα μέσα, παρμένα μὲ ὅλη τὴν ἀνθρώπινη σοφία (πού, ἂν ἀξίζει τὸ ὄνομά της, πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἀπλῶς καὶ μόνο στὰ ἠθικὰ πράγματα), [πρέπει] νὰ πιστέψει στὴ συνδρομὴ τῆς θείας σοφίας μὲ τὴν πορεία τῆς Φύσης κατὰ τρόπο πρακτικὸ, ἐὰν δὲν προτιμᾷ νὰ παραιτηθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ του σκοπό.— Θὰ διατυπωθεῖ ἴσως ἡ ἀντίρρηση: Συχνὰ ἕως τώρα ἔχει εἰπωθεῖ ὅτι τὸ τωρινὸ πρόγραμμα εἶναι τὸ ἄριστο· σ' αὐτὸ πρέπει ἀπὸ 'δῶ κ' ἐμπρὸς νὰ μείνομε γιὰ πάντα, αὐτὸ τώρα εἶναι ἓνα καθεστῶς γιὰ τὴν αἰωνιότητα. (Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια) «ὁ ἀδικῶν ἀδικησάτω ἔτι, καὶ ὁ ρυπαρὸς ρυπανθήτω ἔτι, καὶ ὁ δίκαιος δικαιοσύνην ποιησάτω ἔτι, καὶ ὁ ἅγιος ἁγιασθήτω ἔτι»¹ (Ἀποκάλ. XXII 11) — σὰ νὰ μπορεῖ τώρα κιόλας νὰ ἔχει μπεῖ ἡ αἰωνιότητα

1. (Ἑποσ. τοῦ Μεταφρ.). Στὸ πρωτότυπο ὁ στίχος παρατίθεται λειψός. Ἐδῶ ὀλόκληρος.

καὶ μαζί της τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων. Ἐντούτοις ἀπὸ τότε διαρκῶς ἔχουν δοκιμαστεῖ νέα σχέδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ νεώτατο ἦταν συνήθως μόνο ἡ ἐπανάληψη ἑνὸς παλαιοῦ, καὶ στὸ μέλλον ἐπίσης δὲν θὰ λείψουν πιὸ τελευταῖα προγράμματα.

Ἔχω σὲ τέτοιο βαθμὸ συνείδηση τῆς ἀδυναμίας μου νὰ κάνω ἐδῶ μιὰ νέα καὶ ἐπιτυχημένην ἀπόπειρα, ὥστε εὐχαρίστως θὰ συμβούλευα ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἄλλωστε δὲν χρειάζεται μεγάλη φαντασία : ν' ἀφήσομε τὰ πράγματα, ὅπως ἦσαν τελευταῖα καὶ ὅπως εἶχαν ἐπὶ μιὰν ὀλόκληρη σχεδὸν ἀνθρώπινη γενεὰ ἀποδειχτεῖ ὑποφερτὰ καλὰ στίς συνέπειές τους. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ γνώμη ἀνθρώπων ἢ μὲ μεγάλο ἢ μὲ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρατηρήσω μὲ διακριτικότητα ὄχι τόσο ἐκεῖνο ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν, ὅσο αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ προσέξουν νὰ μὴ σκοντάψουν ἀπάνω του, γιὰτὶ τότε θὰ ἐνεργοῦσαν ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν προθέσεών τους (ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὲς ἦσαν οἱ καλύτερες).

Ὁ Χριστιανισμὸς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μέγιστο σεβασμὸ ποὺ ἀκαταμάχητα ἐμπνέει ἡ ἀγιότητα τῶν νόμων του, ἔχει μέσα του κάτι τὸ ἀξιαγάπητο. (Ἐδῶ ἐννοῶ ὄχι τὸ ἀξιαγάπητο τοῦ προσώπου ποὺ τὸ ἀπόκτησε γιὰ μᾶς μὲ μεγάλες θυσίες, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ πράγματος· δηλαδὴ τοῦ ἠθικοῦ καθεστῶτος ποὺ ἵδρυσεν· γιὰτὶ ἐκεῖνο μόνο ἀπὸ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐπακολουθήσει). Ὁ σεβασμὸς εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ πρῶτο, γιὰτὶ χωρὶς αὐτὸν δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀληθινὴ ἀγάπη· ἐνῶ χωρὶς ἀγάπη μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς σεβασμὸ ἀπέναντι σ' ἕνα πρόσωπο. Ἀλλὰ ἐὰν πρόκειται ὄχι ἀπλῶς γιὰ παράσταση τοῦ καθήκοντος, ἀλλ' ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐὰν κανεὶς ἐρευνᾷ [νὰ ἐξακριβώσει] τὸν ὑποκειμενικὸ λόγον τῶν πράξεων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅταν κανεὶς μπορεῖ νὰ τὸν προϋποθέσει, τὸ πρῶτο ποὺ ἔχει νὰ περιμένει εἶναι τὸ τί ὁ ἄνθρωπος θὰ πράξει, ὄχι ἀπλῶς τὸν ἀντικειμενικὸ [λόγον], δηλαδὴ τὸ τί ὀφείλει νὰ πράξει — τότε ἡ ἀγάπη, ὡς ἐλεύθερη ἀποδοχὴ τῆς βούλησης ἑνὸς ἄλλου μέσα στοὺς [δεοντικoὺς] κανόνες μας, εἶναι ἕνα ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ἀτέλειαις τῆς ἀνθρώπινης φύσης (νὰ πρέπει νὰ ἀναγκάζεται [νὰ πράξει] ἐκεῖνο ποὺ ὁ Λόγος παραγγέλλει μὲ τὸ νόμον), γιὰτὶ ὅ,τι ἕνας ἄνθρωπος δὲν κάνει μ' εὐχαρίστηση, αὐτὸ

τὸ κάνει τόσο μίζερα, ἀκόμα καὶ μὲ σοφιστικὲς διαφυγὲς ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τοῦ καθήκοντος, ὥστε ἀπὸ τὸ καθῆκον ὡς κίνητρο χωρὶς τὴ συνδρομὴ τῆς ἀγάπης δὲν πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς παραπολλὰ πράγματα.

Ὅταν λοιπὸν, γιὰ νὰ καλυτερέψομε τάχα τὴν κατάστασι, προσθέτομε στὸν Χριστιανισμὸ καὶ μιὰν ὁποιαδήποτε αὐθεντία (ἔστω καὶ τὴ θεϊκὴ), ὅσο κι' ἂν εἶναι ἀγαθὴ ἢ πρόθεσὴ τῆς καὶ ὁ σκοπὸς ἐπίσης πραγματικὰ καλὸς, ἐξαφανίζεται τὸ ἀξιαγάπητο [τοῦ Χριστιανισμοῦ] — γιὰτὶ εἶναι ἀντίφασι νὰ παραγγέλλομε σ' ἓναν ἄνθρωπο ὅχι μόνον νὰ κάνει κάτι τί, ἀλλὰ νὰ τὸ κάνει καὶ μ' εὐχαρίστησι.

Πρόθεσι τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι : νὰ προαγάγει [μέσα στὸν ἄνθρωπο] τὴν ἀγάπη πρὸς τὸ ἔργο τῆς ἐκτέλεσι τοῦ καθήκοντος του, καὶ γεννάει αὐτὴ τὴν ἀγάπη, ἐπειδὴ ὁ ἰδρυτὴς του μιλεῖ ὅχι μὲ τὴν ιδιότητα ἐνὸς ἀρχηγοῦ ποὺ θέλει νὰ βάλει στὴν καρδιὰ τῶν συνανθρώπων τὴ δική του, βούλησι, ποὺ ἀπαιτεῖ ὑποταγή, ἀλλὰ [μιλεῖ] μὲ τὴν ιδιότητα ἐνὸς φίλου τῶν ἀνθρώπων, ποὺ θέλει νὰ βάλει στὴν καρδιά τους τὴ δική τους καλῶς ἐννοούμενη βούλησι, δηλαδὴ τὸ πῶς θὰ ἐνεργοῦσαν μόνονι τους ἐλεύθερα, ἐὰν ἀποδειγμένα ἀνῆκαν στὸν ἑαυτό τους.

Ἐκεῖνο λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Χριστιανισμὸς περιμένει νὰ γίνῃ ἀποτελεσματικὴ ἢ διδασκαλία του, μὲ τὴν ὁποία ἔχει τὴ δύναμη νὰ κερδίζει τὶς καρδιὰς τῶν ἀνθρώπων, ἐκείνων ποὺ ὁ νοῦς τους, ἔχει ἤδη φωτισθεῖ μὲ τὴν παράστασι τοῦ νόμου τοῦ χρέους των, εἶναι ἡ φιλελεύθερη νοοτροπία ποὺ βρίσκειται σὲ ἴση ἀπόστασι μακριὰ ἀπὸ τὸ δουρικὸ φρόνημα καὶ ἀπὸ τὴν ἀναρχία. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐκλογὴ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κάνει στοὺς ἀνθρώπους ἀξιαγάπητη τὴ νομοθεσία.— Μὲ ὅλο λοιπὸν ποὺ ὁ δάσκαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ προκηρύττει καὶ ποινές, στὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν πρέπει νὰ δώσομε τὸ νόημα, τουλάχιστο δὲν εἶναι σύμφωνο μὲ τὴν ἰδιαίτερη σύστασι τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ δώσομε τὴν ἐξήγησι, ὅτι οἱ ποινὲς αὐτὲς προορίζονται νὰ γίνουν τὰ κίνητρα τῆς ὑπακοῆς στὶς ἐντολές του — γιὰτὶ τότε θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ἀξιαγάπητος. Ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ τὸ ἐρμηνεύσομε μόνον ὡς γεμάτην ἀγάπη καὶ ἀπὸ τὴν εὐνοια τοῦ νομοθέτη πηγάζουσιν ἀποτροπή,

νά φυλαχτοῦμε ἀπὸ τῆ ζημιὰ πού ἀναπότρεπτα θὰ ἔπρεπε νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν παράβαση τοῦ νόμου (γιατὶ : «lex est surda et inexorabilis»¹ Livius) — ἐπειδὴ ὄχι ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ἐλεύθερα ἀποδεκτὸς κανόνας ζωῆς, ἀλλὰ ὁ νόμος ἀπειλεῖ ἐδῶ· [ἡ κύρωση] ὡς τάξη πού βρίσκεται ἀμετάτρεπτα στὴ φύση τῶν πραγμάτων, δὲν ἀφήνεται οὔτε σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν αὐθαίρετη θέληση τοῦ Δημιουργοῦ ν' ἀποφασίσει ἂν θὰ ἀκολουθήσει ἔτσι ἢ ἄλλιῶς.

Ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ὑπόσχεται ἀμοιβές (π.χ. «Χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς»²), τοῦτο κατὰ τὴ φιλελεύθερη νοοτροπία δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ὅτι τάχα εἶναι προσφορά σ' ἓνα εἶδος παζάρεμα, γιὰ νὰ προτιμήσει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐνάρετη ζωὴ — γιατί τότε ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἦταν πάλι γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του ὄχι ἀξιαγάπητος. Μόνον ὅταν ζητεῖ κανεὶς πράξεις, πού πηγάζουν ἀπὸ ἀνιδιοτελῆ ἐλατήρια, μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσει στὸν ἄνθρωπο σεβασμὸ ἀπέναντι σὲ 'κεῖνον ποῦ τις ζητεῖ : καὶ χωρὶς σεβασμὸ δὲν ὑπάρχει ἀληθινὴ ἀγάπη. Πρέπει λοιπὸν σὲ 'κεῖνη τὴν ὑπόσχεση νὰ μὴ δώσομε τὸ νόημα ὅτι οἱ ἀμοιβές θὰ εἶναι τάχα τὰ κίνητρα τῶν πράξεων. Ἡ ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία μιὰ φιλελεύθερη διάθεση προσηλώνεται σ' ἓναν εὐεργέτη, διευθύνεται ὄχι πρὸς τὸ καλὸ πού δέχεται ὁ ἐνδεής, ἀλλὰ μόνον πρὸς τὸ κύρος τῆς βούλησος ἐκείνου πού ἔχει τὴν ὄρεξη νὰ τὸ προσφέρει — ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κάνει αὐτὴ τὴν προσφορά, ἢ ἐμποδίζεται νὰ τὴν ἐκτελέσει ἀπὸ ἄλλα ἐλατήρια πού τὰ φέρνει μαζὶ τῆς ἢ φροντίδα γιὰ τὸ γενικὸ μέγιστο καλὸ τοῦ κόσμου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἠθικὸ ἀξιαγάπητο πού ἔχει ὁ Χριστιανισμὸς καὶ πού διαμέσου κάποιου ἐξαναγκασμοῦ, πού μὲ τὴ συχνὴ μεταβολὴ τῶν δοξασιῶν κόλλησε ἀπάνω του, ἐξακολουθεῖ νὰ λάμπει πάντοτε καὶ νὰ διατηρεῖται ἀπέναντι στὴν ἀποστροφή πού διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συναντήσει· τὸ ἀξιαγάπητο τοῦτο (πράγμα παράξενο) στοὺς χρόνους τοῦ πιὸ μεγάλου διαφωτισμοῦ, πού γνῶ-

1. (Ἰπποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ὁ νόμος εἶναι κουφὸς καὶ ἀδυσώπητος». Livius II, 3, 4 : «leges rem surdam inexorabilem esse».

2. (Ἰπποσ. τοῦ Μεταφρ.). Ματθ. ε, 12.

ρισαν ποτέ οἱ ἄνθρωποι, δείχνεται πάντοτε μέσα σ' ἓνα ἄλλο τόσο καθαρό φῶς.

Ἐάν ὑποθέσομε ὅτι θὰ φτάσει κάποτε ὁ Χριστιανισμὸς στὸ σημεῖο νὰ πάψει νὰ εἶναι ἀξιαγάπητος (πράγμα πού ἀσφαλῶς θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ, ἐὰν ἀντὶ τοῦ ἡπιοῦ πνεύματός του ὀπλιζόταν μὲ προστακτικὴν αὐθεντία) — τότε, ἐπειδὴ στὰ ἀνθρώπινα πράγματα δὲν ὑπάρχει οὐδετερότητα (ἀκόμη λιγότερο: κράση ἀντίθετων ἀρχῶν), δεσπόζουσα διάθεση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του θὰ γίνῃ ἡ ἀποστροφή καὶ ἡ ἐχθρότητα, καὶ ὁ Ἄντιχριστος, πού θεωρεῖται πρόδρομος τῆς νεώτατης ἡμέρας, θὰ ἀρχίσει τὴ σύντομη ἔστω βασιλεία του (πού, ὅπως λένε, θεμελιώνεται ἀπάνω στὸ φόβο καὶ στὴν ἰδιοτέλεια) — ἀλλὰ τότε, ἐπειδὴ ὁ Χριστιανισμὸς προορίζεται βέβαια νὰ εἶναι, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔχει ἀπὸ τὴ Μοίρα εὐνοηθεῖ νὰ γίνῃ γενικὴ θρησκεία τοῦ κόσμου, θὰ ἐγκαινιάστῃ τὸ (στραβὸ) τέλος ὅλων τῶν πραγμάτων ἀπὸ ἠθικὴν ἀποψη.

[Πάλι τὸ ζήτημα] AN ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΓΕΝΟΣ
ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΡΟΟΔΟ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΛΥΤΕΡΟ¹

1. Τί θέλομε ἐδῶ νὰ ξέρομε ;

Ἀπαιτοῦμε ἓνα μέρος τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα ὄχι τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος, ἐπομένως μιὰν ἱστορία π ρ ο λ έ γ ο υ σ α ν [τὰ γεγονότα] ποῦ ὅταν δὲν ὀδηγεῖται ἀπὸ γνωστούς φυσικοὺς νόμους (ὅπως γίηεται γιὰ τὶς ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης) ὀνομάζεται ἀ π ο κ α λ υ π τ ι κ ῆ καὶ ὁμως φυσική, π ρ ο φ η τ ι κ ῆ², ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ μὲ ἄλλο τρόπο παρὰ μὲ ὑπερφυσικὴν ἀνακοίνωση καὶ ἐπέκταση τοῦ βλέμματος πρὸς τὸ μέλλον. — Ἐξάλλου ὅταν ἐρωτᾶται : ἂν τὸ ἀνθρώπινο γένος (σὲ μεγάλο σχῆμα) προχωρεῖ σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο, ὁ λόγος εἶναι ὄχι γιὰ τὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου (ἂν δηλαδὴ θὰ γεννηθοῦν στὸ μέλλον νέες ἀνθρώπινες φυλές), ἀλλὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἡθῶν, καὶ μάλιστα ὄχι κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ γένους (singulorum), ἀλλὰ κατὰ τὸ σὺνολο τῶν κοινωνικῶν ἀπάνω στὴ γῆ ἐνωμένων, τῶν μοιρασμένων σὲ λαοὺς ἀνθρώπων (universorum).

1. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.). Τὸ δοκίμιο τοῦτο ἔφερε στὴν ἀρχὴ ὡς κύριο τίτλο τὸν σημερινὸ ὑπότιτλό του καὶ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸν Kant γιὰ δημοσίευση (τὸ 1797) στὸ περιοδικὸ «Berlinisches Monatsschrift» (ποῦ ἔγινε ἔπειτα «Berliner Blätter»), ἀλλὰ ἡ πρωσικὴ λογοκρισία δὲν ἔδωσε τὴν ἄδεια (τὸ imprimatur). Ὅταν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρειδερίκου - Γουλιέλμου τοῦ Β' (16 Νοεμβρ. 1797) ἄλλαξε κάπως τὸ κλίμα, ὁ Kant ἔδωσε τὸ κείμενο τοῦτο μαζὶ μὲ δύο ἄλλα, πολὺ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση, στὸν ἐκδότη του Fr. Nicolovius, ποῦ τὰ τύπωσε μαζὶ στὸ Königsberg τὸ 1798 μὲ τὸν τίτλο : «Der Streit der Fakultäten» («Ἡ διένεξη τῶν πανεπιστημιακῶν Σχολῶν»).

2. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.). Γιὰ 'κεῖνον ποῦ ξεγελᾷ μὲ τὶς προρρήσεις, ἀπὸ τὴν Πυθία ἕως τὶς τσιγγάνες — τὶς λέγει δηλαδὴ χωρὶς γνώση ἢ ἐντιμότητα — λέμε : αὐτὸς προφητεύει.

2. Πῶς μπορούμε νὰ τὸ ξέρομε ;

Ὡς ἱστορικὴν ἀφήγησιν ποὺ προλέγει ὅσα πρόκειται νὰ γίνουσι στὸ μέλλον· ἄρα ὡς μιὰν a priori δυνατὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν.— Πῶς ὁμῶς εἶναι a priori δυνατὴ μιὰ ἱστορία; — Ἀπάντησις : ὅταν αὐτὸς ποὺ προλέγει, κάνει καὶ ρυθμίζει ὁ ἴδιος τὰ γεγονότα ποὺ ἀναγγέλλει ἀπὸ πρὶν.

Οἱ Ἰουδαῖοι προφῆτες εἶχαν σωστὰ ἔπει ἀπὸ πρὶν ὅτι ἐπίκειται ἀργὰ ἢ γρήγορα ὄχι ἀπλῶς ἢ παρακμὴ ἀλλὰ ἢ ὀλοκληρωτικὴ διάλυσις τοῦ κράτους των, γιὰτὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν οἱ δημιουργοὶ αὐτοῦ τοῦ πεπρωμένου των.— Ὡς ὁδηγοὶ τοῦ λαοῦ εἶχαν δυσκολέψει τὸ πολίτευμά τους μὲ τόσο πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ, τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀπότοκα, πολιτικὰ βάρη, ὥστε τὸ κράτος τους ἔγινε ἀκατάλληλον νὰ ζήσει ἀνεξάρτητον, ἰδίως μαζὶ μὲ γειτονικοὺς λαοὺς, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔπρεπε κατὰ φυσικὸν λόγον οἱ ἱερεμιάδες τῶν ἱερέων του νὰ πέσουν μάταια στὸν ἀέρα, ἐπειδὴ αὐτοὶ ἔμεναν ἀκλόνητοι στὴν πρόθεσίν τους νὰ ἔχουν ἓνα ἀπὸ τοὺς ἴδιους κατασκευασμένο πολίτευμα ποὺ ἦταν ἀδύνατον νὰ διατηρηθεῖ, καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ προβλέψουν ἀλάθητα τὴν ἐκβασιν.

Αὐτὸ κάνουν καὶ οἱ πολιτικοὶ μας, ὅσο μακριὰ πηγαίνει ἡ ἐπίδρασίς τους, καὶ [γιὰ τοῦτο] εἶναι κι' αὐτοὶ τὸ ἴδιο εὐτυχεῖς στὶς προρρήσεις τους.— Πρέπει, λέγουσι, νὰ παίρνομε τοὺς ἀνθρώπους ὅπως εἶναι, ὄχι ὅπως ἀπληροφόρητοι γιὰ τὸν κόσμον σχολαστικοὶ ἢ καλόψυχοι φαντασιοκόποι ὀνειρεύονται ὅτι ὀφείλουν νὰ εἶναι. Αὐτὸ ὁμῶς τὸ ὅπως εἶναι σημαίνει ἐδῶ : γιὰ τὸ σκοπὸν ποὺ ἐμεῖς τοὺς ἔχομε κάνει μὲ ἀδικούς ἀναγκασμοὺς καὶ μὲ προδοτικὰ προγράμματα δοσμένα στὸ χέρι τῆς Κυβέρνησις, δηλαδὴ πεισματάρηδες καὶ ἔτοιμοι γιὰ ἐξέγερσιν ὅπου βέβαια ἔπειτα, ὅταν ἡ Κυβέρνησις ἀφήσῃ λίγο χαλαρὰ τὰ γκέμια τους, ἔρχονται θλιβερὲς συνέπειαι ποὺ ἐπαληθεύουν τὴν προφητείαν ἐκείνων τῶν ἔξυπνων τάχα πολιτικῶν ἀνδρῶν.

Καὶ κληρικοὶ ἀκόμα προλέγουσι κάποτε τὴν ὀλοκληρωτικὴν παρακμὴν τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐπικείμενὴ ἐμφάνισιν τοῦ ἀντιχριστοῦ, ἐνῶ στὸ μεταξύ οἱ ἴδιοι κάνουν αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ τὸν φέρει, ἀφοῦ δηλαδὴ δὲν φροντίζουν νὰ βάλουν στὴν καρδιά τῶν ἐνοριτῶν τους ἠθικὰς ἀρχάς, ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγή-

σουν κατευθεϊαν πρὸς τὸ καλύτερο, παρὰ οὐσιαστικὸ καθῆκον κάνουν τὴν τήρηση τύπων καὶ τὴν ἱστορικὴ πίστη ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἔχουν ἔμμεσα αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα· με τέτοια ὅμως μέτρα μπορεῖ ἴσως νὰ ἀναπτυχθεῖ ὁμοφωνία σ' ἓνα ἀστικὸ πολίτευμα, ἀλλὰ ποτὲ καὶ στὸ ἠθικὸ φρόνημα. Ἐπειτα παραπονοῦνται γιὰ τὴν ἀθρησκεία τοῦ κοινοῦ, ποὺ οἱ ἴδιοι τὴν ἔχουν δημιουργήσει καὶ ποὺ μπόρεσαν ἐπομένως νὰ τὴν ἀναγγείλουν ἀπὸ πρὶν, χωρὶς νὰ εἶναι προικισμένοι με ἓνα ἰδιαίτερο προφητικὸ χάρισμα.

3. Διαίρεση τῆς ἔννοιας ἐκείνου ποὺ θέλομε νὰ ξέρομε ἀπὸ πρὶν γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐπάρχουν τρεῖς περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νὰ περιέχουν μιὰ πρόρρηση. Τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται ἢ σὲ συνεχή ὀπισθοδρομὴ πρὸς τὸ χειρότερο, ἢ σὲ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο, ὡς πρὸς τὸν ἠθικὸ του διακαθορισμὸ, ἢ σὲ αἰώνια στασιμότητα στὴν τωρινὴ βαθμίδα τῆς ἠθικῆς του ἀξίας, ἀνάμεσα στὰ [ἄλλα] πλάσματα τῆς Δημιουργίας (τοῦτο εἶναι τὸ ἴδιο με τὴν αἰώνια κυκλικὴ περιστροφὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο).

Μποροῦμε νὰ ὀνομάσομε τὴν πρώτη θέση : ἠθικὸ τερρορισμὸ, τὴ δεύτερη : εὐδαιμονισμὸ (ποὺ ἐφόσον βλέπει με μακριὰ προοπτικὴ τὸ στόχο τῆς προόδου, θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ καὶ χιλιασμὸς), τὴν τρίτη ὅμως ἀβδηρισμὸ, ἐπειδὴ, ἀφοῦ μιὰ ἀληθινὴ στασιμότητα δὲν εἶναι δυνατὴ στὸν ἠθικὸ χῶρο, ἄλλο δὲν ὑπολείπεται πλέον παρὰ μιὰ σταθερὴ ἐναλλασσόμενη ἀνοδος καὶ μιὰ ἐξίσου βαθειὰ καὶ συχνὴ πτώση (ἓνα εἶδος αἰώνιας αιώρησης), σὰ νὰ μένει τὸ ὑποκείμενο στὴν ἴδια θέση καὶ σὲ στασιμότητα.

α. Ἡ τερροριστικὴ παράστασις τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων.— Ἡ πτώση στὸ χειρότερο δὲν μπορεῖ στὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ συνεχίζεται σταθερά· γιὰτὶ σὲ ὀρισμένο βαθμὸ [χειροτέρεψης] ἢ κατάστασις αὐτὴ θὰ ἐφθειρε ἢ ἴδια τὸν ἑαυτὸ τῆς. Γιὰ τοῦτο, ὅταν πράξεις τρόμου μεγαλώνουν, κορυφώνονται σὰν τὰ βουνά, καὶ τὰ δεινὰ γίνονται ἀνάλογα, συνηθίζομε νὰ λέγομε : τώρα δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνει τὸ χειρότερο· πλησιάζει ἡ ἡμέρα τῆς κρίσης, καὶ ὁ εὐσεβὴς ὄνειροπόλος

ὄνειρεύεται κιόλας τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πάντων καὶ ἓναν ἀνακαινισμένο κόσμον, ἀφοῦ αὐτὸς ἐδῶ θὰ ἔχει ἐξολοθρευτεῖ μὲ τὴ φωτιά.

β. Ἡ εὐδαιμονιστικὴ παράστασις τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων.— Ὅτι, στὴν καταβολή, ἡ μάζα τοῦ ἔμφυτου μέσα μας ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ μένει πάντοτε ἡ ἴδια καὶ δὲν μπορεῖ μέσα στὸ ἴδιο ὑποκείμενο οὔτε νὰ πληθύνει οὔτε νὰ λιγοστέψει, αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ παραδεχτοῦμε· [γιατὶ] πῶς θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ πληθύνει αὐτὸ τὸ ποσὸν τοῦ ἀγαθοῦ μέσα στὴν καταβολή, ἀφοῦ τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ γίνετο μὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ὑποκειμένου, γιὰ ἓνα τέτοιο σκοπὸ ὅμως θὰ χρειαζότανε πάλι ἓνα μεγαλύτερο κεφάλαιο τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ 'κεινο πού [τὸ ὑποκείμενο] ἔχει ἐξαρχῆς;— Τὰ ἀποτελέσματα δὲν μπορούν νὰ ὑπερβούν τὴ δύναμιν τῶν αἰτιῶν πού ἐνεργοῦν· ἔτσι δὲν μπορεῖ τὸ ποσὸν τοῦ ἀγαθοῦ, πού εἶναι μέσα στὸν ἄνθρωπον ἀνακατεμένο μὲ τὸ κακό, νὰ ξεπεράσει ἓνα ὀρισμένο μέτρο τοῦ τελευταίου, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τοῦτο καὶ ἔτσι νὰ προοδεύει πάντοτε πρὸς τὸ καλῦτερον. Ἐπομένως ὁ εὐδαιμονισμὸς μὲ τὶς αἱματώδεις ἐλπίδες του φαίνεται ὅτι δὲν στέκεται καὶ ὅτι πολὺ λίγο ὠφελεῖ μιὰ προφητικὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρώπων στὸ θέμα τῆς διαρκῶς συνεχιζόμενης πρὸς τὰ ἔμπροσθεν πορείας ἀπάνω στὴν τροχιά τοῦ ἀγαθοῦ.

γ. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἀβδηριτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸν προκαθορισμὸ τῆς ἱστορίας του.— Ἡ γνώμη αὕτη θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἔχει μὲ τὸ μέρος τῆς τὴν πλειονότητα τῶν ψήφων. Μωρία ἐξ ἐπαγγέλματος εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ εἴδους μας : μπαίνομε — λέει — γρήγορα στὴν τροχιά τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ δὲν μένομε ἐκεῖ ἀπάνω, παρά, γιὰ νὰ μὴν εἴμαστε βέβαια δεμένοι σὲ ἓνα καὶ μόνον σκοπὸ, ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτὸ γίνετο μόνον γιὰ τὴν ἀλλαγὴν, ἀναποδογυρίζομε τὸ σχέδιον τῆς προόδου, χτίζομε γιὰ νὰ μπορούμε νὰ γκρεμίσωμε, καὶ μόνονι μας ἐπωμιζόμεσθε τὴν ἀπελπισμένη προσπάθειαν νὰ κουβαλοῦμε ἕως τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ τὸ βράχον τοῦ Σισύφου, γιὰ νὰ τὸν ἀφήνωμε ἔπειτα νὰ κατακυλάει πίσω πάλι.— Ἐδῶ λοιπὸν ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ μέσα στὴ φυσικὴν καταβολὴν τοῦ ἀνθρώπινου γένους φαίνεται ὅτι ἔχει ὄχι

τόσο συγκεραστεί (συγχωνευτεί) με την αρχή του αγαθού, όσο εξουδετερωθεί ή μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, πράγμα πού θὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀδράνεια (αὐτὴ ὀνομάζεται ἐδῶ στασιμότητα): ἀπασχόληση ἀδειανή, νὰ ἀφήνομε νὰ ἐναλλάσσεται τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ μὲ τὸ μπρὸς καὶ μὲ τὸ πίσω, ἔτσι ὥστε ὀλόκληρο τὸ παιχνίδι τῆς ἀναστροφῆς τοῦ εἴδους μας μὲ τὸν ἑαυτό του ἀπάνω σ' αὐτὴ τῆ σφαίρα νὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπλὴ φάρσα πού δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει στὰ μάτια τοῦ Λόγου ἄλλην ἀξία μεγαλύτερη ἀπὸ 'κείνην πού ἔχουν τὰ ἄλλα γένη τῶν ζώων πού παίζουν τοῦτο τὸ παιχνίδι μὲ λιγότερα ἔξοδα καὶ χωρὶς νοῦ.

4. Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἄμεσα μὲ τὴν ἐμπειρία.

Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἤθελε διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος, θεωρούμενο στὸ σύνολό του, βρίσκεται ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα [ἕως σήμερα] σὲ διαρκὴ πρὸς τὰ ἐμπρὸς πορεία καὶ πρόοδο, πάλι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι τώρα ἀκριβῶς, ἐξαιτίας τῆς φυσικῆς καταβολῆς τοῦ εἴδους μας, δὲν μπαίνει στὴν ἐποχὴ τῆς ὀπισθοδρόμησής του· καὶ ἀντίστροφα, καὶ ἐὰν ἀκόμη πηγαίνει [ἕως σήμερα] πρὸς τὰ πίσω καὶ μὲ ἐπιταχυνόμενη πτώση πρὸς τὸ χειρότερο, πάλι σὲ κανένα δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποκλείσει ὅτι ἀκριβῶς ἐδῶ βρίσκεται τὸ σημεῖο τῆς στροφῆς πρὸς τὸ ἀντίθετο (*punctum flexus contrarii*), ὅπου χάρη στὴν ἠθικὴ καταβολή [πού ὑπάρχει] στὸ γένος μας, ἡ πορεία του στρέφεται ἄλλη μιὰ φορὰ πρὸς τὸ καλύτερο. Γιατὶ ἔχομε νὰ κάνομε μὲ ὄντα πού ἐνεργοῦν ἐλεύθερα, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὑπαγορευτεῖ τὸ τί ὀφείλου νὰ πράξουν, ὄχι ὅμως καὶ νὰ προειπωθεῖ τὸ τί θὰ πράξουν, καὶ τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ κακοῦ πού ἔκαμαν στὸν ἑαυτό τους, ὅταν τοῦτο φτάσει σὲ ἀρκετὸ μέγεθος, ξέρουν νὰ παίρνουν ἓνα δυναμωμένο ἐλατήριο γιὰ νὰ κάνουν ἔπειτα κάτι τὶ καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπὸ 'κείνη τὴν κατάσταση.— Ἀλλὰ «δυστυχισμένοι θνητοὶ» (λέγει ὁ ἀββὰς Coyer)¹ «τίποτα ἀνάμεσά σας δὲν εἶναι σταθερὸ ὅσο ἡ ἀστάθεια».

1. (Ἰπ. σ. τοῦ Μετ.). Gabriel François Coyer (1707 - 1782). Γάλλος Ἰησουΐτης. Ἐδῶ ὁ Kant ἔχει ἴσως ὑπόψη του τὸ γερμανικὰ μεταφρασμένο (στὸ Βερολίνο τὸ 1761) βιβλίον του «Moralische Kleinigkeiten».

Ἴσως καὶ νὰ ὀφείλεται στὴ δική μας κακὴ ἐκλογή τοῦ σημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βλέπομε τὴν πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἢ ἐντύπωση ὅτι ἡ πορεία αὐτὴ εἶναι τόσο παράλογη. Οἱ πλανῆτες, ὅταν παρατηροῦνται ἀπὸ τὴ γῆ, φαίνονται ἄλλοτε ὅτι πηγαίνουν πρὸς τὰ πίσω, ἄλλοτε ὅτι εἶναι στάσιμοι καὶ ἄλλοτε ὅτι προχωροῦν. Ἐὰν ὅμως ὡς σημεῖο παρατήρησης παρθεῖ ὁ ἥλιος, πράγμα πού μόνον ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει, τότε πορεύονται σταθερὰ τὴν κανονικὴ πορεία τους. σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ Κοπέρνικου. Σὲ μερικοὺς ὅμως πού κατὰ τὰ ἄλλα δὲν εἶναι ἄσοφοι, ἀρέσει νὰ μένουν ἀκαμπτοι στὸ δικό τους τρόπο ἐξήγησης τῶν φαινομένων καὶ στὸ σημεῖο παρατήρησης πού πῆραν μιὰ φορά, ἔστω καὶ ἐὰν ἔτσι, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο, μπερδεύονται στοὺς κύκλους καὶ στὰ ἐπικύκλια τοῦ Τύχονα καὶ φτάνουν σὲ ἀδιέξοδο. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀτυχία, ὅτι δὲν εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ τοποθετηθοῦμε στὴ σωστὴ θέση παρατήρησης, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν πρόρρηση ἐλεύθερων πράξεων. Γιατὶ αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ θέση τῆς [θείας] πρόγνωσης, πού βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη σοφία· αὐτὴ ἀπλώνεται βέβαια καὶ στίς ἐλεύθερες πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ προῖδωθοῦν μὲ βεβαιότητα (γιὰ τὸ μάτι τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δύο λέξεις καμιά διαφορά), ἐπειδὴ γιὰ τοῦτο τὸ τελευταῖο ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται τὴν ἀλληλουχία κατὰ νόμους φυσικοὺς, γιὰ τὶς μέλλουσες ὅμως ἐλεύθερες πράξεις δὲν ἔχει στὴ διάθεσή του αὐτὴ τὴν καθοδήγηση ἢ ὑπόδειξη.

Ἐὰν εἴχαμε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποδώσομε στὸν ἄνθρωπο μιὰν ἔμφυτη καὶ ἀμετάβλητα ἀγαθὴ, ἀν καὶ περιορισμένη, βούληση, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ προλέγομε μὲ σιγουριὰ τὴν πρόοδο τοῦ εἴδους του πρὸς τὸ καλύτερο, ἐπειδὴ ἡ πρόρρησή μας θὰ ἀναφερόταν τότε σ' ἓνα γεγονός πού ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. Ἀφοῦ ὅμως τὸ κακὸ εἶναι μεσα στὴν καταβολὴ τοῦ ἀνάμεικτο μὲ τὸ ἀγαθὸ, σὲ ποσότητες πού δὲν τις γνωρίζει, καὶ ὁ ἴδιος δὲν ξέρει τίνας ἀπὸ τὰ δύο τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ περιμένει.

5. Πρέπει ωστόσο ή προφητεύουσα ιστορία του ανθρώπινου γένους να συνδεθεί με μιαν οποιαδήποτε εμπειρία.

Πρέπει να υπάρξει κάποια εμπειρία στο γένος των ανθρώπων, πού ως γεγονός να μαρτυρεί μιαν ύψη και μιαν ικανότητά του να είναι αιτία της πορείας του προς το καλύτερο και (άφου τοῦτο θὰ εἶναι ἡ πράξη ἑνός ὄντος προικισμένου με ἐλευθερία) δημιουργός της· ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ διδόμενην αἰτία τότε προλέγεται ἕνα γεγονός ὡς ἀποτέλεσμα, ὅταν συμβαίνουν τὰ περιστατικά πού συνεργοῦν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. "Ὅτι ὅμως αὐτὰ τὰ τελευταῖα κάποτε πρέπει νὰ συμβοῦν, τοῦτο — ὅπως με τὸν λογισμό τῶν πιθανοτήτων στὸ παιχνίδι — μπορεῖ βέβαια γενικὰ νὰ προειπωθεῖ, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ καθοριστεῖ ἂν θὰ γίνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μου καὶ θὰ ἔχω ἐγὼ τὴν εμπειρία πού θὰ ἐπιβεβαιώσει ἐκείνη τὴν πρόρρηση. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναζητηθεῖ ἕνα γεγονός πού θὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας αἰτίας καὶ τὸ ἐνέργημα τῆς αἰτιότητάς της μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, χωρὶς προσδιορισμὸ χρόνου, καὶ πού θὰ ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνομε τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο ὡς ἀναπότρεπτην ἀκολουθία· τὸ συμπέρασμα τοῦτο θὰ μποροῦσε ἔπειτα νὰ ἀπλωθεῖ στὴν ιστορία τοῦ παρελθόντος (ὅτι ἀνέκαθεν βρίσκεται σὲ πρόοδο) ἔτσι ὅμως ὥστε τὸ γεγονός ἐκεῖνο νὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὄχι σὰν αἰτία τῆς προόδου, ἀλλὰ μόνον σὰν ἔνδειξη, σὰν ἱστορικὸ σημάδι (*signum rememorativum, demonstrativum¹, prognostikon*), καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδείχνη με αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ σύνολό του, δηλαδὴ ὄχι θεωρημένου κατὰ τὰ ἄτομα πού τὸ ἀποτελοῦν (γιατὶ τοῦτο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιαν ἀπαρίθμηση καὶ σ' ἕνα λογαριασμὸ πού δὲν πρόκειται νὰ τελειώσει ποτέ), ἀλλὰ ὅπως βρίσκεται μοιρασμένο ἀπάνω στὴ γῆ σὲ λαοὺς καὶ κράτη.

6. Ἐνα γεγονός τοῦ καιροῦ μας πού ἀποδείχνη αὐτὴ τὴν ἠθικὴ τάση τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Αὐτὸ τὸ γεγονός δὲν τὸ ἀποτελοῦν, ἃς ποῦμε, σπουδαῖα ἔργα ἢ ἐγκλήματα, τὰ ὁποῖα τὰ ἔχουν διαπράξει ἄνθρωποι καὶ με τὰ

1. (Ἰ π ο σ. τ ο ὕ Μ ε τ α φ ρ.) «σημάδι πού ὑπενθυμίζει, πού δείχνη».

όποια ὅ,τι ἦταν μεγάλο γίνεται ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους μικρό, ἢ ὅ,τι ἦταν μικρό γίνεται μεγάλο, ὅπως, σάν ἀπὸ μαγεία, ἀρχαῖα, λαμπρὰ κρατικά συγκροτήματα ἐξαφανίζονται καὶ στή θέση τους μπαίνουν ἄλλα σὰ νὰ ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς. "Ὅχι τίποτ' ἀπ' ὅλ' αὐτά. Εἶναι ἀπλῶς ἡ νοοτροπία τῶν θεατῶν πού ἀποκαλύπτεται δ η μ ό σ ι α κατὰ τὸ παιχνίδι μεγάλων ἀναστατώσεων, καὶ πού ἀφήνει νὰ ἐκδηλωθεῖ μιὰ τόσο γενικὴ καὶ ὅμως ἀνιδιοτελεῆς συμμετοχὴ αὐτῶν πού παίζουν στή μιὰ πλευρὰ [τοῦ τραπεζιοῦ] ἐναντίον ἐκείνων πού παίζουν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν ἐνδεχόμενον κίνδυνον αὐτῆ ἢ μεροληψία νὰ τοὺς ζημιώσῃ πολὺ· αὐτῆ ὅμως ἡ νοοτροπία (ἐξαιτίας τῆς γενικότητος) ἀποδείχνει ἕνα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους στὸ σύνολό του καὶ συνάμα (ἐξαιτίας τῆς ἀνιδιοτέλειας) ἕνα ἠθικὸ χαρακτηριστικὸ του, τουλάχιστον στὴν καταβολή, πού ὄχι μόνο κάνει τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ ἐλπίζει τὴν πρόοδο πρὸς τὸ καλύτερο, ἀλλὰ καὶ νὰ εἶναι κιόλας καλύτερο κατὰ τὸ μέτρο πού γιὰ τώρα ἐπαρκοῦν οἱ δυνάμεις του.

Ἡ ἐπανάσταση ἐνὸς πλούσιου στὸ πνεῦμα λαοῦ, πού τὴν εἶδαμε νὰ γίνεται στίς ἡμέρες μας, μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει ἢ νὰ ἀποτύχει· μπορεῖ νὰ γεμίσει ἀπὸ ἀθλιότητα καὶ πράξεις τρόμου σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἕνας στοχαστικὸς ἄνθρωπος, ἐὰν μπορούσε νὰ ἐλπίζει ὅτι, ἅμα τὴν ἐπιχειρήσῃ γιὰ δεύτερη φορά, θὰ τὴν ἔβγαζε πέρα αἴσια, δὲν θὰ ἀποφάσιζε ποτὲ νὰ κάνει τὸ πείραμα μὲ τόσο βαριὰ ἔξοδα — ἡ ἐπανάσταση αὐτῆ, λέγω, βρίσκει ὥστόσο μέσα στίς ψυχὰς ὄλων τῶν θεατῶν (πού δὲν ἔχουν μπλεχτεῖ οἱ ἴδιοι σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι) μιὰ κατὰ τὴν ἐπιθυμία [τους] σ υ μ - μ ε τ ο χ ῆ πού φτάνει κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἃς εἶναι ἡ ἐκδήλωσή της συνδεμένη μὲ κίνδυνον· τοῦτο δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἔχει ἄλλην αἰτία παρά μιὰν ἠθικὴν καταβολὴν μέσα στὸ ἀνθρώπινον γένος.

Αὐτῆ ἡ ἐνεργούσα ἐδῶ ἠθικὴ αἰτία εἶναι διπλὴ: πρῶτον τοῦ δικαίου, ὅτι ἕνας λαὸς δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ ἄλλες δυνάμεις νὰ δώσει στὸν ἑαυτό του τὸ πολίτευμα πού στὸν ἴδιον φαίνεται ὅτι εἶναι καλόν· δεύτερον τοῦ σκοποῦ (πού εἶναι συνάμα καθῆκον), ὅτι μόνον ἐκεῖνο τὸ πολίτευμα ἐνὸς λαοῦ εἶναι καθ'ἑαυτὸ καλὸ κατὰ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν, πού κατὰ τὴ φύσιν

του είναι έτσι καμωμένο, ώστε να αποφεύγει τον επιθετικό πόλεμο σύμφωνα με βασικές αρχές — και αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από το δημοκρατικό πολίτευμα, τουλάχιστο κατά την ιδέα του¹ — και έτσι να μπαίνει στην κατάσταση όπου ο πόλεμος (ή πηγή όλων των δεινών και της διαφθοράς των ήθων) αναχαιτίζεται, και έτσι να εξασφαλίζεται άρνητικά στο ανθρώπινο γένος, παρ' όλες τις αδυναμίες του, η πρόοδος προς το καλύτερο — σε τούτο τουλάχιστο, ότι δεν παρενοχλείται κατά την πορεία του προς τὰ εμπρός.

Τούτο λοιπόν και η συμμετοχή στο αγαθό με πάθος, ο ένθουσιασμός, με όλο που δεν είναι να τον επιδοκιμάζει κανείς έντελώς, γιατί κάθε πάθος σαν πάθος αξίζει τη μομφή, δίνει ωστόσο αφορμή με αυτή την ιστορία στην έξησ παρατήρηση που είναι σπουδαία για την ανθρωπολογία: ότι ο αληθινός ένθουσιασμός πάντοτε αναφέρεται μόνο στο ιδανικό, και μάλιστα στο καθαρά ήθικόν — τέτοια είναι η έννοια του δικαίου — και δεν μπορεί να ξεσπάσει με την ιδιοτέλεια. Με χρηματικές άμοιβές δεν μπορούσαν να φτάσουν οι αντίπαλοι των επαναστατημένων έως τον ζήλο και το ψυχικόν μεγαλείο που γεννοῦσε η άπλή έννοια του δικαίου, και αυτή ακόμα η έννοια της τιμῆς των

* (Υποσ. τοῦ Συγγρ.). Με αυτό δεν έννοῶ ὅτι ἕνας λαός που ἔχει μοναρχικόν πολίτευμα, μπορεί να διεκδικεῖ τὸ δικαίωμα, ἢ και μόνο να τρέφει μυστικὰ μέσα του τὸν πόθο, να τὸ ἰδεῖ ἀλλαγμένο [ένν. σε δημοκρατικόν]: γιατί ἡ πολὺ ἴσως ἀπλωμένη θέση του μέσα στην Εὐρώπη μπορεί να τοῦ συσταίνει τὸ πολίτευμα ἐκεῖνο ὡς τὸ μοναδικόν, γὰρ να μπορέσει να διατηρηθεῖ ἀνάμεσα σὲ ἰσχυροὺς γειτόνους. Ἐπίσης, ἡ διαμαρτυρία τῶν ὑπηκόων ὄχι γὰρ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Κυβέρνησης, ἀλλὰ γὰρ τὴν συμπεριφορὰ τῆς ἐναντίον ἄλλων λαῶν, ὅταν π.χ. ἐκείνη προσπαθεῖ να τοὺς ἐμποδίσει να δημοκρατικοποιηθοῦν, δεν εἶναι καθόλου ἀπόδειξη τῆς δυσἀρέσκειας τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στο δικόν του πολίτευμα, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς ἀγάπης του γι' αὐτό, ἐπειδὴ εἶναι τόσο περισσότερο ἀσφαλισμένος ἐναντίον δικοῦ του κινδύνου, ὅσο περισσότερο δημοκρατικοποιῶνται ἄλλοι λαοί. — Ἐντούτοις ραδιοῦργοι συκοφάντες, γὰρ να κάνουν τὸ σπουδαῖο, προσπάθησαν να παρουσιάσουν αὐτὸ τὸν ἄθῶο ἀποδοκιμαστικόν ψίθυρο ὡς τάση νεωτερισμοῦ, ἰακωβινισμό και ἀνταρσίαν ἐπικίνδυνη γὰρ τὸ κράτος, χωρὶς ὡστόσο να ὑπάρχει ἐδῶ ὁ παραμικρὸς λόγος γὰρ μιὰ τέτοιαν ἐξήγηση, προπάντων σὲ μιὰ χώρα που βρίσκεται πάνω ἀπὸ ἕκατὸ μίλλια μακριὰ ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς ἐπανάστασης.

παλαιῶν ἀρειμάνιων εὐγενῶν (ἓνα ἀνάλογον τοῦ ἐνθουσιασμοῦ) ἐξαφανίστηκε μπροστά στα ὄπλα ἐκείνων πού εἶχαν δραματισθεῖ τὸ δίκαιο τοῦ λαοῦ¹ στὸν ὅποιο ἀνῆκαν καὶ θεωροῦσαν

1. (Ὑποσ. τοῦ Συγγρ.) Γιὰ ἓνα τέτοιον ἐνθουσιασμὸ τῆς διεκδίκησης τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος μπορούμε νὰ εἰποῦμε : *postquam ad arma Vulcania ventum est. — mortalis mucro glacis ceu futilis ictu dissiluit †.* — Γιατί δὲν ἔχει ὡστόσο ποτὲ τολμήσει ἓνας μονάρχης νὰ εἰπεῖ ἀπερίφραστα ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει κανένα ἐντελῶς δικαίωμα τοῦ λαοῦ ἀπέναντί του ; ὅτι ὁ λαὸς ὀφείλει τὴν εὐδαιμονία του ἀπλῶς στὴν εὐεργεσία μιᾶς Κυβέρνησης πού τὸν ἀφήνει νὰ τὴ χαρεῖ, καὶ κάθε ἀπαίτηση τοῦ ὑπήκοου νὰ ἔχει δικαιώματα ἀπέναντι σ' αὐτὴν εἶναι ἄτοπη, ἀκόμα καὶ ἀξιοτιμώρητη (ἐπειδὴ τοῦτο περιέχει μέσα του τὴν ἔννοια μιᾶς ἐπιτρεπτῆς ἀντίστασης) ; — Ἡ αἰτία εἶναι : ἐπειδὴ μιὰ τέτοια δημόσια δῆλωση θὰ ξεσήκωνε ὄλους τοὺς ὑπήκοους ἐναντίον του, μὲ ὄλο πού, σὰν πειθήνια πρόβατα ὀδηγούμενα, καλοτρεφόμενα καὶ μὲ γενναιότητα προστατευόμενα ἀπὸ ἓναν ἀγαθὸ καὶ γεμάτο κατανόηση ἀφέντη, δὲν θὰ εἶχαν νὰ παραπονεθοῦν γιὰ τίποτα, ὡς πρὸς τὴν εὐημερία τους. — Γιατὶ στὰ ὄντα τὰ προικισμένα μὲ ἐλευθερία δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπόλαυση τῶν εὐκολιῶν τῆς ζωῆς, πού μπορεῖ νὰ τοὺς παραχωρηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους (ἐδῶ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση)· [ἡ ἱκανοποίησή τους] ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία παρέχεται αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση. Ἀλλὰ ἡ εὐημερία δὲν ἔχει καμιὰ ἀρχή, οὔτε γι' αὐτὸν πού τὴ δέχεται οὔτε γι' αὐτὸν πού τὴν προσφέρει (ἄλλος τὴν τοποθετεῖ ἐδῶ, ἄλλος τὴν τοποθετεῖ ἐκεῖ), ἐπειδὴ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρόκειται γιὰ ἓνα ὑλικὸ στοιχεῖο τῆς βούλησης, πού εἶναι ἐμπειρικὸ καὶ δὲν ἐπιδέχεται τὴ γενικότητα ἑνὸς κανόνα. "Ἐνα ὄν προικισμένο μὲ ἐλευθερία μπορεῖ καὶ ὀφείλει ἐπομένως, ἔχοντας συνείδηση αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς του ἀπέναντι στοῦ ἄλογο ζῶο, νὰ μὴν ἀπαιτεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν εἰδολογικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησής του, καμιὰν ἄλλη Κυβέρνηση γιὰ τὸ λαὸ στὸν ὅποιο ἀνήκει, παρὰ ἐκείνην ὅπου θὰ συννομοθετεῖ· δηλαδὴ τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων πού θὰ ὑπακούουν πρέπει κατανάγκη νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα ἀπέναντι σὲ ὅποιαδήποτε σκέψη γιὰ καλοπέραση, καὶ τὸ δίκαιο εἶναι ἓνα ἅγιο πράγμα πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ ὅποιοδήποτε τίμημα (ὠφέλειας), καὶ σὲ καμιὰ Κυβέρνηση, ὅσο κι' ἂν εἶναι εὐεργετικὴ, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ θίξει. — Ἀλλὰ τὸ δίκαιο αὐτὸ εἶναι πάντοτε μιὰ ἰδέα μόνο, πού ἡ ἐκτέλεσή της περιορίζεται ἀπὸ τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας τῶν μέσων της μὲ τὴν ἠθικότητα· αὐτὸ τὸν ὄρο δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν παραβεῖ ὁ λαὸς — καὶ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἐπανάσταση πού σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωσι εἶναι ἀδίκη. Νὰ ἀρχεῖς αὐτοκρατορικὰ καὶ συνάμα νὰ κυβερνᾷς δημοκρατικὰ, δηλαδὴ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ δημοκρατισμοῦ καὶ κατ' ἀναλογία πρὸς αὐτόν, εἶναι ἐκεῖνο πού κάνει ἓνα λαὸ νὰ εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὸ πολίτευμά του.

† (Ὑποσ. τοῦ Μεταφρ.) Βιργιλίου «Αἰνείας» XII, 739 - 741 :

τὸν ἑαυτὸ τους προστάτη του· με πόσῃν ἔξαρσῃ ἔπειτα τὸ κοινὸ τῶν θεατῶν ἀπέξω αἰσθανόταν συμπάθεια [με τοὺς πολεμιστῆς] χωρὶς τὴν παραμικρὴ πρόθεσὴ σύμπραξῆς.

7. Προφητικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος.

Μέσα στὴ βασικὴ ἀρχὴ [κάθε συμπεριφορᾶς] πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι ἡθικόν, πού ὁ Λόγος [μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει] ὡς καθεαυτὸ καθαρὸ, καὶ συνάμα — ἔνεκα τῆς μεγάλης καὶ κοσμοϊστορικῆς ἐπιρροῆς [του] — κάτι πού θέτει μπροστὰ στὰ μάτια μας [στόχο] τὸ ἀναγνωρισμένο γιὰ τοῦτον τὸ σκοπὸ καθῆκον τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐνδιαφέρει τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολο τῆς συνένωσῆς του (non singulorum, sed universorum)¹. τούτου τὴν ἐλπιζόμενῃ ἐπιτυχίᾳ καὶ τὶς καταβαλλόμενες γι' αὐτὴν προσπάθειες τὸ γεγονός ἐπικροτεῖ με καθολικὴ καὶ ἀνιδιοτελὴ συμμετοχὴ. Αὐτὸ τὸ γεγονός εἶναι τὸ φαινόμενο ὄχι μιᾶς ἐπανάστασης [Revolution], παρὰ (ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ κ. Erhard²) τῆς ἐξέλιξης [Evolution] ἐνὸς κατὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο πολτεύματος· ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ πραγματοποιεῖται μόνο μέσα σὲ ἀγριούς ἀγῶνες, ὄχι ἀκόμα ἀπὸ μόνῃ της — ἀφοῦ ὁ πόλεμος, ὁ ἐσωτερικὸς καὶ ὁ ἐξωτερικὸς, καταστρέφει ὅλα τὰ ἕως τότε θεσπισμένα πολιτεύματα—, ὥστόσο ὁδηγεῖ πρὸς ἕνα πολίτευμα πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φιλοπόλεμο, δηλαδὴ πρὸς τὸ δημοκρατικόν· δημοκρατικὸ εἴτε κατὰ τὴ μορφή τοῦ κράτους, εἴτε ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν τρόπο τῆς διακυβέρνησης, τέτοιο δηλαδὴ ὅπου τὸ κράτος θὰ διοικεῖται ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο ἡγεμόνα (τὸν μονάρχη), με τοὺς νόμους ὅμως πού θὰ θέτει ὁ ἴδιος ὁ λαὸς σύμφωνα με γενικὲς ἀρχὲς δικαίου.

Λοιπὸν ὑποστηρίζω ὅτι καὶ χωρὶς πνεῦμα προφητικὸ μπορῶ,

«Ἀλλὰ ὅταν βρῆκε μπροστὰ του τὰ θεῖα ὄπλα τοῦ Βουλκάνου, αὐτὸ τὸ ξίφος, τὸ καμωμένο ἀπὸ χέρι ἀνθρώπου, ἔσπασε ἀμέσως σὰν κρύσταλλο».

1. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ὅχι τῶν ἐπιμέρους ἀτόμων, ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου».

2. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.) Johann Benjamin Erhard (1766 - 1827), γιαντρὸς στὸ Nürnberg καὶ ἔπειτα στὸ Βερολίνο, ἐνθουσιώδης ὀπαδὸς τοῦ Kant. Ὁ συγγρ. μας ἔχει ἐδῶ ὑπόψῃ του τὸ βιβλίον τοῦ Erhard «Über das Recht des Volks zu einer Revolution» Jena - Leipzig 1795.

σύμφωνα με τις απόψεις και τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν μας, νὰ διατυπώσω γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος τὴν πρόρρηση ὅτι θὰ ἐπιτύχει αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ συνάμα ὅτι ὡς πρὸς τοῦτο δὲν πρόκειται πλέον ἀπὸ ἑδῶ καὶ πέρα νὰ στραφεῖ ἐντελῶς πρὸς τὰ πίσω ἢ πορεία του πρὸς τὸ καλῦτερο. Γιατὶ ἓνα τέτοιο φαινόμενο μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία δὲν *ξεχνιέται πλέον*, ἐπειδὴ ἔχει ἀποκαλύψει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μιὰ καταβολὴ καὶ μιὰν ἱκανότητα γιὰ τὸ καλῦτερο· αὐτὰ κανένας πολιτικὸς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἕως τώρα πορεία τῶν πραγμάτων με λεπτοὺς χειρισμοὺς καὶ μόνο ἡ φύση καὶ ἡ ἐλευθερία, ἐνωμένες μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος σύμφωνα με ἐσωτερικὲς ἀρχὲς δικαίου, μπόρεσαν νὰ τὸ ὑποσχεθοῦν, σὲ χρόνον ὅμως ἀκαθόριστο καὶ ὡς σύμπτωση.

Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἤθελε ἐπιτευχθεῖ τώρα ὁ σκοπὸς ποὺ βρίσκεται στὶς προθέσεις τούτου τοῦ γεγονότος, ἂν πρὸς τὸ τέλος ἤθελε ἀστοχήσει ἡ ἐπανάσταση ἢ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ πολιτεύματος ἑνὸς λαοῦ, ἢ ἂν, ἀφοῦ εἶχε πάει γιὰ λίγον καιρὸ καλὰ, ὅλα πάλι ἤθελαν ξαναπάρει τὴν προγενέστερη τροχιά τους (ὅπως προφητεύουν σήμερα μερικοὶ πολιτικοί), πάλι δὲν πρόκειται τίποτα νὰ χάσει ἀπὸ τὴ δύναμή της ἡ φιλοσοφικὴ μας πρόρρηση. Γιατὶ τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο εἶναι παραπολὺ μεγάλο, παραπολὺ συνυφασμένο με τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητας καὶ κατὰ τὴν ἐπιρροή του ἀπάνω στὸν κόσμον τόσο ἀπλωμένο σὲ ὅλα τὰ μέρη του, ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναφέρεται στὴν ἀνάμνηση τῶν λαῶν, ὅταν θὰ παρουσιάζονται κάποιες εὐνοϊκὲς περιστάσεις, ἢ νὰ ξαναγίνεται αἰσθητὸ γιὰ νὰ ἐπαναλαμβάνονται νέες ἀπόπειρες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀφοῦ τότε, σὲ μιὰ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος τόσο σπουδαία εὐκαιρία, τὸ ἐπιδιωκόμενο πολίτευμα πρέπει στὸ τέλος νὰ ἀποκτήσει κάποτε ἐκείνη τὴ σταθερότητα ποὺ δὲν θὰ λείψει νὰ ἐπιφέρει, με συχνότερη ἐμπειρία, τὸν φωτισμὸ στὶς ψυχὲς ὅλων.

Εἶναι λοιπὸν ὄχι ἀπλῶς μιὰ καλοπροαίρετη καὶ ἀπὸ πρακτικὴν ἄποψη ἀξιοσύστατη, ἀλλὰ καὶ στὸ πείσμα ὅλων τῶν δύσπιστων, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πιὸ αὐστηρὴ θεωρία, παραδεκτὴ πρόταση [αὐτὴ ἐδῶ] : ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος πάντοτε πορευτὴκε τὸ δρόμον πρὸς τὸ καλῦτερον καὶ θὰ τὸν πορευτεῖ στὸ μέλλον, πράγμα ποὺ, ὅταν κανεὶς ἀποβλέπει ὄχι ἀπλῶς σὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμβεῖ

σὲ ἓναν ὁποιοδήποτε λαό, ἀλλὰ καὶ στὸ ἄπλωμα πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς, πού σιγὰ - σιγὰ μποροῦν νὰ λάβουν μέρος σ' αὐτὴ τὴν πορεία πρὸς τὰ ἔμπρός, ἀνοίγει ὀρίζοντα στὴν προσδοκία ἑνὸς μακρινοῦ μέλλοντος. Ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ πάει ὁ νοῦς μας στὴν πρώτη περίοδο μιᾶς ἐπανάστασης μέσα στὴ Φύση, πού (κατὰ τὸν Camper καὶ τὸν Blumenbach)¹ ἔθαψε μόνο τὸ βασίλειο τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, πρὶν ὑπάρξουν ἀκόμη ἄνθρωποι, καὶ ἔπειτα σ' αὐτὴν πού τάχα θὰ ἀκολουθήσει ἐκείνη τὴν πρώτη καὶ πού θὰ κάνει τὸ ἴδιο στὸ ἀνθρώπινο γένος, γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν ἀπάνω στὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου ἄλλα πλάσματα κ.ο.κ. Γιατὶ γιὰ τὴν παντοδυναμία τῆς Φύσης, ἢ μᾶλλον γιὰ τὶς ἀπροσπέλαστες σὲ ἡμᾶς ὑπέρτατες αἰτίες, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάλι μόνο μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια. "Ὅτι ὅμως καὶ οἱ ἡγεμόνες τοῦ δικοῦ του γένους τὸν παίρνουν γιὰ τέτοιο καὶ τὸν μεταχειρίζονται σὰν τέτοιο, ἀφοῦ ἄλλοτε τὸν φορτώνουν ὅπως τὰ ζῶα, σὰν ἀπλὸ ὄργανο τῶν προθέσεών τους, καὶ ἄλλοτε τὸν τοποθετοῦν μέσα στὶς διενέξεις τους ἀντίπαλο τῶν ὁμοίων του, γιὰ νὰ τὸν ἀφήνουν νὰ σφαιριάζεται — αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου μικρὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ ἀντιστροφή τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἴδιας τῆς Δημιουργίας.

8. Ἡ δυσκολία τῶν κανόνων πού βασίζονται στὴν πρόοδο πρὸς τὸ μέγιστο ἀγαθὸ τοῦ κόσμου, ὡς πρὸς τὴ διάδοσή τους στὸ πολὺ κοινό.

Διαφωτισμὸς τοῦ λαοῦ εἶναι νὰ διδάσκεις δημόσια τὸ λαὸ τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματά του ἀπέναντι στὸ κράτος ὅπου ἀνήκει. Ἐπειδὴ ἐδῶ πρόκειται μόνο γιὰ φυσικὰ δικαιώματα πού πηγάζουν ἀπὸ τὸν κοινὸ ἀνθρώπινο νοῦ, οἱ φυσικοὶ κήρυκες καὶ ἐρμηνευτὲς τους στὸ λαὸ δὲν εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν διοριστεῖ ἐπίσημα ἀπὸ τὸ κράτος, ἀλλὰ ἐλεύθεροι δασκάλοι τοῦ δικαίου, δηλαδή οἱ φιλόσοφοι πού, ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας πού ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτὸ τους, ἀποτελοῦν σκάνδαλο γιὰ τὸ κρά-

* (Ἵ π ο σ . το ὕ Μ ε τ α φ ρ .) Petrus Camper (1722 - 1789), Ὀλλανδὸς ἀνατόμος. Johann Friedrich Blumenbach (1752 - 1840), Γερμανὸς ἀνατόμος καὶ ζωολόγος, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen.

τος, πού πάντα θέλει μόνο νά κυριαρχεῖ, καί μέ τὸ ὄνομα *δ ι α φ ω τ ι σ τ ἔ ς* γίνονται διαβόητοι ὡς ἄνθρωποι ἐπικίνδυνοι γιὰ τὸ κράτος, ἂν καὶ ἡ φωνή τους ἀπευθύνεται ὄχι ἐμπιστευτικὰ στὸ λαὸ (πού λίγο ἢ καθόλου δὲν προσέχει οὔτε αὐτοὺς οὔτε τὰ συγγράμματά τους), ἀλλὰ μέ σεβασμὸ πρὸς τὸ κράτος καὶ τοῦτο τὸ ἰκετεύουν νά λάβει ὑπόψη τὶς νόμιμες ἀνάγκες τοῦ λαοῦ, πράγμα πού δὲν μπορεῖ νά γίνει μέ ἄλλο τρόπο παρά μέ τῇ δημοσίευσῃ, ὅταν ἓνας ὀλόκληρος λαὸς θέλει νά ἐκθέσει τὶς διεκδικήσεις του (*gravamen*¹). Ἐπομένως ἡ ἀπαγόρευση τῆς δημοσίευσῃς ἐμποδίζει τὴν πρόοδο ἑνὸς λαοῦ πρὸς τὸ καλύτερο, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐλάχιστο τῶν ἀπαιτήσεών του, δηλαδὴ ἀπλῶς κατὰ τὸ φυσικὸ του δίκαιο.

Μιὰ ἄλλη ἀπόκρυψη, εὐκόλα ἀντιληπτὴ καὶ ὅμως ἀπὸ τὸ νόμο προσταζόμενη σ' ἓνα λαὸ, εἶναι ἡ ἀπόκρυψη τῆς ἀληθινῆς ὑφῆς τοῦ συντάγματός του. Θὰ ἦταν προσβολὴ τῆς μεγαλειότητος τοῦ Βρετανικοῦ λαοῦ νά εἰπεῖ κανεὶς ὅτι ἔχει ἀπεριόριστῃ μοναρχία· θέλει νά λέγεται ὅτι εἶναι ἓνα πολίτευμα πού μέ τὰ δύο Σώματα τοῦ Κοινοβουλίου, τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ λαοῦ, περιορίζει τὴ βούληση τοῦ μονάρχη· ἐντούτοις ὅλοι ξέρουν πολὺ καλὰ ὅτι ἡ ἐπιρροὴ τοῦ μονάρχη ἀπάνω σ' αὐτοὺς τοὺς ἀντιπροσώπους εἶναι τόσο μεγάλη καὶ ἀλάθευτη, ὥστε ἀπὸ τὶς δύο Βουλὲς τίποτ' ἄλλο δὲν ἀποφασίζεται παρά αὐτὸ πού ἐκεῖνος θέλει καὶ προτείνει μέ τὸν ὑπουργό του· ἀλλὰ ἐκεῖνος προτείνει κάποτε ἀποφάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες ξέρει, καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἐπιδιώκει, ὅτι θὰ τοῦ ἀντιταχθεῖ ἄρνηση (π.χ. στὸ θέμα τοῦ δουλεμπορίου), [καὶ τοῦτο] γιὰ νά δώσει μιὰ φαινομενικὴν ἀπόδειξη τῆς ἐλευθερίας τοῦ Κοινοβουλίου.— Αὐτὴ ἡ παράσταση τῆς ὑφῆς τοῦ πράγματος ἔχει καθεαυτὴν τὴν ἀπατηλότητα [μέ τὸ ἀποτέλεσμα] ὅτι δὲν ζητεῖται πιά καθόλου τὸ ἀληθινόν, τὸ κατὰ τὸ δίκαιο ἰσχύον πολίτευμα, ἐπειδὴ πιστεύουν ὅλοι ὅτι τὸ ἔχουν ἤδη βρεῖ μέσα σὲ ἓνα παρὸν παράδειγμα, καὶ ψευδόμενες δημοσιεύσεις ξεγελοῦν τὸ λαὸ παρουσιάζοντας ἀπατηλὰ μιὰ περιορισμένη μοναρχία², ὅπως τάχα τὴν ὀρίζει ὁ νόμος πού ἀπορρέει ἀπὸ τῇ

1. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) *gravamen* = ὄχληση.

2. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.) Μιὰ αἰτία, πού δὲν ἀντιλαμβάνομαστε ἄμεσα τὴν ὑφῆ της, ἀποκαλύπτεται μέ τὸ ἀποτέλεσμα πού κρέμεται ἀπ'

δική του θέληση, ἐνῶ οἱ ἀντιπρόσωποί του, μὲ δωροληψίες κερδισμένοι, τὸν ἔχουν μυστικὰ ὑποτάξει σ' ἓναν ἀπόλυτο μονάρχη.

Ἡ ἰδέα ἐνὸς συντάγματος ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων, ὅτι δηλαδὴ ὅσοι ὑπακούουν στὸ νόμο πρέπει συνάμα ἐνωμένοι καὶ νὰ θέτουν τὸ νόμο, βρίσκεται στὴ βάση ὅλων τῶν μορφῶν τοῦ κράτους, καὶ ἡ κοινότητα ποὺ, νοούμενη σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα μὲ καθαρὲς ἐννοίες τοῦ Λόγου, ὀνομάζεται πλατωνικὸ ἰδανικὸ (*respublica noumenon*), δὲν εἶναι μιὰ ἀδειανὴ χίμαιρα, ἀλλὰ ὁ αἰώνιος δεοντικὸς τύπος γιὰ κάθε πολίτευμα γενικὰ καὶ ἀπομακρύνει κάθε πόλεμο. Μιὰ κοινωνία πολιτῶν ὀργανωμένη σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸν τύπο εἶναι ἡ παρουσίασὴ της κατὰ νόμους τῆς ἐλευθερίας μὲ ἓνα παράδειγμα μέσα στὴν ἐμπειρία (*respublica phaenomenon*) καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἐπίπονα μόνον ἔπειτα ἀπὸ πολλαπλὲς ρήξεις καὶ πολέμους· ἀλλὰ τὸ σύνταγμα της, ὅταν μιὰ φορὰ κατακτηθεῖ στίς ἀδρὲς γραμμὲς του, χαρακτηρίζεται ἄριστα, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γνωρίσματα, ἀπὸ τὴν ἰκανότητά του νὰ κρατεῖ μακριὰ τὸν πόλεμο, τὸν καταστροφέα ὅλων τῶν ἀγαθῶν· εἶναι λοιπὸν καθῆκον νὰ περάσομε σ' ἓνα τέτοιο σύνταγμα, καὶ γιὰ τὴν ὥρα (ἐπειδὴ τοῦτο δὲν πραγματοποιεῖται τόσο σύντομα) εἶναι καθῆκον τῶν μοναρχῶν, μὲ ὅλο ποὺ δεσπόζουν

αὐτὴν ἀναπότρεπτα. — Τί εἶναι ἓνας ἀπόλυτος μονάρχης; Ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὴ διαταγή του, ὅταν 'πεῖ : θὰ γίνῃ πόλεμος, γίνεται ἀμέσως πόλεμος. — Ἀντίθετα, τί εἶναι ἓνας περιορισμένος μονάρχης; Αὐτὸς ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ ρωτήσῃ τὸ λαό, ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ πόλεμος ἢ ὄχι, καὶ ὅταν ὁ λαὸς 'πεῖ : νὰ μὴ γίνῃ πόλεμος, τότε δὲν γίνεται πόλεμος. — Γιατὶ ὁ πόλεμος εἶναι μιὰ κατάσταση, ὅπου στὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους πρέπει νὰ προσφέρονται ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ κράτους. Τὸ λοιπὸν, ὁ Βρετανὸς μονάρχης ἔχει ἐνεργήσῃ παραπολλοὺς πολέμους, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ζητήσῃ ἐκείνη τὴ συναίνεση. Ἐπομένως ὁ βασιλιάς αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπόλυτος μονάρχης, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι τέτοιος σύμφωνα μὲ τὸ σύνταγμα, ποὺ μπορεῖ ὅμως πάντα νὰ τὸ προσπερνάει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μὲ τίς δυνάμεις ἐκεῖνες τοῦ κράτους, δηλαδὴ μὲ τὸ ὅτι ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ μοιράζει ὅλα τὰ ἀξιώματα καὶ τίς τιμές, μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξασφαλισμένη τὴ συγκατάθεση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ. Γιὰ νὰ ἐπιτυχαίνει ὅμως αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς δωροδοκίας, πρέπει βέβαια νὰ μὴν ἔχει δημοσιότητα. Γιὰ τοῦτο λοιπὸν μένει κάτω ἀπὸ τὸν πολὺ διάφανο πέπλο τῆς μυστικότητος.

αὐτοκρατορικά, νὰ κυβερνοῦν δημοκρατικὰ (ὄχι λαοκρατικά¹), δηλαδή νὰ χειρίζονται τὸ λαὸ σύμφωνα μὲ ἀρχές πού εἶναι ἑναρμονισμένες μὲ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων τῆς ἐλευθερίας (ὅπως θὰ τοὺς ὑπαγόρευε στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του ἕνας λαὸς μὲ ὄριμο Λόγο), ἂν καὶ κατὰ τὸ γράμμα δὲν θὰ ρωτιότανε γιὰ νὰ δώσει τὴ συναίνεσή του.

9. Ποιὸν καρπὸ θὰ εἰσφέρει ἡ πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος;

Ἦ ὄχι ἕνα πάντοτε αὐξανόμενον ποσὸν τῆς ἠθικότητος στὸ φρόνημα, ἀλλὰ πολλαπλασιασμὸ τῶν προϊόντων τῆς νομιμότητάς του σὲ πράξεις σύμφωνες μὲ τὸ καθήκον, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐλατήρια κι' ἂν προκαλοῦνται· δηλαδή ὁ καρπὸς (τὸ ἀποτέλεσμα) τῆς διεργασίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους πρὸς τὸ καλύτερο θὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται μόνο στὶς καλὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, πού θὰ γίνονται ὀλοένα πολυαριθμότερες καὶ καλύτερες, ἐπομένως στὰ φαινόμενα τῆς ἠθικῆς ὑφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. — Γιατὶ ἔχομε μόνο ἐμπειρικὰ δεδομένα (ἐμπειρίες), ὅπου θεμελιώνομε αὐτὴ τὴν πρόρρηση· δηλαδή [τὴ θεμελιώνομε] στὴ φυσικὴν αἰτία τῶν ἐνεργειῶν μας, κατὰ τὸ μέτρο πού γίνονται, καὶ αὐτὲς εἶναι φαινόμενα, ὄχι στὴν ἠθικὴν [αἰτία] πού περιέχει τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος ὡς πρὸς ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ γίνῃ, ἢ ὁποία ἔννοια μόνη μπορεῖ νὰ σχηματισθεῖ καθαρῶς, a priori.

Σιγὰ - σιγὰ θὰ γίνεταί λιγότερη ἢ βιαιοπραγία ἀπὸ μέρος τῶν ἰσχυρῶν καὶ περισσότερη ἢ ὑπακοή ἀπέναντι στοὺς νόμους. Περισσότερη ἀγαθοεργία, λιγότερες διενέξεις σὲ δίκες, μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στὴν τήρηση τοῦ λόγου κτλ. θὰ ἀπορρέουν ἐν μέρει ἀπὸ φιλοτιμία καὶ ἐν μέρει ἀπὸ καλῶς ἐννοούμενο ἀτομικὸ συμφέρον μέσα στὴν κοινότητα, καὶ [τὸ πνεῦμα τοῦτο] θὰ ἀπλώνεται τέλος καὶ στοὺς λαούς, στὶς ἀμοιβαῖες ἐξωτερικὲς σχέσεις τους, ἕως τὴν κοσμοπολιτικὴν κοινωνία, χωρὶς παράλληλα νὰ μπορεῖ νὰ μεγαλώσει στὸ ἐλάχιστο τὸ ἠθικὸ ὑπόβαθρο μέσα στὸ

1. (Ἔπος. τοῦ Μεταφρ.). Στὸ κείμενο : «republikanisch (nicht demokratisch)».

άνθρώπινο γένος, ἀφοῦ γιὰ τοῦτο θὰ χρειαζότανε ἓνα εἶδος νέας δημιουργίας (ἐπιρροή ὑπερφυσική). — Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ὑποσχεθοῦμε στὸν ἑαυτὸ μας παραπολλὰ πράγματα ὡς πρὸς τὶς προόδους τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ καλύτερο, γιὰ νὰ μὴν περιπέσομε δικαίως στὸ σαρκασμὸ τοῦ πολιτικοῦ, ποὺ εὐχαρίστως θὰ ἔπαιρνε μιὰ τέτοια ἐλπίδα γιὰ ὄνειροπόλημα μιᾶς παραφουσκωμένης κεφαλῆς¹.

10. Μὲ ποιά τάξη μόνο μπορεῖ νὰ περιμένεται ἡ πρόοδος πρὸς τὸ καλύτερο;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι : ὄχι μὲ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων ἀπὸ κἀτω πρὸς τὰ ἄνω, ἀλλὰ ἀπὸ ἄνω πρὸς τὰ κἀτω.— Νὰ περιμένομε ὅτι μορφώνοντας τὴ νεολαία κἀτω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ σπιτιοῦ καὶ παραπέρα μέσα στὰ σχολεῖα, ἀπὸ τὰ κατώτερα ἕως τὰ ἀνώτατα, μὲ μιὰ παιδεία τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τοῦ ἠθους, ἐνισχυμένη μὲ θρησκευτικὴ διδασχὴ, θὰ φτά-

1. (Ἵποσ. τοῦ Συγγρ.) Εἶναι βέβαια γλυκὸ πρᾶγμα νὰ πλάθουμε λεπτομερῶς μὲ τὸ νοῦ μας πολιτεύματα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Λόγου (προπάντων ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Δικαίου). ἀλλὰ εἶναι θράσος νὰ τὰ προτεῖνομε, καὶ ἀξιολογώρητη πράξη νὰ ξεσηκώνομε τὸ λαὸ νὰ καταλύσει ὅσα ὑπάρχουν τώρα. — Ἡ ἀτλαντὶς τοῦ Πλάτωνα, ἡ utopia τοῦ Morus, ἡ oceana τοῦ Harrington καὶ ἡ severambia τοῦ Allais † βγῆκαν στὴ σκηνὴ σιγὰ - σιγὰ, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔγινε οὔτε κἀν ἀπόπειρα νὰ πραγματοποιηθοῦν (μὲ μόνην ἐξαιρέση τὴν ἄτυχη γέννα [τοῦ τέρατος] τῆς δεσποτικῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Cromwell). — Μὲ αὐτὲς τὶς δημιουργίες κρατῶν συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου : κανένας ἄνθρωπος οὔτε ἦταν οὔτε μποροῦσε νὰ εἶναι παρὼν σὲ κἀτι τέτοιο, γιὰτὶ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ δημιουργὸς του. Ἐνα πολιτειακὸ προῖόν, ὅπως τὸ στοχαζόμεστε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, νὰ τὸ ἐλπίζει κανεὶς ἀποτελειωμένο κάποτε, ὅσο ἀργὰ κι' ἂν πρόκειται νὰ γίνῃ τοῦτο, εἶναι ἓνα γλυκὸ ὄνειρο· ἀλλὰ νὰ τὸ πλησιάζομε ὀλοένα, εἶναι ὄχι μόνο διανοητὸ ἀλλὰ — κατὰ τὸ μέτρο ποὺ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο — εἶναι καὶ καθῆκον, ὄχι τῶν πολιτῶν τοῦ κράτους ἀλλὰ τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς του.

† (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) Ὁ Ἄγγλος Thomas Morus (1480 - 1535) δημοσίευσε τὴν «Οὐτοπία» του στὸ Λονδίνο τὸ 1516. Ὁ ἐπίσης Ἄγγλος Harrington (1611 - 1677) τὴν «Oceana» του στὸ Λονδίνο τὸ 1656. Ὁ Γάλλος Vairasse d'Allais τὴν «Histoire des Severambes» ἀγγλικά τὸ 1675 καὶ γαλλικά τὸ 1677.

σομε ἐπιτέλους ἕως τὸ σημεῖο νὰ ἐκπαιδεύσομε ὄχι ἀπλῶς καλοὺς πολίτες τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀνθρώπους τοῦ καλοῦ πού πάντοτε μπορεῖ νὰ προχωρεῖ μακρύτερα καὶ νὰ συντηρεῖται, εἶναι ἓνα σχέδιο πού δύσκολα ἐπιτρέπει τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιθυμητῆς ἐπιτυχίας. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο πού ὁ λαὸς ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δαπάνες τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων πρέπει νὰ ἐπιβαρύνουν ὄχι αὐτὸν ἀλλὰ τὸ κράτος, στὸ κράτος ὅμως δὲν περισσεύουν καθόλου χρήματα γιὰ νὰ μισθώνει ἱκανοὺς καὶ μὲ ζῆλο ἀφοσιωμένους στὸ ἔργο τους δασκάλους (ὅπως καταγγέλλει ὁ Büsching), ἐπειδὴ ὅλα τὰ χρειάζεται γιὰ τὸν πόλεμο, ἀλλὰ συμβαίνει καὶ τοῦτο : ὀλόκληρος ὁ μηχανισμὸς αὐτῆς τῆς μόρφωσης δὲν ἔχει καμιὰν ἀλληλουχία, ὅταν δὲν λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ ἓνα καλοστοχασμένο σχέδιο τῆς ὑπέρτατης ἐξουσίας τοῦ κράτους καὶ καταστρωμένο σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν πρόθεσή της, καὶ δὲν διατηρεῖται πάντοτε ὁμοιόμορφο σ' αὐτὴ τὴ γραμμῇ· γιὰ νὰ γίνει ὅμως τοῦτο, θὰ ἔπρεπε τὸ ἴδιο τὸ κράτος νὰ ἀναμορφώνει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ καί, προσπαθώντας νὰ ἔχει ἐξέλιξη (Evolution) ἀντὶ ἐπανάστασι (Revolution), νὰ προοδεύει σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἄνθρωποι εἶναι 'κεῖνοι πού θὰ ἐκτελοῦν αὐτὴ τὴν ἐκπαίδευση, δηλαδὴ [δασκάλοι] πού πρέπει νὰ ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ οἱ ἴδιοι γι' αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ εὐθραυστο τῆς ἀνθρώπινης φύσης κάτω ἀπὸ τὴ συμπτωματοκίτητα τῶν περιστάσεων, πού εὐνοοῦν ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, μᾶς κάνει νὰ ἐλπίζομε τὴν πρόοδο μόνο ἀπὸ μιὰν ἄνωθεν σοφία (πού ἐπειδὴ εἶναι γιὰ μᾶς ἀόρατη, ὀνομάζεται [θεία] πρόνοια) ὡς θετικὸν ὄρο· ὅσο ὅμως γιὰ 'κεῖνο πού μπορεῖ ἐδῶ νὰ περιμένεται καὶ νὰ ἀπαιτεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους, τοῦτο [πρέπει] νὰ τὸ περιμένομε ὡς σοφία πού ἀρνητικὰ θὰ προαγάγει αὐτὸ τὸ σκοπὸ, [νὰ περιμένομε] δηλαδὴ ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἴδουν τὸν ἑαυτὸ τους ἀναγκασμένο τὸ πιὸ μεγάλο ἐμπόδιο τῆς ἠθικῆς, τὸν πόλεμο, αἰτίαν τῆς ὀπισθοδρόμησης, νὰ τὸν κάνουν πρῶτα ὀλοένα πιὸ ἀνθρώπινο, ὕστερα πιὸ σπάνιο καὶ τέλος νὰ τὸν ἐξαφανίσουν ὡς πόλεμον ἐπιθετικόν, γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ἓνα πολίτευμα πού, θεμελιωμένο κατὰ τὴ φύση τοῦ ἀπάνω σὲ γνήσιες ἀρχὰς δικαίου, μπορεῖ, χωρὶς νὰ ἀδυνατίζει, νὰ προχωρεῖ σταθερὰ πρὸς τὸ καλύτερο.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

“Ένας γιατρός πού καθημερινῶς παρηγοροῦσε τοὺς ἀρρώστους του ὅτι σὲ λίγο θὰ γίνουν καλὰ [λέγοντας] στὸν ἕνα ὅτι ὁ σφυγμὸς χτυποῦσε καλύτερα, στὸν ἄλλο ὅτι οἱ ἀπεκκρίσεις, στὸν τρίτο ὅτι ὁ ιδρώτας ὑπόσχονταν καλύτερη κ.ο.κ., δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς φίλους του. Πῶς πᾶς, φίλε, μὲ τὴν ἀρρώστια σου; ἦταν ἡ πρώτη ἐρώτηση. Πῶς νὰ πάω; Π ε θ α ί ν ω ἀ π ὸ β έ β α ι η κ α λ υ τ έ ρ ε ψ η ! — Δὲν κατηγορῶ κανένα ὅταν, ἀποβλέποντας στὰ πολιτικὰ δεινὰ, ἀρχίζει νὰ χάνει τὴν αἰσιοδοξία του ὅτι θὰ σωθεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ ὅτι θὰ προχωρήσει πρὸς τὸ καλύτερο· ἐμπιστεύομαι ὅμως μόνο τὸ ἥρωικὸ φάρμακο πού ἀναφέρει ὁ Hume καὶ πού θὰ μπορούσε νὰ γιατρέψει τὸ κακὸ σύντομα. — «Ὅταν βλέπω τώρα (λέγει) τὰ ἔθνη νὰ πολεμοῦν ἀναμεταξύ τους, μοῦ φαίνεται σὰ νὰ βλέπω δύο μεθυσμένους παληκαράδες πού χτυπιοῦνται μὲ μπαστούνια κυνηγώντας ὁ ἕνας τὸν ἄλλο μέσα σ’ ἕνα κατάστημα εἰδῶν ἀπὸ πορσελάνη. Γιατὶ δὲν φτάνει πού θὰ ἔχουν νὰ γιατρέψουν γιὰ πολὺν καιρὸ τὶς πληγές πού δίνει ὁ ἕνας στὸν ἄλλο, παρὰ θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ πληρώσουν ἔπειτα καὶ ὅλες τὶς ζημιές πού ἔκαναν». *Sero sapiunt Phryges*¹. Οἱ ὀδυνηρὲς συνέπειες τοῦ πολέμου τῶν ἡμερῶν μας μπορούν ὅμως νὰ πιέσουν τὸν πολιτικὸ προφήτη νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἐπικεῖται μιὰ στροφή τοῦ ἀνθρώπινου γένους πρὸς τὸ καλύτερο πού ἀπὸ τώρα κιόλας διαγράφεται στὸ μέλλον.

* (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Ἄργα μαθαίνουν οἱ Φρύγες» *Rufius Festus* (ἐκδ. C.O. Müller) Leipzig 1839, σελ. 343/11.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΔΟΚΙΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
« ΚΟΝΤΟΥ »
ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ 12 — ΑΘΗΝΑΙ

